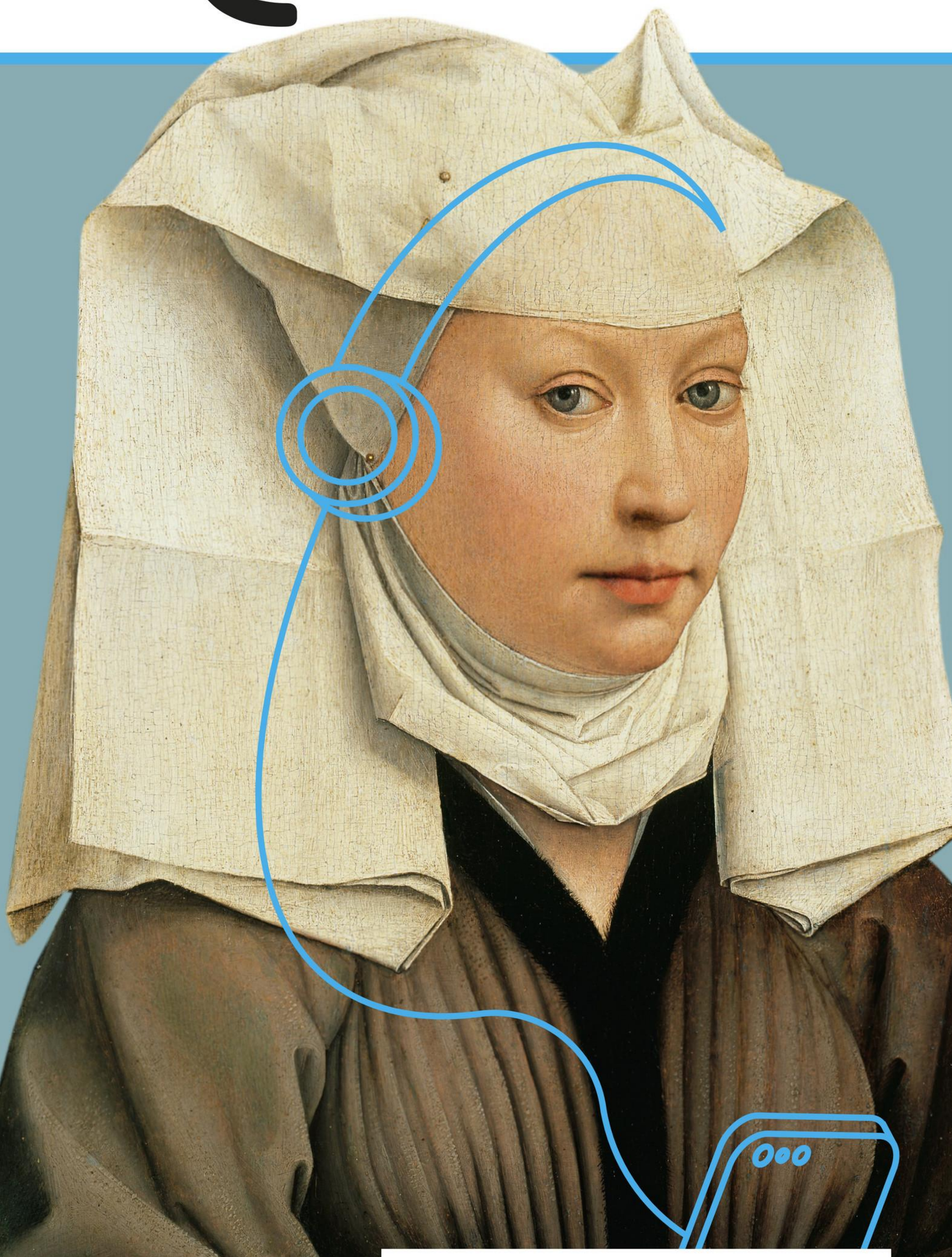
MAX

1 A

MEMO

VMBO-KGT

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

1 VMBO-KGT deel A

Geschiedenis

Auteurs
Geert Buiting
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Barbara Peters
Judith Tadema
Camiel van Zilfhout

Eindredactie
Gerard Rozing
Judith Tadema

Met medewerking van
Nadya Molenaar

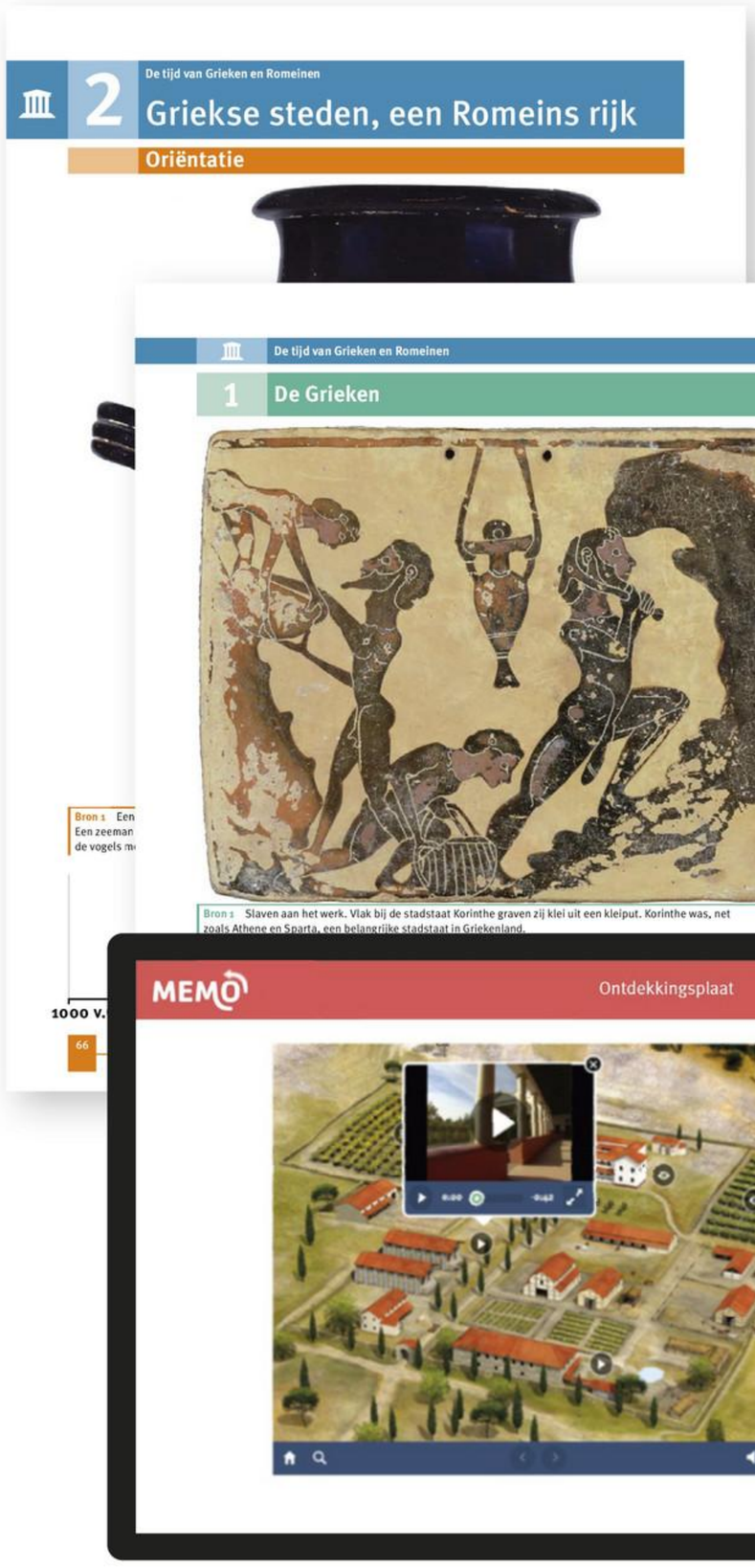
MAX Release 5.1

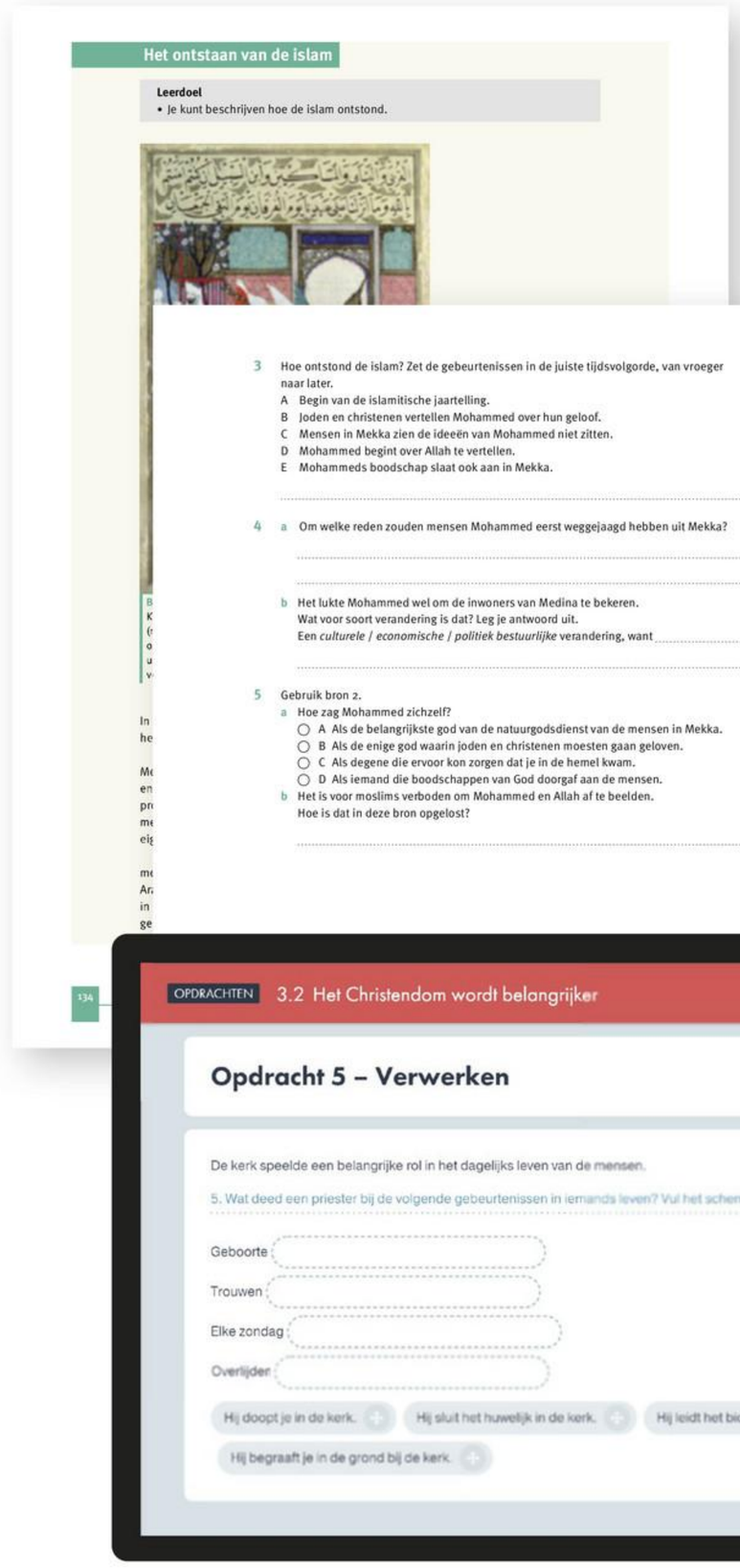
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

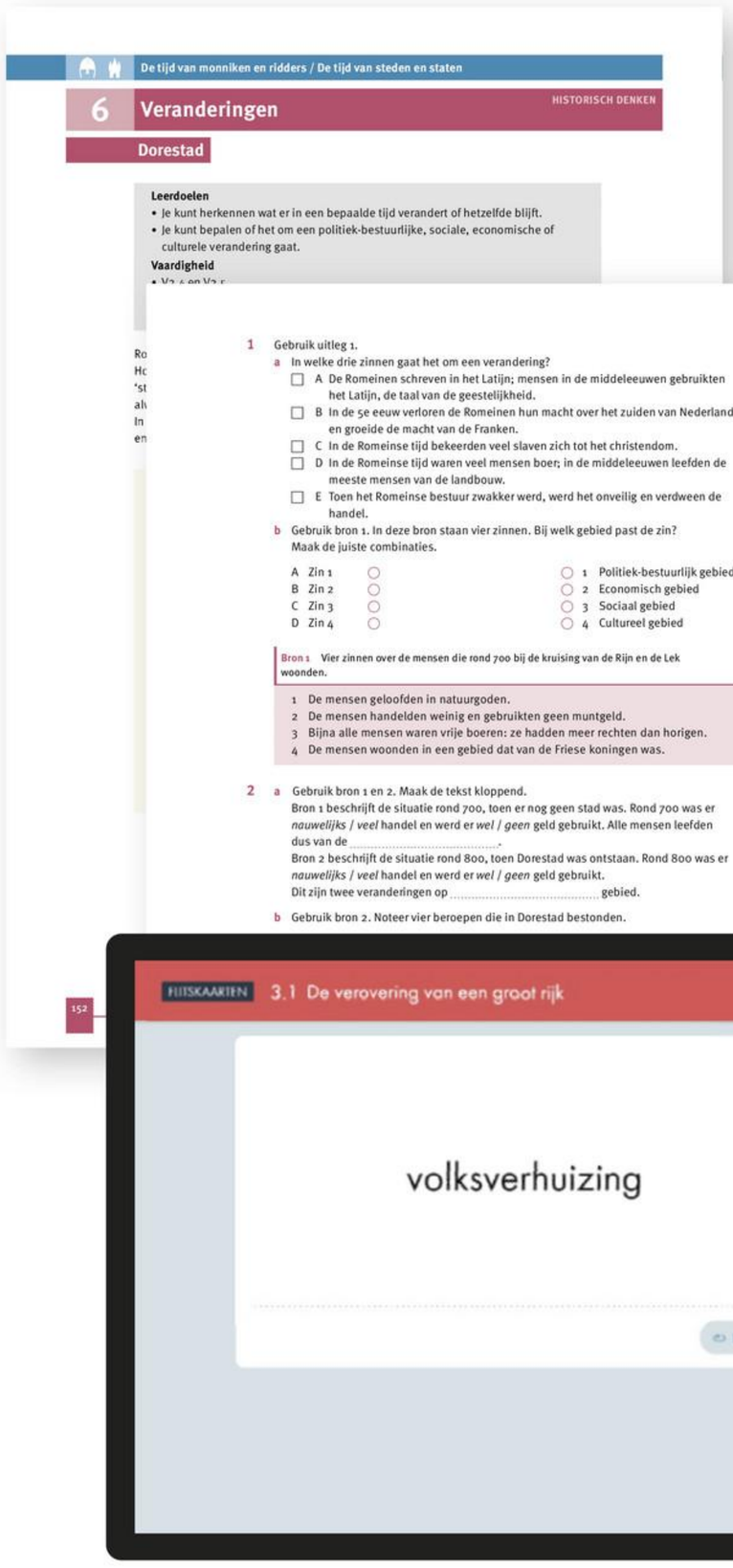

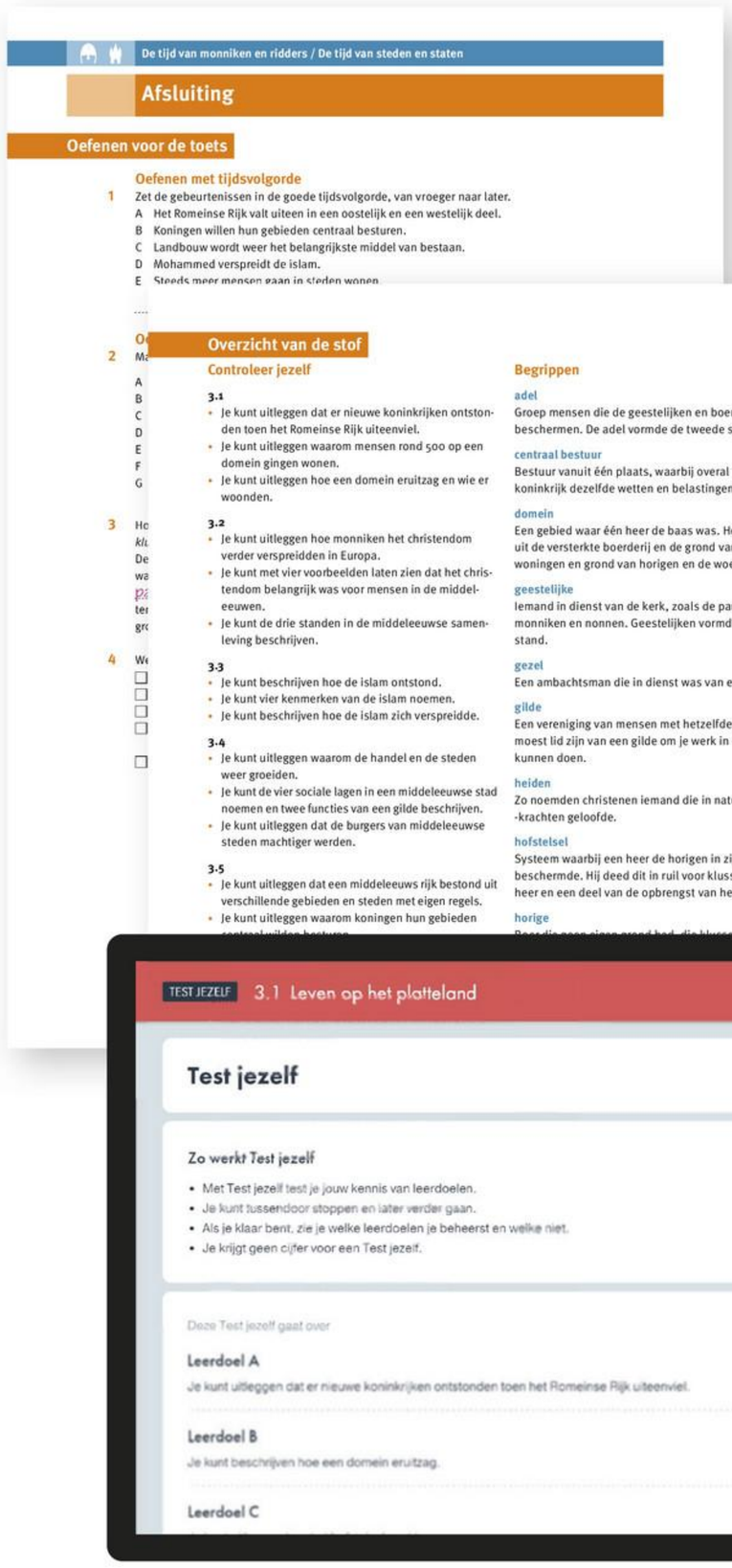
Werk in je boek én online!

Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbolen

- ga naar de online leeromgeving voor handige extra's
- ★ deze opdracht biedt extra uitdaging
- (t) deze opdracht helpt je bij begrijpend lezen, antwoorden formuleren en woordenschat

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Jagers en boeren De tijd van jagers en boeren

- Oriëntatie 12

1 Jagers en verzamelaars 17 BASIS
2 De landbouw ontstaat 25 BASIS
3 Egypte en de Nijl 32 BASIS
4 Goden en mummies 40 BASIS
5 Onderzoek doen 46 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de prehistorie en Egypte 54 TOEPASSEN
7 Cheops en Toetanchamon 58 VERDIEPEN

- Afsluiting 61

2 Griekse steden, een Romeins rijk De tijd van Grieken en Romeinen

- Oriëntatie 66

1 De Grieken 71 BASIS
2 Het Romeinse Rijk 78 BASIS
3 De Romeinse samenleving 85 BASIS
4 Het christendom ontstaat 92 BASIS
5 De tijd ordenen 98 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de oudheid 104 TOEPASSEN
7 Volksvermaak in Rome 108 VERDIEPEN

- Afsluiting 112

3 Kastelen, kloosters en steden De tijd van monniken en ridders / De tijd van steden en staten

- Oriëntatie 118

1 Leven op het platteland 122 BASIS
2 Het christendom wordt belangrijker 130 BASIS
3 De islam ontstaat 137 BASIS
4 De handel groeit weer 143 BASIS
5 Koningen willen meer macht 149 BASIS
6 Veranderingen 156 HISTORISCH DENKEN
7 Onderzoek met bronnen uit de middeleeuwen 162 TOEPASSEN
8 De Vikingen 167 VERDIEPEN

- Afsluiting 171

- Tijdbalk 176
- Register 178
- Colofon 180

deel B

- Inleiding 6

4 Nieuw geloof, nieuw land — De tijd van ontdekkers en hervormers

- Oriëntatie 12

1 De ontdekkingsreizen 17 BASIS
2 Problemen in de kerk 24 BASIS
3 Onrust in de Nederlanden 32 BASIS
4 De Nederlandse Opstand 39 BASIS
5 Oorzaken en gevolgen 47 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de tijd van de ontdekkingsreizen 53 TOEPASSEN
7 De Azteken 57 VERDIEPEN

- Afsluiting 61

5 De Republiek, een bijzonder land — De tijd van regenten en vorsten

- Oriëntatie 66

1 Handel en nijverheid in de Republiek 70 BASIS
2 Handel in de Oost en de West 77 BASIS
3 Arm en rijk in de Gouden Eeuw 84 BASIS
4 Machtige koningen 92 BASIS
5 Je inleven 99 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de Gouden Eeuw 105 TOEPASSEN
7 Michiel de Ruyter, een held? 109 VERDIEPEN

- Afsluiting 113

6 Revolutie! Alles moet anders — De tijd van pruiken en revoluties

- Oriëntatie 118

1 Frankrijk voor de revolutie 122 BASIS
2 De Franse Revolutie 130 BASIS
3 Revolutie buiten Frankrijk? 137 BASIS
4 Revolutie in Nederland 145 BASIS
5 Feit en mening 153 HISTORISCH DENKEN
6 Onderzoek met bronnen uit de tijd van de revoluties 159 TOEPASSEN
7 De slaven in Suriname 163 VERDIEPEN

- Afsluiting 167

- Tijdbalk 172
- Register 174
- Colofon 176

Geschiedenis leren met *Memo*

Bron 1 Een jongen bezoekt de tentoonstelling *Canon van Nederland* in het Openluchtmuseum in Arnhem. In de canon staan vijftig belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland. De meeste vind je ook in *Memo*.

Wat leer je bij het vak geschiedenis?

In het eerste jaar dat je met *Memo* werkt, ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan in elk hoofdstuk iets dichter bij onze tijd. In de tweede klas kom je uiteindelijk aan bij de 21e eeuw, de tijd na 2000. Behalve feitjes en verhalen over het verleden, leer je in *Memo* ook *historisch denken*. Wat dat is, lees je op bladzijde 7.
In *Memo* staat een geschiedenis: een verhaal over het verleden. Het is niet zomaar een verhaal. We vertellen wat wetenschappers te weten zijn gekomen over het verleden. Maar in *Memo* wordt niet alles verteld wat vroeger is gebeurd. Je leert alleen dat wat wij in Nederland de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen in de wereld, in Europa en in Nederland vinden.

Waarom krijg je het vak geschiedenis op school?

Je krijgt om een aantal redenen geschiedenis op school.

- Het vak geschiedenis helpt je om te begrijpen waarom de wereld om je heen is zoals hij is – en waarom jij bent wie je bent. Zo hebben ruzies tussen mensen en landen vaak te maken met wat er in het verleden is gebeurd. Ook hoe mensen ergens over denken, heeft vaak te maken met geschiedenis. Na de Tweede Wereldoorlog wilden veel Nederlanders niet naar Duitsland op vakantie, omdat dat land Nederland had aangevallen en bezet. Als je weet waarom veel Nederlanders niet op vakantie wilden naar Duitsland, dan kun je hen beter begrijpen. En je kunt er zelf misschien anders over gaan denken. Want ga jij ook niet naar Duitsland op vakantie vanwege de Tweede Wereldoorlog, of is die gebeurtenis voor jou misschien minder belangrijk?
- Bij het vak geschiedenis onderzoek je wat waar en niet waar is. Dat komt van pas als je het verleden onderzoekt, maar ook als je wilt controleren of een nieuwsbericht echt of nep is.
- Bij het vak geschiedenis leer je dat mensen – vroeger én nu – altijd verschillende meningen hebben over de wereld om hen heen. In de 16e eeuw stierven veel vrouwen op de brandstapel, omdat ze van hekserij waren beschuldigd. Dat kun je dom vinden (want heksen bestaan toch niet!), maar je kunt ook proberen te begrijpen waarom mensen in de 16e eeuw dachten dat heksen bestonden en waarom juist in die tijd veel vrouwen als heks zijn verbrand.
- Bij het vak geschiedenis praat en lees je veel over de ideeën en het gedrag van mensen in het verleden. Je denkt na over wat mensen vroeger goed en fout vonden en waarom ze iets goed of fout vonden. Bijvoorbeeld: was het goed als een verzetsman een Duitser doodde? Of: was het verkeerd als een fabrikant spullen aan het Duitse leger verkocht? Nadenken over zulke vragen helpt je ook om in deze tijd te bepalen wat je goed en slecht vindt.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan alleen feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas interessant, als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je voor je ziet hoe in de prehistorie jagers in een kano hebben gevaren. Of als je begrijpt waarom de ontdekkingsreiziger Columbus dacht Azië te vinden, toen hij de Atlantische Oceaan overstak. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.
Met *Memo* zul je het verleden beter begrijpen. En je leert kritisch na te denken over de verhalen over het verleden die we aan elkaar vertellen, bijvoorbeeld in boeken, op internet of op tv. In *Memo* noemen we die manier van denken: **historisch denken**. Voor *historisch denken* heb je kennis over het verleden en historische vaardigheden nodig. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1

Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Wat kunnen we over het verleden leren?

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Je kunt alleen iets over het verleden leren als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden, bijvoorbeeld: opgegraven skeletten, gereedschappen of (sporen van) gebouwen. Ook dagboeken, kranten, schilderijen en verhalen zijn voorbeelden van overblijfselen.
Een historicus onderzoekt het verleden en gebruikt daarbij alle bronnen. Een **bron** geeft informatie over het verleden. Dat kunnen overblijfselen zijn, maar ook je geschiedenisboek is een bron. Met behulp van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat iets in het verleden is gebeurd. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.
Een historicus kan om twee redenen niet alles over het verleden te weten komen.

- Uit sommige tijden en op sommige plekken zijn er weinig of geen overblijfselen.
- Het is vaak lastig om overblijfselen goed te begrijpen. Zo weet je vaak niet waarvoor mensen iets gebruikten of waarom ze iets deden.

V1.2 Hoe stel je een goede vraag over het verleden?

Als je onderzoek doet naar het verleden, dan begin je met het stellen van een vraag. Een zinvolle vraag gaat over iets wat je nog niet weet. Daarna ga je op zoek naar bronnen die je kunnen helpen om die vraag te beantwoorden. De informatie (of kennis) die je hebt verzameld, leidt vaak weer tot nieuwe vragen.

V1.3 Hoe weet je of iets een feit en mening is?

Als je wilt weten wat er in het verleden gebeurde, dan ga je op zoek naar informatie in bronnen. Maar soms vertellen verschillende bronnen iets anders over dezelfde gebeurtenis. Je moet informatie uit een bron altijd vergelijken met andere bronnen om erachter te komen wat klopt.
In een bron kunnen **feiten** staan. Dat is iets waarvan zeker is dat het klopt. Er is geen twijfel of discussie over. In bronnen staan ook **meningen** van mensen. Een mening is een opvatting of idee van een persoon.
Hoe kom je erachter of informatie in een bron een feit of een mening is? Dat doe je zo:

1 Vergelijk de informatie met andere bronnen en je eigen kennis. Vind je dezelfde informatie in andere bronnen, dan gaat het waarschijnlijk om een feit. Zeggen andere bronnen iets anders? Dan is de informatie waarschijnlijk geen feit.
2 Als de informatie geen feit is, kan het om een mening gaan. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als ‘ik vind’ of ‘volgens mij’ of aan woorden als ‘mooi’ of ‘belangrijk’. Die woorden bevatten een oordeel: ze maken duidelijk hoe iemand ergens over denkt.
3 Soms weet je niet zeker of iets een feit is of een mening. Je kunt dit niet altijd vaststellen.

2

Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 Hoe werkt de christelijke jaartelling?

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Bij die jaartelling tel je de jaren vanaf de geboorte van Jezus Christus. Zijn geboortejaar is dus het jaar 1.
Je kunt ook verder terugtellen in de tijd. Als iets vóór de geboorte van Christus gebeurde, staat er altijd v.C. bij. Dat betekent 'voor Christus'. Het tiende jaar vóór de geboorte van Christus schrijf je dus zo: 10 v.C.
Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent 'na Christus'.

V2.2 Hoe zorgen we voor orde in de tijd?

Het is handig als je weet in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Het liefst weet je zo precies mogelijk wanneer iets gebeurde, dus in welk jaar of in welke **eeuw**. Een eeuw is honderd jaar. Wij leven nu in de 21e eeuw. De 21e eeuw begon in het jaar 2001 en zal eindigen in het jaar 2100. De 1e eeuw begon in het jaar 1 en eindigde in het jaar 100.
Om alle gebeurtenissen te ordenen, delen we de tijd op stukken: een aantal eeuwen of jaren die bij elkaar horen, bijvoorbeeld omdat mensen in die tijd ongeveer op dezelfde manier leefden. Als er op een bepaald moment in het verleden grote veranderingen waren, begint een nieuw 'stuk' geschiedenis. Je kunt de tijd op verschillende manieren indelen. In *Memo* deel je de tijd op in **tijdvakken** en **periodes**.
Er zijn tien tijdvakken. In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste zeven tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- de tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800).

Er zijn vijf periodes. In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vier periodes. Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800).

V2.3 Hoe maak je een tijdbalk?

Een tijdbalk is een lijn met jaartallen waarop je gebeurtenissen ordent. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis. Je maakt een tijdbalk zo.

- Bedenk in welk jaar de tijdbalk moet eindigen en beginnen. Een tijdbalk lees je van links naar rechts. Het oudste jaar staat dus links.
- Zorg voor een gelijkmatige verdeling van de jaren, bijvoorbeeld 1 cm voor één, tien of vijftig jaar.
- Plaats gebeurtenissen (met verticale strepen) op de juiste plek op de tijdbalk. Je kunt op een tijdbalk ook iets aangeven wat langere tijd duurde. Daarvoor gebruik je een horizontale streep of balk. Geef die balk een andere kleur.

V2.4 Wat blijft hetzelfde en wat verandert?

Als je het verleden wilt begrijpen, dan onderzoek je welke **veranderingen** er waren. Maar het is ook belangrijk om te kijken naar wat hetzelfde bleef. Het is bijna nooit zo dat alles anders werd. Sommige dingen bleven juist langere tijd hetzelfde.

V2.5 Welke soorten veranderingen zijn er?

Als je het verleden onderzoekt, onderzoek je wat veranderde en wat hetzelfde bleef op verschillende gebieden. Er zijn vier gebieden:

- **politiek**: alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt;
- **sociaal**: alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien;
- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

3

Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Wat zijn oorzaken en gevolgen?

Bij geschiedenis is het belangrijk dat je weet waarom iets gebeurd is. Iets gebeurt nooit zomaar. Er is altijd een **oorzaak** die verklaart waarom iets gebeurd is. Een gebeurtenis zorgt op haar beurt weer voor een verandering. Dat is een **gevolg**. Meestal zijn er meerdere oorzaken en gevolgen.

V3.2 Welke soorten oorzaken en gevolgen zijn er?

Je kunt herkennen wat politieke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen zijn. Een uitleg van deze woorden lees je bij V 2.5.

4

Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Mensen hadden vroeger niet dezelfde kennis als mensen in onze tijd. Daar moet je rekening mee houden als je mensen in het verleden wilt begrijpen. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Wat zijn normen en waarden?

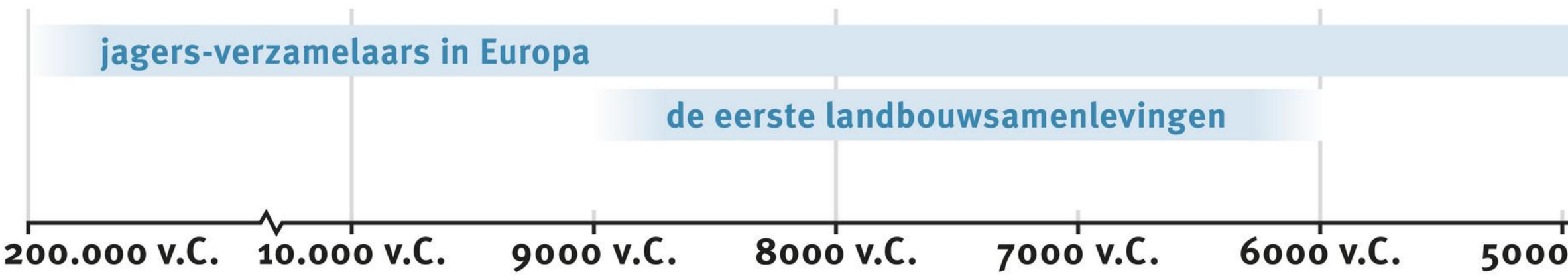
Met **normen** bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals wetten en vaste gebruiken. Met **waarden** bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaam zijn of eerlijk zijn.
Mensen hadden vroeger niet dezelfde normen en waarden als mensen in onze tijd. Daar moet je rekening mee houden als je mensen in het verleden wilt begrijpen. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon, die wij nu onbegrijpelijk vinden.

De tijd van jagers en boeren

1 Jagers en boeren

Oriëntatie

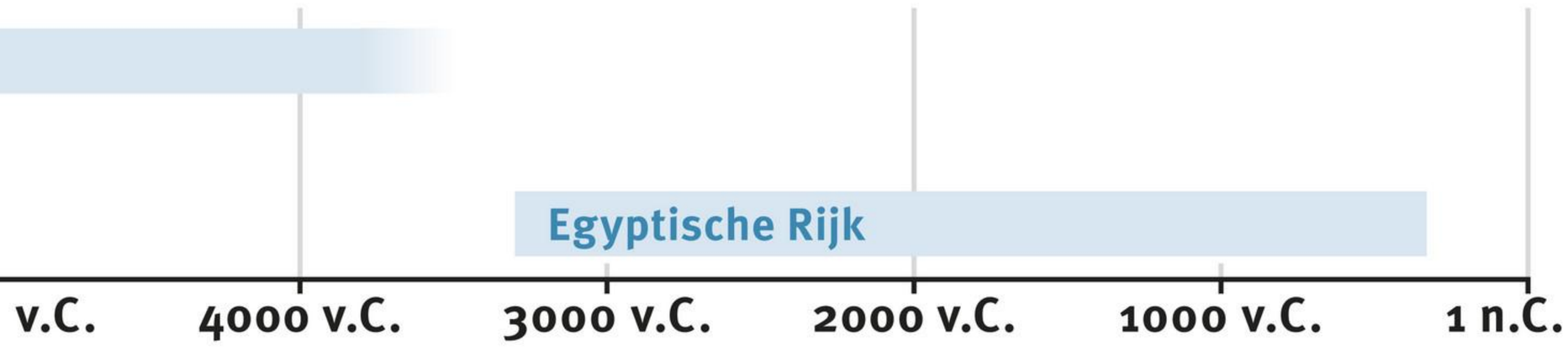
Bron 1 Deze Egyptische muurschildering van een man op vogeljacht, is gevonden in een graf uit circa 1350 v.C.

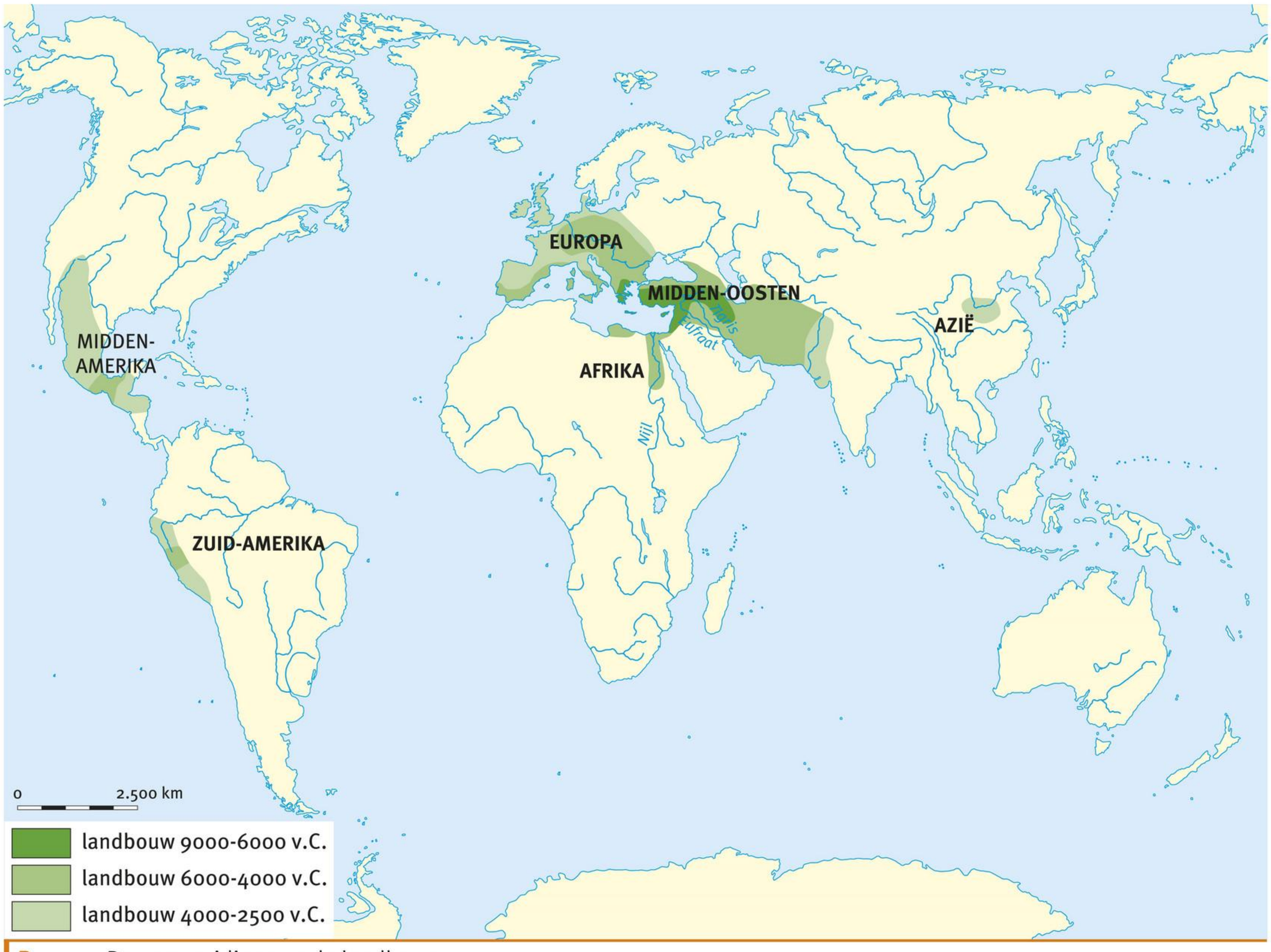

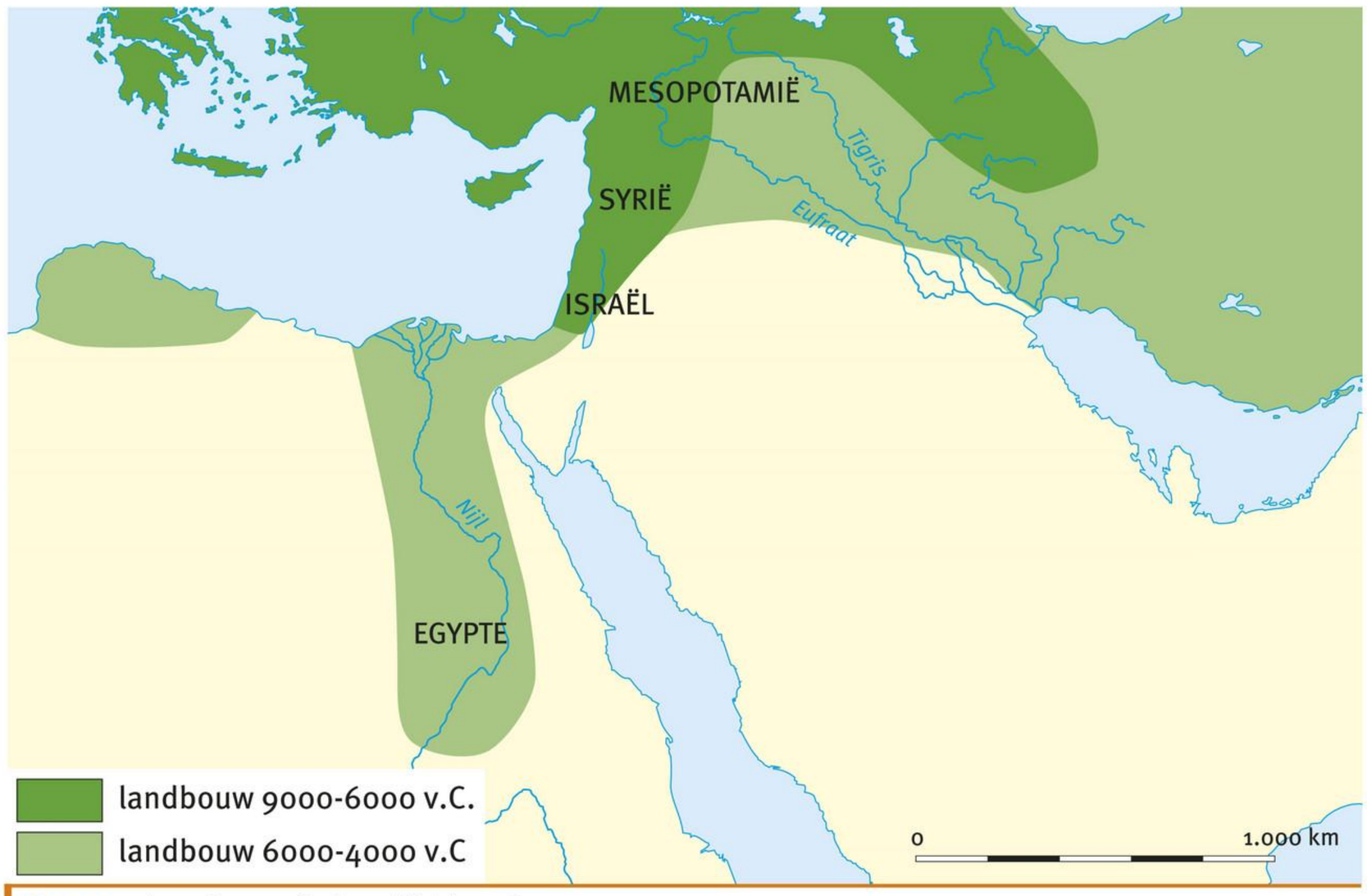
Deze schildering is meer dan 3.300 jaar oud en nog steeds is de afbeelding heel duidelijk. Dat komt doordat de afbeelding duizenden jaren onder een laag zand heeft gelegen. Het zand heeft de schildering beschermd tegen zon en beschadigingen. Rechtsboven staat iets bij de schildering geschreven. We kunnen het schrift uit die tijd lezen. Daardoor weten we dat de man in het midden Nebamoen heette en dat hij een belangrijke Egyptenaar was. Als 'schrijver' en 'graanteller' hield hij bij hoeveel graan de boeren oogstten. Zo kon de Egyptische koning daar belasting over heffen.

Dit hoofdstuk gaat over de tijd tussen 200.000 en 300 v.C. Je leert eerst over de eerste mensen. Daarna lees je hoe de eerste boeren en de Egyptische koningen en hun helpers leefden.

Bron 2 De verspreiding van de landbouw.

Bron 3 Landbouw in het Midden-Oosten.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en 4 en de oriëntatietekst.
De allereerste mensen leefden zo'n twee miljoen jaar geleden. De Egyptenaren schilderden bron 1 in 1350 v.C. Zij konden al veel meer dan de allereerste mensen op aarde.

a Wat kun je in deze bron ontdekken over het leven van Egyptenaren? Schrijf bij bron 4 wat je hebt ontdekt.

Bron 4 Egyptische muurschildering van een man op vogeljacht (1350 v.C.).

b De Egyptenaren die rond 1350 v.C. leefden, konden meer dan de eerste mensen. Ze hadden al van alles uitgevonden. Bedenk twee voorbeelden van wat zij hadden uitgevonden.

c Er zit dus twee miljoen jaar tussen de allereerste mens en de schildering van bron 1. Vind je twee miljoen jaar veel of weinig voor het uitvinden van al die dingen? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 2. Op deze kaart kun je zien wanneer mensen aan landbouw gingen doen.

a In welk gebied vonden mensen de landbouw als eerste uit?

- ◯ A In Afrika.
- ◯ B In Azië.
- ◯ C In Europa.
- ◯ D In het Midden-Oosten.
- ◯ E In Midden-Amerika.
- ◯ F In Zuid-Amerika.

b Hoe denk jij dat mensen vóór de ontdekking van de landbouw voor voedsel zorgden?

3 Gebruik bron 3. In het Midden-Oosten liggen drie grote rivieren.

a Welke drie rivieren zijn dat?

.....

b Er zijn boeren die vee houden en boeren die gewassen verbouwen. Leg uit dat water voor hen belangrijk is.

.....

.....

4 Gebruik de tijdbalk in de oriëntatie (onder bron 1). Daarop kun je zien over welke belangrijke veranderingen dit hoofdstuk gaat.

a Als eerste leer je over 'jagers-verzamelaars in Europa'. Wanneer kwamen die in Europa?

.....

b Als laatste leer je over het 'Egyptische Rijk'. Wanneer kwam er een einde aan dat rijk?

.....

c Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek op bladzijde 176-177. Geef (achter hoofdstuk 1) met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij 'jagers en boeren'.

1 Jagers en verzamelaars

BASIS

Bron 1 In 1991 werd hoog in de Alpen het lijk van een man ontdekt. Hij was daar meer dan 5000 jaar eerder omgekomen. Al die tijd lag hij onder het ijs. Daardoor was zijn lichaam heel goed bewaard gebleven. Ook zijn spullen waren nog niet helemaal vergaan.

Intro

1 Hieronder staan de spullen die bij de man uit bron 1 werden gevonden. Meestal vinden onderzoekers voorwerpen van metaal en steen uit de tijd van jagers en verzamelaars, want dat zijn materialen die niet vergaan.
Welke zeven vondsten zijn dus heel bijzonder?

- ☐ A Een houten boog en enkele pijlen.
- ☐ B Een muts van berenvacht.
- ☐ C Een koperen bijl.
- ☐ D Een vangnet van gras.
- ☐ E Schoenen van berenvacht en hertenleer.
- ☐ F Stukjes dikke kleding van geitenleer.
- ☐ G Twee doosjes van berkenbast.
- ☐ H Touwen.
- ☐ I Vuursteentjes.

2 Door de vondst van de man en zijn spullen weten we meer over zijn leven.
Probeer de volgende vragen te beantwoorden. Leg je antwoord steeds uit met behulp van de bron.

a Waar leefde de man van?

Misschien was hij een jager, want .....

.....

b Welke dieren leefden in zijn omgeving?

Er leefden ....., want .....

.....

c Kon de man vuur maken?

Waarschijnlijk *wel / niet*, want .....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

De eerste mensen

Leerdoel
- Je kunt beschrijven wanneer en waar de eerste mens ontstond.

De eerste rechtop lopende aapmens
4 miljoen jaar geleden

Rechtop lopende mens
2 miljoen jaar geleden

Moderne mens
200.000 jaar geleden

Bron 2 De moderne mens en zijn voorouders. In de loop van de tijd gingen ze meer rechtop lopen, kregen ze meer hersenen en werden ze steeds slimmer.

Ongeveer vier miljoen jaar geleden verschenen in Afrika de eerste mensachtige wezens. Bijzonder was dat deze eerste aapmensen rechtop liepen. Daardoor konden ze anders gaan leven dan eerdere aapsoorten. Want als je niet meer in bomen klimt maar op twee benen loopt, heb je je handen vrij om voorwerpen vast te pakken. De eerste aapmensen aten planten en gebruikten stokken en stenen om eetbare plantenwortels op te graven. Misschien sneden ze ook vlees van dode dieren met scherpe vuistbijlen van steen.

Ongeveer twee miljoen jaar geleden ontwikkelden zich uit deze aapmensen de eerste echte mensen. In Afrika zijn hiervan overblijfselen gevonden, zoals stukjes van botten. De vroege mensen werden steeds handiger in het maken van stenen gereedschap en wapens. Een belangrijke ontdekking was het vuur. Met vuur konden deze mensen eten bereiden en roofdieren op afstand houden.

Ongeveer 200.000 jaar geleden ontstond in Afrika de moderne mens. Langzaam verspreidde de moderne mens zich over de rest van de wereld. In de loop van de tijd zijn andere menssoorten uitgestorven. De moderne mens is de enige menssoort die nog bestaat.

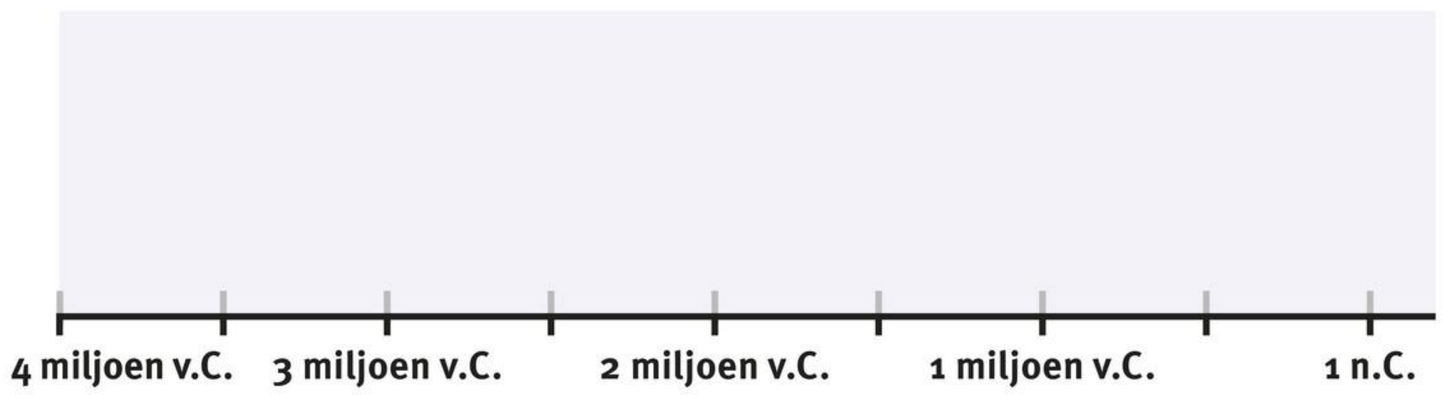
3 Lees de leertekst 'De eerste mensen'.

a De volgende gebeurtenissen staan door elkaar. Zet ze in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Begin dus met wat het eerst gebeurde. Schrijf alleen de letters op.

A De mens ging rechtop lopen.
B De mens kwam in Europa.
C De mens ging vuur gebruiken.

..... – ..... – .....

b Gebruik bron 2. Geef in de tijdbalk aan wanneer de drie menssoorten uit bron 2 ontstonden.

c Gebruik nogmaals bron 2. Hoe veranderde het uiterlijk van mensen in de loop van deze tijd? Noem vier veranderingen.

– .....

– .....

– .....

– .....

4 In welk werelddeel ontstonden de verschillende menssoorten?

.....

5 Hieronder staan drie veranderingen (A t/m C) en drie voordelen (1 t/m 3). Welke verandering hoort bij welk voordeel? Maak de juiste combinaties.

A De ontdekking van vuur ◯
B Nieuwe gereedschappen ◯
C Rechtop lopen ◯

◯ 1 Sneller en makkelijker voedsel verwerken
◯ 2 Eten koken en roofdieren op afstand houden
◯ 3 Handen vrij om voorwerpen vast te pakken

Het leven van jagers-verzamelaars

Leerdoel

- Je kunt vijf kenmerken noemen van het leven van de jagers-verzamelaars.

Bron 3 Een kamp van jagers-verzamelaars. (Tekening uit onze tijd.)

De moderne mensen waren **jagers-verzamelaars**. Dat betekent dat zij leefden van jacht, visserij en het verzamelen van eetbare planten. Een ander woord voor de manier waarop je in leven blijft, is **bestaansmiddel**. De jagers-verzamelaars gebruikten gereedschappen, die bijvoorbeeld waren gemaakt van stenen, botten van dieren en houten stokken met scherpe punten. Van huiden maakten ze kleding.

De jagers-verzamelaars woonden niet op één plek, maar trokken rond. Als op een plek geen voedsel meer te vinden was, vertrokken de mensen weer. In de periode dat de moderne mens in Europa verscheen, was het veel kouder dan in onze tijd. Door de kou waren er weinig dieren en planten. De mensen pasten zich daaraan aan. Zij volgden kuddes dieren. Om zich snel te kunnen verplaatsen, leefden jagers-verzamelaars in tenten. Ze woonden ook wel in grotten.

De jagers-verzamelaars leefden in kleine groepen van 25 tot 40 mensen. Een grotere groep was lastig. Want hoe groter de groep, hoe meer voedsel er nodig was. Een groep moest dan grotere afstanden afleggen om voldoende voedsel te vinden.

Binnen de groepen bestond een **taakverdeling**. Dat is de manier waarop het werk is verdeeld, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen of oude en jonge mensen. Sommigen jaagden, anderen verzamelden eetbare planten en bessen, hielden het vuur aan of zorgden voor de kinderen.

De jagers-verzamelaars waren ongeveer even rijk en machtig. Er bestonden bijna geen **sociale verschillen**. Dat zijn verschillen in macht, rijkdom en aanzien.

6 Lees de leertekst ‘Het leven van jagers-verzamelaars’.

a Wat is een bestaansmiddel?

.....

.....

b Wat waren de drie bestaansmiddelen van jagers-verzamelaars?

- ☐ A Handeldrijven.
- ☐ B Jagen.
- ☐ C Landbouw.
- ☐ D Planten verzamelen.
- ☐ E Vissen.

c Noem een bestaansmiddel uit onze tijd.

.....

.....

7 Gebruik bron 3. Jagers-verzamelaars leefden in tenten en soms in grotten.

a Om welke reden bouwden ze geen stevige huizen die lang konden blijven staan?

.....

.....

b Wat is een voorbeeld van een ‘sociaal verschil’ en wat is een voorbeeld van ‘taakverdeling’?
Kies het woord dat het beste past.

De oudere vrouwen zoeken wortels.	*Sociaal verschil* / *Taakverdeling*
Eén man maakt alle visnetten voor de groep.	*Sociaal verschil* / *Taakverdeling*
Eén krijger heeft meer en mooiere wapens dan de andere mannen.	*Sociaal verschil* / *Taakverdeling*

8 (t) Onderstreep in de leertekst ‘Het leven van jagers-verzamelaars’ vijf kenmerken van het leven van jagers-verzamelaars. Dat doe je zo.

- De leertekst bestaat uit vijf alinea’s. Een alinea is een stuk tekst dat op een nieuwe regel begint. Zet nummers aan het begin van elke alinea: ‘1’ bij de eerste alinea, ‘2’ bij de tweede, ‘3’ bij de derde, ‘4’ bij de vierde en ‘5’ bij de vijfde.
- In elke alinea staat één kenmerk van het leven van jagers-verzamelaars uitgelegd. Onderstreep in elke alinea één zin die een kenmerk samenvat. Je moet vijf zinnen onderstrepen.

Prehistorie en historie

Leerdoel

- Je kunt twee redenen noemen waarom we weinig weten van het leven van mensen in de prehistorie.

Bron 4 Rotsschildering van ongeveer 9000 jaar oud, gevonden in een grot in Algerije. Dit gebied ligt nu in de Sahara-woestijn, maar 9000 jaar geleden leefden er mensen en dieren.

Om te ontdekken hoe mensen vroeger leefden, zoeken onderzoekers in de grond naar overblijfselen uit het verleden, zoals aardewerk en botten. Zo zijn onderzoekers al veel te weten gekomen over de eerste mensen. Maar er is ook nog veel dat zij niet weten. Daarvoor zijn twee redenen.

- Veel spullen die de eerste mensen maakten, zijn vergaan. Die spullen waren gemaakt van hout, riet, bot en huiden. Alleen stenen voorwerpen zijn bewaard gebleven.
- De eerste mensen gebruikten geen schrift. Ze leefden in de **prehistorie**. Doordat de eerste mensen niets hebben opgeschreven, weten we bijvoorbeeld niet wat ze dachten of voelden. Ook is het moeilijk om te weten wat ze geloofden en welke kennis ze hadden. We weten dus heel weinig van de **cultuur** van deze mensen. Met cultuur bedoelen we alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

Geschreven bronnen zijn belangrijk voor onderzoek naar het verleden. Daarom laten we de geschiedenis of **historie** beginnen vanaf het moment dat mensen teksten gingen schrijven.

9 Lees de leertekst ‘Prehistorie en historie’.
Uit welke periode zijn er alleen ongeschreven bronnen?

◯ A Uit de historie.
◯ B Uit de prehistorie.

10 Wat zijn twee voorbeelden van geschreven bronnen?

☐ A Een boek uit de 18e eeuw.
☐ B Een brief.
☐ C Een grottekening.
☐ D Een pijlpunt.
☐ E Een pot van aardewerk.

11 Gebruik bron 4.

a Deze rotsschildering geeft ons informatie over het leven van jagers-verzamelaars in de prehistorie.
Wat kunnen we uit de bron leren over het leven van jagers-verzamelaars, en wat niet?

	Wel	Niet
Welke wapens jagers-verzamelaars gebruikten		
Op welke dieren jagers-verzamelaars jaagden		
Waarom jagers-verzamelaars deze rotsschildering maakten		
Hoe de jagers op de rotsschildering heetten		

b Kijk waar je ‘niet’ hebt aangekruist bij vraag a.
Om welke reden komen we deze zaken over het leven van jagers-verzamelaars niet te weten?

◯ A Jagers-verzamelaars hebben geen geschreven bronnen achtergelaten.
◯ B Veel overblijfselen uit de prehistorie zijn vergaan.

c Is bron 4 een voorbeeld van cultuur? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

Samenvatten

12 Aan het einde van elke paragraaf maak je een samenvatting van de leerteksten. Dat doe je met behulp van de drie leerdoelen. Een leerdoel geeft aan wat je moet onthouden van de leerteksten. In deze opdracht vat je de leerteksten samen.
Vraag a gaat over het eerste leerdoel en de eerste leertekst, vraag b over het tweede leerdoel en de tweede leertekst, en vraag c over het derde leerdoel en de derde leertekst.

- Ik kan beschrijven wanneer en waar de eerste mens ontstond.

a Vul het schema in.

	Wanneer ontstaan?	Waar ontstaan?	Kenmerk
Eerste aapmens	..... jaar geleden		
Eerste mens	..... jaar geleden		
Moderne mens	..... jaar geleden		Enige menssoort die nog bestaat.

- Ik kan vijf kenmerken noemen van het leven van de jagers-verzamelaars.

b Schrijf elk kenmerk in één korte zin op.

– .....

– .....

– .....

– .....

– .....

- Ik kan twee redenen noemen waarom we weinig weten van het leven van mensen in de prehistorie.

c Schrijf elke reden op in één korte zin.

– .....

– .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 De landbouw ontstaat

BASIS

Bron 1 Deze tekening is gemaakt in onze tijd. De tekenaar laat zien hoe de plaats Çatalhöyük in Turkije er tussen 7000 en 6000 v.C. ongeveer uitzag. In deze plaats woonden waarschijnlijk 5000 tot 8000 mensen. De huizen stonden dicht op elkaar en er waren geen straten. De mensen leefden ook op de daken. Achter het dorp lagen akkers. Voor onderzoekers was de ontdekking van Çatalhöyük heel bijzonder. Deze plaats laat namelijk een heel belangrijke verandering in de prehistorie zien.

Intro

1 Gebruik bron 1. De mensen in Çatalhöyük leefden heel anders dan de jagers-verzamelaars uit de vorige paragraaf.

a Wat was het verschil in hoe de mensen woonden?

.....

.....

.....

b Er was ook een verschil in de grootte van de groep.
Wat was het verschil in groepsgrootte?

.....

.....

c En wat was een verschil in bestaansmiddel?

.....

.....

2 Gebruik bron 1. Op de tekening zie je dat Çatalhöyük aan twee rivieren ligt. Bedenk twee redenen waarom dat belangrijk was voor de bewoners.

– .....

.....

– .....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Een langzame verandering

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw verliep.

Bron 2 Een van de vroegste afbeeldingen van mensen die een kudde bewaken, gemaakt op de wand van een grot in Algerije. De schildering is enkele duizenden jaren oud, maar hoe oud precies, is onbekend.

Ongeveer 9000 jaar v.C. veranderde in het Midden-Oosten heel langzaam de manier van leven van jagers-verzamelaars. Er was in die tijd zo veel voedsel in de natuur te vinden dat jagers-verzamelaars langere tijd op één plek konden blijven. Sommige mensen gingen toen gewassen zoals graan en groenten verbouwen. Dit heet **akkerbouw**.

Deze ontwikkeling ging in heel kleine stapjes. Eerst stopten mensen bijvoorbeeld alleen wat graankorrels in de grond. Later gingen ze ook onkruid wieden en gaven ze de gewassen bij droogte misschien extra water.

De eerste boeren leefden nog volop van de jacht. Maar geleidelijk lukte het de boeren bepaalde dieren te temmen, zoals runderen, geiten, schapen en varkens. Het vee gaf hun melk, vlees en wol. Dit was het begin van de **veeteelt**. Akkerbouw en veeteelt samen noemen we **landbouw**.

Door de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw veranderde het bestaansmiddel van mensen. Dit was een verandering in de economie. **Economie** is alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien.

3 Lees de leertekst ‘Een langzame verandering’.

a Waar in de wereld gingen mensen als eersten over op de landbouw?

.....

b Gebruik bron 2 en 3 van de oriëntatie.
Naar welke gebieden heeft de landbouw zich daarna verspreid?

.....

.....

c Hoe verliep de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw?

De overgang verliep *geleidelijk* / *plotseling*, want .....

.....

.....

4 **a** Noem twee redenen waarom mensen dieren temden.

– .....

– .....

b Welke uitspraak is juist?

- ◯ A Akkerbouw en veeteelt zijn even oud.
- ◯ B De akkerbouw is ouder dan de landbouw.
- ◯ C De akkerbouw is ouder dan de veeteelt.
- ◯ D De veeteelt is ouder dan de akkerbouw.

5 **a** (t) Economie heeft te maken met ‘hoe mensen in hun onderhoud voorzien’. Wat wordt bedoeld met ‘in hun onderhoud voorzien’?

.....

.....

.....

b Hoe voorzagen de onderstaande personen in hun onderhoud?

Een vrouw in het Midden-Oosten in 12.000 v.C.: .....

.....

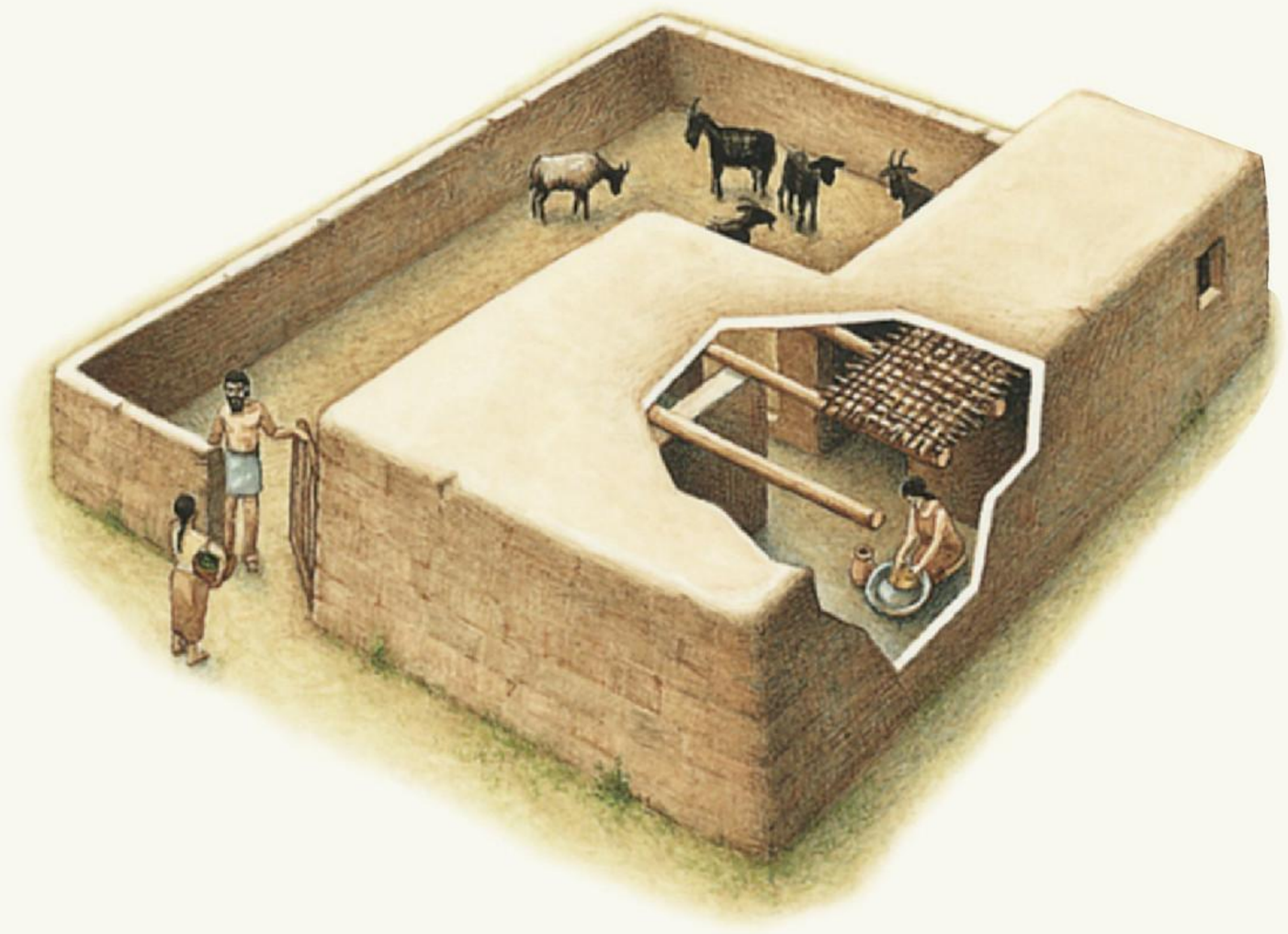
Een man in het Midden-Oosten rond 5000 v.C.: .....

.....

Grote gevolgen

Leerdoel

- Je kunt vier gevolgen noemen van de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw.

Bron 3 De huizen van de oudste boerendorpen in het Midden-Oosten waren vaak gemaakt van gedroogde klei. Ze werden gebruikt als woning, maar ook als stal en opslagplaats voor de oogst. (Tekening uit onze tijd.)

De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw had verschillende gevolgen.

- Boeren gingen op een vaste plaats wonen, want ze moesten hun gewassen en vee verzorgen. Ze gingen in huizen wonen. Zo ontstonden er dorpjes, waar de boeren elkaar hielpen en samen de oogst en het vee beschermden.
- Door de landbouw was er meer voedsel en groeide de bevolking. De eerste boerendorpen hadden ongeveer 150 inwoners. Rond 7000 v.C. waren er al dorpen waar 2000 mensen woonden.
- In die grotere dorpen ontstonden sociale verschillen. Sommige mensen werden rijker en machtiger dan anderen. Bijvoorbeeld doordat ze meer oogst hadden dan anderen. Ook was het in de grote dorpen lastig om elke beslissing met elkaar te bespreken. Om ruzie te voorkomen en afspraken te maken, namen sommige mensen de leiding. Zo kregen zij, de bestuurders, meer macht dan anderen.
- De kans op ziekte nam toe. Dat kwam doordat mensen onder één dak leefden met het vee, dat soms ziektes kon overdragen op mensen.

Het ontstaan van de landbouw is door deze grote gevolgen een van de belangrijkste veranderingen in het bestaan van de mensheid.

6 Lees de leertekst ‘Grote gevolgen’.
De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw was een grote verandering.
Wat waren de voordelen en nadelen? Vul het schema in. Kies uit: *harder werken* • *meer voedsel beschikbaar* • *meer ziekte* • *vaste woonplaats*.

Voordelen landbouw	Nadelen landbouw

7 Gebruik bron 3.

a Welke twee gevolgen van de overgang naar landbouw zijn op deze bron te zien?

– .....

– .....

b In de leertekst 'Grote gevolgen' staan vier gevolgen van de overgang naar landbouw. Welke twee gevolgen heb je *niet* bij vraag a opgeschreven (en zijn dus niet in de bron te zien)?

– .....

– .....

8 Wat zijn twee voorbeelden van sociale verschillen?

- ☐ A Boeren geloofden in andere goden dan jagers-verzamelaars.
- ☐ B Boeren werden vaker ziek dan jagers-verzamelaars.
- ☐ C De ene boer heeft veel akkers, de andere boer veel vee.
- ☐ D Een bestuurder krijgt meer respect dan een boer.
- ☐ E Succesvolle boeren hebben grotere huizen dan andere boeren.

Eerste boeren in Nederland

Leerdoel

- Je kunt beschrijven wanneer de eerste boeren in Nederland woonden en hoe zij leefden.

Bron 4 Bij Drouwen in Drenthe staat een groot hunebed (linker foto) waarin rond 3000 v.C. tientallen mensen begraven zijn, samen met jachtgerei, sieraden, bijlen en potten. Het hunebed werd honderden jaren lang gebruikt.

Landbouw ontstond als eerste in het Midden-Oosten, maar ook op andere plekken op de wereld ontdekten mensen landbouw. Vanuit al die plekken verspreidde de landbouw zich langzaam verder. Uiteindelijk werden bijna alle mensen boeren.

Rond 5300 v.C. kwamen de eerste boeren naar wat nu Nederland is. Ze gingen wonen in Limburg, helemaal in het zuiden. Ze leefden in heel kleine dorpen van zo'n vijftien huizen en bouwden grote, langwerpige boerderijen. Daarin woonden waarschijnlijk meerdere gezinnen bij elkaar. In een boerderij werd ook voedsel opgeslagen. De boeren hielden runderen, schapen en varkens en verbouwden graan. Ze maakten aardewerk om voedsel in op te slaan. Deze mensen begroeven hun doden op een vaste plek, soms samen met bijlen en pijlpunten. Die vondsten laten zien dat de sociale verschillen tussen deze boeren klein waren.

In het noorden van wat nu Nederland is, woonden jagers-verzamelaars. Ze ruilden spullen met de boeren en gingen zelf ook aardewerk maken. Rond 3500 v.C. kwamen in het noorden ook boeren wonen. Deze mensen bouwden hunebedden: bouwwerken van reusachtige stenen. In een hunebed werden mensen begraven, samen met allerlei spullen.

9 **a** Vul de juiste jaartallen in.

Rond ..... v.C. gingen mensen in het Midden-Oosten voor het eerst aan landbouw doen.

In Nederland kwamen rond ..... v.C. de eerste boeren. De verspreiding van de landbouw naar Nederland duurde dus ..... jaar.

b Gebruik je antwoord bij vraag a. Maak de zin kloppend.
De verspreiding van de landbouw verliep *langzaam* / *snel*.

c (t) In de leertekst staat dat de eerste boeren kwamen naar 'wat nu Nederland is'. Waarom staat er niet gewoon 'naar Nederland'?

.....

10 Gebruik bron 4.

a Wat is een hunebed?

.....

b Maak de zinnen kloppend.
Jagers-verzamelaars begroeven hun doden *wel* / *niet* bij elkaar op één plek.
Boeren hadden *wel* / *niet* één plek waar ze hun doden begroeven.

c Geef een verklaring voor je antwoord bij vraag b.

.....

.....

d Maak de zinnen kloppend.
Het meegeven van spullen aan overleden personen, is een voorbeeld van *cultuur* / *economie*.
Bij sommige graven in de hunebedden zijn spullen gevonden, bij andere graven niet.
Dat is een voorbeeld van *economie* / *sociale verschillen*.

Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan beschrijven hoe de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw verliep.

a Maak de zinnen kloppend.
Rond *9000* / *5000* v.C. bleven jagers-verzamelaars in het Midden-Oosten op één plek wonen. Zij vonden toen *al snel* / *in kleine stapjes* akkerbouw en veeteelt uit. De eerste boeren deden dus *niet meer* / *nog volop* aan de jacht. Het gaan leven van landbouw is een *culturele* / *economische* verandering.

- Ik kan vier gevolgen noemen van de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw.

b Vul het schema in.

	Jagers-verzamelaars	Boeren
Wonen		
Grootte van de groep		
Sociale verschillen	*Wel* / *Niet*	*Wel* / *Niet*
Ziekte		

- Ik kan beschrijven wanneer de eerste boeren in Nederland woonden en hoe zij leefden.

c Vul het juiste jaartal en de juiste woorden in.

Rond ..... woonden er boeren helemaal in het zuiden van wat nu Nederland is.

Over hun economie weet ik: ze hielden ..... en verbouwden .....

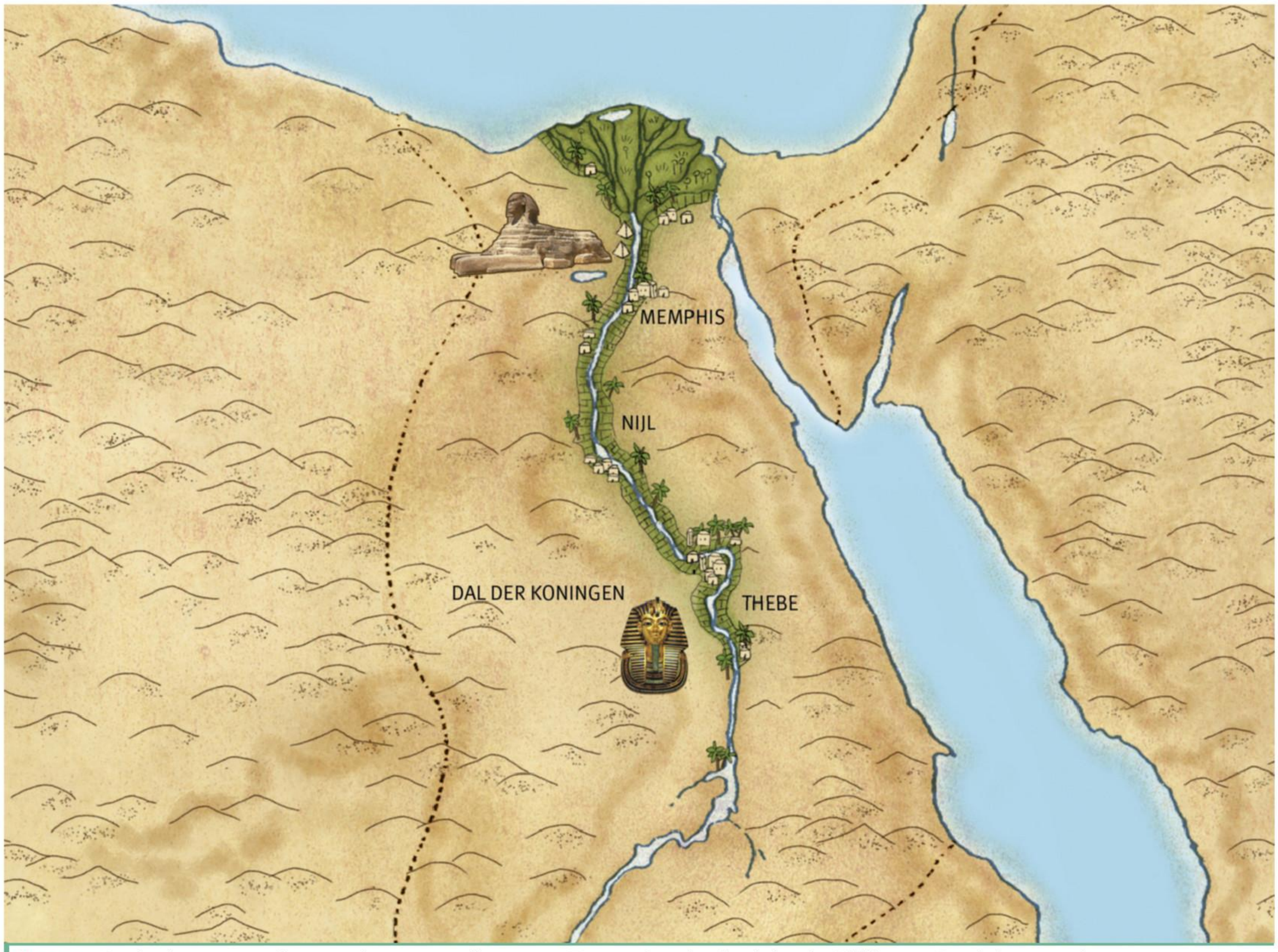
Over sociale verschillen weet ik: ze woonden in kleine ..... met ..... sociale verschillen.

Over hun cultuur weet ik: ze begroeven hun doden .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Egypte en de Nijl

BASIS

Bron 1 In de droge en onbewoonbare woestijnen van Egypte bracht de rivier de Nijl leven. De rivier zorgde voor water op de akkers, voor drinkwater en voor vis. Tijdens de jaarlijkse overstroming bracht de rivier ook vruchtbaar slib op de oevers.

Intro

1 Gebruik bron 1.
Was er in Egypte veel of weinig vruchtbare grond? Leg je antwoord uit.

.....

.....

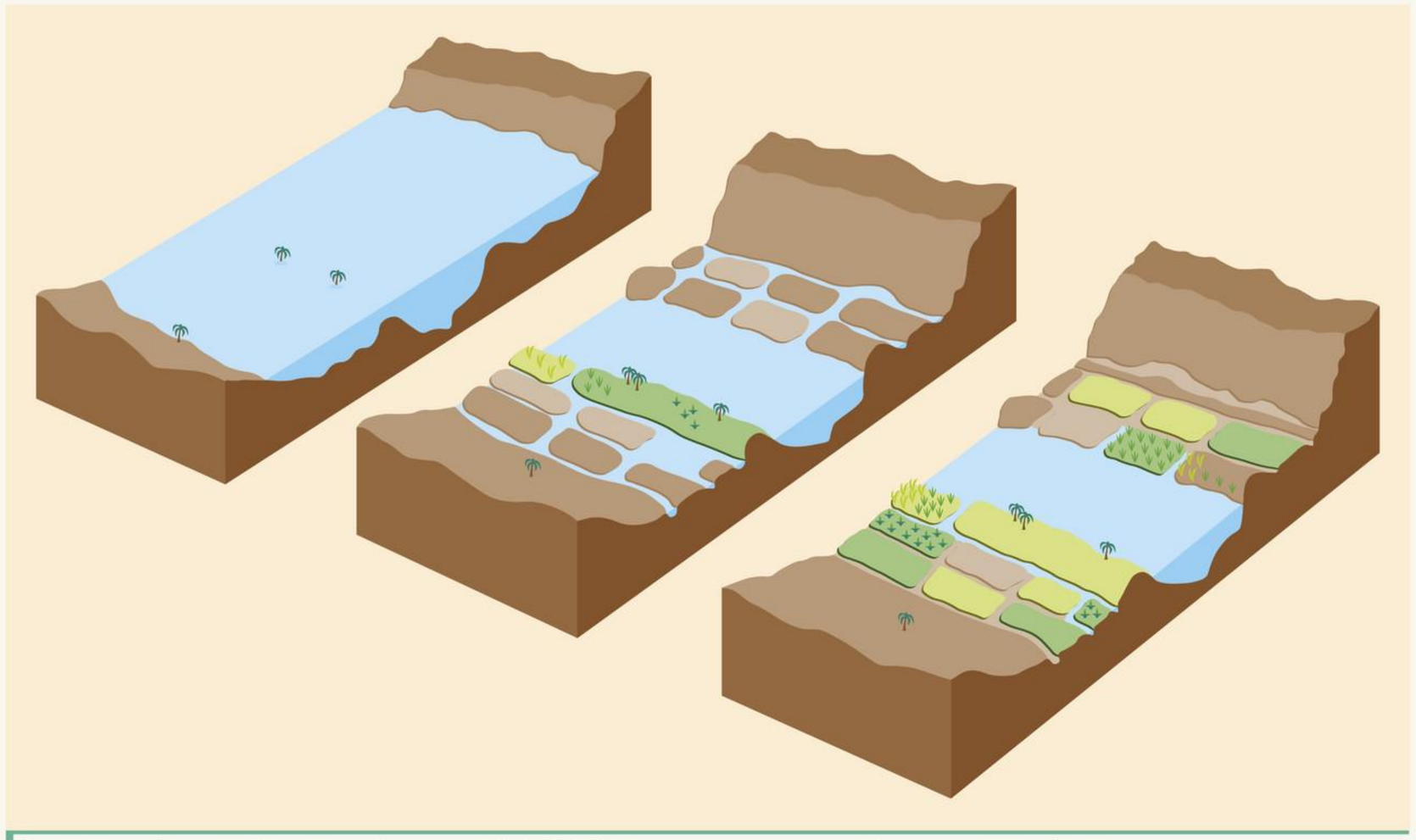
2 Maak de tekst kloppend.
Thebe en Memphis waren belangrijke steden in Egypte. Er woonden boeren, maar ook mensen met andere beroepen, zoals schrijvers, bakkers en timmerlieden. Deze mensen verbouwden *ook* / *niet* hun eigen voedsel. Zij waren dus *wel* / *niet* afhankelijk van de boeren. Egyptische boeren hadden dus *meer voedsel dan ze zelf opaten* / *niet genoeg voedsel om zichzelf te voeden*. Zij zorgden voor *meer* / *minder* voedsel dan de jagers-verzamelaars.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Landbouw langs de Nijl

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe irrigatielandbouw langs de Nijl werkte.

Bron 2 Dwarsdoorsnedes van de Nijl tijdens, voor en na de overstromingen.

Het gebied rond de rivier de Nijl in Egypte is altijd heel vruchtbaar geweest. Er was gemakkelijk voedsel te vinden voor jagers-verzamelaars. Zij visten en jaagden in de moerassen van de Nijl-delta. Er groeiden ook wilde dadels, vijgen, druiven en amandelen.

Na 4000 v.C. gingen de jagers-verzamelaars langzaam aan landbouw doen op de oevers van de Nijl. Daar was de grond heel vruchtbaar, doordat elke zomer de rivier overstroomde en een vruchtbaar laagje slib (modder) meenam. Nadat het water was gezakt, bleef het vruchtbare slib liggen. De Egyptenaren verbouwden op de drooggevallen grond hun gewassen, zoals graan en bonen.

Het regende bijna nooit in Egypte. Zonder het water uit de Nijl zouden de gewassen uitdrogen. Om het hele jaar voldoende water te hebben, legden de Egyptenaren kanaaltjes, dijken en waterbekkens aan. De kanalen bevloeiden de akkers die wat verder van de Nijl lagen. Dijken voorkwamen dat al het water terugstroomde naar de Nijl en in waterbekkens werd water opgeslagen. Op deze manier hadden de Egyptenaren toch water voor hun akkers. Deze manier van landbouw heet **irrigatielandbouw**.

3 (t) Lees de leertekst 'Landbouw langs de Nijl'.
Schrijf kort op wat de volgende woorden betekenen.

Vruchtbare grond: .....

Slib: .....

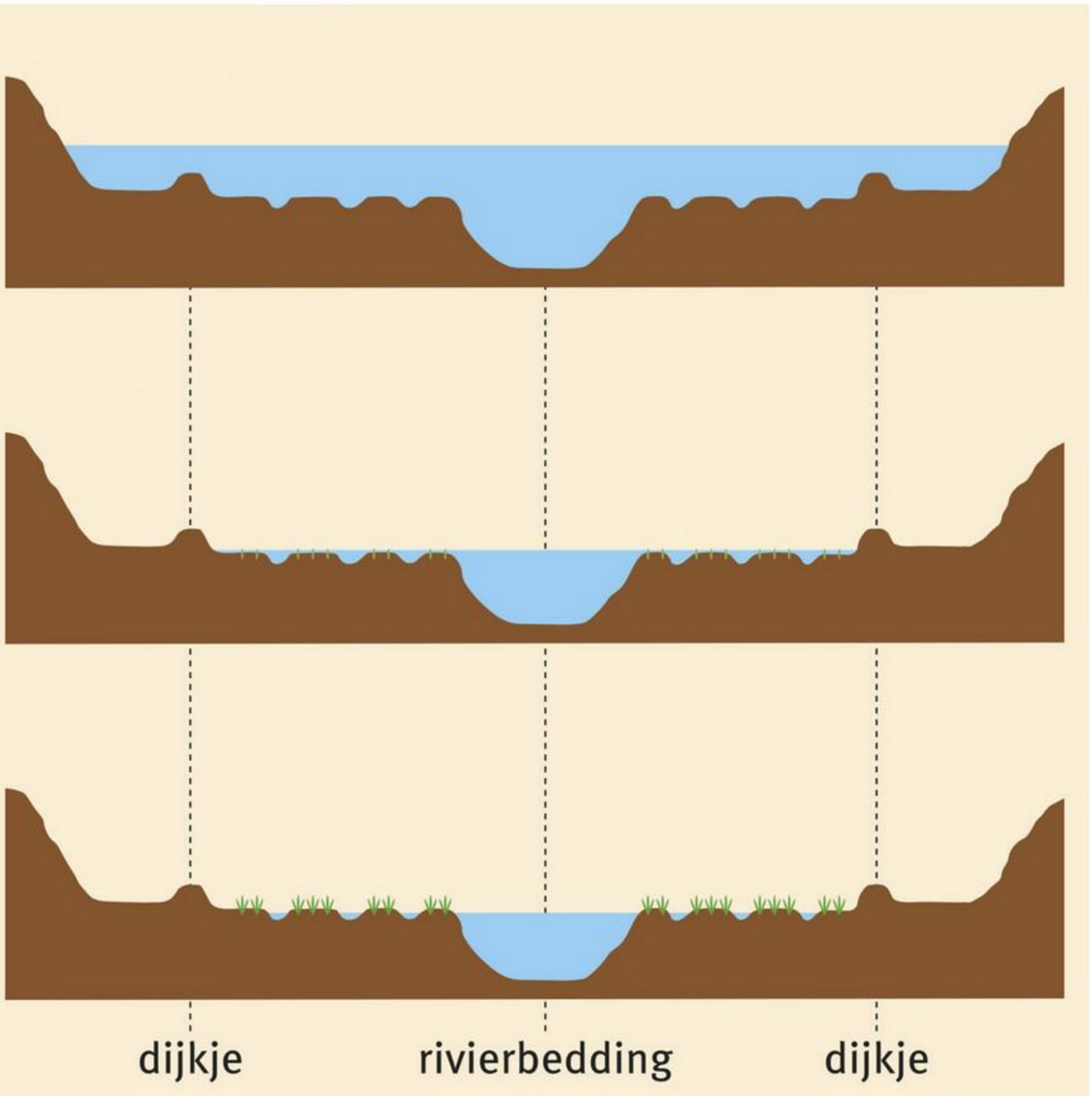
Gewas: .....

4 Welk voedsel was er in de buurt van de Nijl?

Voedsel om op te jagen: .....

Voedsel om te verzamelen: .....

5 **a** Gebruik bron 2 en 3. De Egyptenaren kenden drie seizoenen.
Zet bij de plaatjes in bron 3 de juiste namen van de seizoenen. Kies uit: *oogsttijd* • *overstromingstijd* • *zaaitijd*.

Bron 3 Dwarsdoorsnedes van de Nijl.

b (t) Gebruik de leertekst 'Landbouw langs de Nijl'. De Egyptenaren gebruikten een aantal middelen om water op de akkers te krijgen. Waarvoor dienden de volgende middelen? Maak de juiste combinaties.

A	Dijk	○	○ 1 Zorgde dat water naar de akkers kon stromen
B	Kanaal	○	○ 2 Bewaarplaats van water voor drogere tijden
C	Waterbekken	○	○ 3 Voorkwam dat het water terugstroomde naar de rivier

c Wat was een voordeel van irrigatielandbouw?

.....

Handel en steden

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat irrigatielandbouw leidde tot het ontstaan van handel, steden en een staat.

Bron 4 Houten model van een Egyptische werkplaats (ca. 2000 v.C.).

De irrigatielandbouw zorgde voor grote veranderingen in Egypte.

- Er ontstonden nieuwe beroepen. De akkers leverden door de irrigatielandbouw meer voedsel op dan de mensen nodig hadden. Daardoor hoefde niet langer iedereen als boer te werken en zijn eigen voedsel te verbouwen. Sommigen werden timmerman, pottenbakker of wever. Deze ambachtslieden deden aan **nijverheid**: het met de hand maken van producten.
- Er ontstond **handel**. Ambachtslieden ruilden bijvoorbeeld hun producten tegen voedsel of andere spullen die zij nodig hadden.
- Er ontstonden steden. In sommige dorpen gingen veel ambachtslieden en handelaren wonen. Die dorpen groeiden uit tot steden waar duizenden mensen woonden.
- In de steden was een **bestuur** nodig. Dat is een groep mensen die plannen en regels maakt en taken verdeelt. Deze mensen moesten er ook voor zorgen dat de kanalen en dijken langs de Nijl goed onderhouden werden. Een **ambtenaar** was in dienst van het bestuur. Hij zorgde voor het uitvoeren van besluiten, het handhaven van de orde of het innen van **belasting**. Belastingen zijn geld of goederen die je moet betalen aan het bestuur van een land. Egyptische boeren moesten bijvoorbeeld een deel van de oogst afstaan. De belasting werd dan weer gebruikt om ambtenaren te belonen.
- Ambachtslieden deden veel nieuwe uitvindingen, zoals het wiel en de ploeg. Dat kwam omdat ze heel goed werden in hun vak. Rond 3100 v.C. gingen de Egyptenaren een schrift gebruiken om regels op te schrijven en om de belastingen bij te houden.
- Sommige steden werden zo rijk en machtig dat ze andere dorpen en steden veroverden. Zo ontstonden grote gebieden onder één bestuur: een **staat**. In Egypte kreeg rond 3100 v.C. één bestuurder de macht over heel Egypte. Zijn regels en wetten golden voortaan.

6 Lees de leertekst ‘Handel en steden’.
Links staan vijf begrippen (A t/m E), rechts vijf beschrijvingen (1 t/m 5).
Welke beschrijving past bij welk begrip? Maak de juiste combinaties.

A	Ambachtsman	◯	◯ 1 Groter gebied onder één bestuur
B	Ambtenaar	◯	◯ 2 Iemand die brood bakt en verkoopt
C	Belasting	◯	◯ 3 Iemand die belastingen int
D	Nijverheid	◯	◯ 4 Met de hand planken maken
E	Staat	◯	◯ 5 Voedsel afstaan aan bestuur

7 **a** Leg uit dat door irrigatielandbouw nieuwe beroepen ontstonden.

Door irrigatielandbouw .....

.....

Daardoor .....

.....

b Leg uit dat door irrigatielandbouw ook handel ontstond.

Door irrigatielandbouw .....

.....

Daardoor .....

.....

8 Egyptische boeren betaalden belasting.

a Waarvoor werd die belasting gebruikt?

.....

b In Nederland betalen mensen nu ook belasting. Noem een verschil met het betalen van belastingen in Egypte.

.....

.....

.....

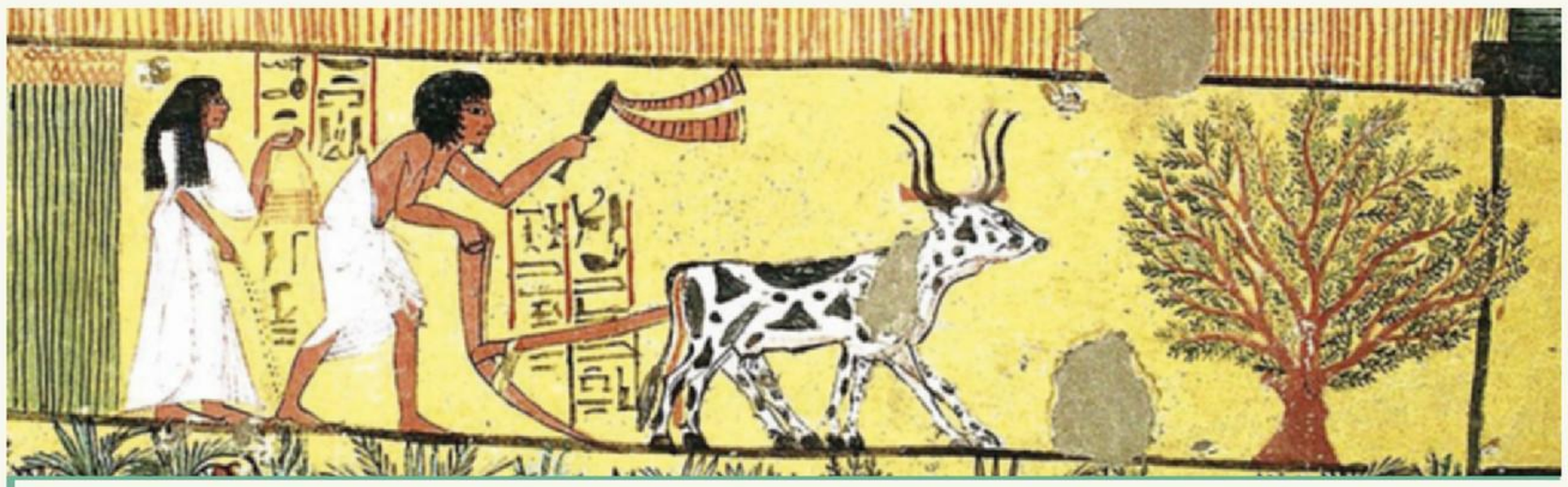
9 Leefden de Egyptenaren in de prehistorie of historie?

◯ A Prehistorie.
◯ B Historie.

Verschillen in rijkdom en macht

Leerdoel

- Je kunt noemen welke sociale lagen er waren in Egypte.

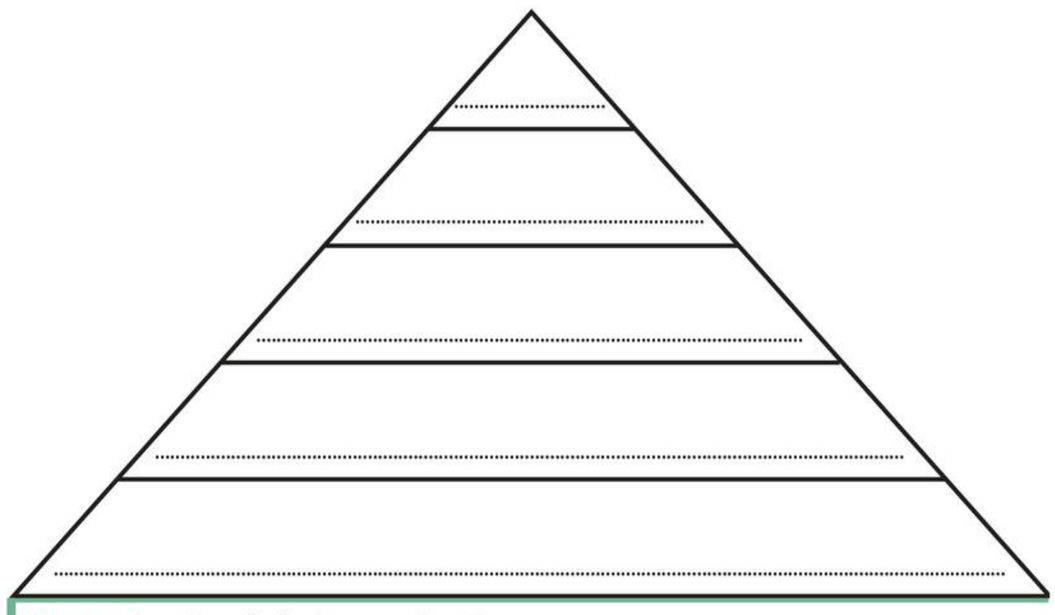
Bron 5 Een Egyptische boer ploegt het land. De ploeg was een nieuwe uitvinding waarmee de aarde werd losgewoeld om beter te kunnen zaaien.

De sociale verschillen tussen mensen in Egypte waren veel groter dan die bij jagers-verzamelaars. Dat had te maken met het bezit van land en vee, met de nieuwe beroepen en met het ontstaan van een bestuur. Egypte werd een samenleving met verschillende **sociale lagen**. Dat zijn groepen mensen die van elkaar verschillen in rijkdom, macht en aanzien.

Het minste aanzien hadden de mensen die tot slaaf waren gemaakt. Dat wil zeggen dat zij het bezit waren geworden van iemand anders, bijvoorbeeld nadat ze gevangen waren genomen in een oorlog. **Slaven** hadden niets meer over hun leven te zeggen en hadden geen rechten. Zij moesten zwaar werk doen, waarvoor ze niet of nauwelijks betaald kregen. Boeren vormden de grootste bevolkingsgroep. Ook zij hadden weinig aanzien. Daarboven kwam de groep van eenvoudige ambachtslieden. Veel meer aanzien had een kleine groep van mensen met veel scholing, zoals schrijvers, architecten en ambtenaren. Het meeste aanzien had een kleine groep van belangrijke bestuurders. Van deze groep had de koning de meeste macht: hij bezat het land en nam besluiten. Hij werd de **farao** genoemd.

Vrouwen in Egypte moesten zich vooral bezighouden met de huishouding en de kinderen. Ze hadden wel meer rechten dan in andere samenlevingen in dezelfde tijd. Ze mochten bezittingen hebben en bij de rechtbank hadden ze dezelfde rechten als mannen.

10 Lees de leertekst ‘Verschillen in rijkdom en macht’.
Gebruik bron 6. Dit is een getekende piramide.
Zet de volgende mensen in die piramide, van meest belangrijk naar minst belangrijk:
ambachtslieden • *bestuurders* • *boeren* • *schrijvers* • *slaven*.

Bron 6 Sociale lagen in Egypte.

11 Gebruik bron 4.

a Bij welke sociale laag hoorden deze mensen?

- ◯ A Bij de ambachtslieden.
- ◯ B Bij de boeren.
- ◯ C Bij de bestuurders.
- ◯ D Bij de mensen met veel scholing.
- ◯ E Bij de slaven.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

.....

12 Er waren in Egypte grote sociale verschillen.

Wat zijn daarvan twee voorbeelden?

- ☐ A Boeren stonden graan en vee af als belasting.
- ☐ B De Egyptenaren gebruikten geen geld, maar ruilden voedsel en producten.
- ☐ C De farao was veel rijker en machtiger dan een boer.
- ☐ D Landbouw was het belangrijkste bestaansmiddel.
- ☐ E Schrijvers hadden veel aanzien, want maar weinig mensen konden schrijven.

Samenvatten

13 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe de irrigatielandbouw langs de Nijl werkte.

a Vul de zinnen aan. Kies uit: *dijken* • *gewassen* • *kanalen* • *oevers* • *overstroming* • *slib* • *water* • *waterbekkens*.

De ..... langs de Nijl waren heel vruchtbaar, omdat elk jaar een ..... van de Nijl vruchtbaar ..... meenam. Nadat het ..... was gezakt, bleef de vruchtbare modder liggen. De Egyptenaren verbouwden ..... op de vruchtbare grond. Om te voorkomen dat al het water terugstroomde naar de Nijl, legden de boeren ..... aan. Om het water te bewaren, legden de boeren ..... aan. Om het water naar de akkers te brengen, gebruikten de boeren .....

- Ik kan uitleggen dat irrigatielandbouw leidde tot het ontstaan van handel, steden en een staat.

b Vul de juiste begrippen in.

Door de ..... leverden akkers meer voedsel op. Daardoor hoefde niet iedereen boer te zijn. Sommige mensen gingen werken in de .....: ze gingen met de hand spullen maken. Ambachtslieden en boeren ruilden met elkaar en zo ontstond ...... Er ontstonden ook steden waar veel mensen woonden. Daar was een ..... nodig dat regels maakte. Machtige farao's veroverden grote gebieden waar dezelfde regels gingen gelden: een .....

- Ik kan noemen welke sociale lagen er waren in Egypte.

c Noem de vijf sociale lagen in de Egyptische samenleving.

– .....

– .....

– .....

– .....

– .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Goden en mummies

BASIS

De dode krijgt giften mee in zijn graf.

Het lichaam is in doeken gewikkeld en een mummie geworden. De ingewanden van de dode zitten in vier kruiken. Een priester gekleed als de god Anubis buigt zich over de mummie.

De dode (in het zwart afgebeeld) wordt gewassen. Om het lichaam te drogen wordt het onder natron (een soort woestijnzout) gelegd.

Bron 1 Op deze afbeelding zie je wat er gebeurde als een rijke Egyptenaar stierf.

Intro

1 Gebruik bron 1. De Egyptenaren geloofden in een leven na de dood.
Wat moest er gebeuren met een dode?

.....

.....

2 Gebruik bron 1. Zet de stappen van het maken van een mummie in de juiste volgorde.
Begin met wat je het eerst moet doen.

A De dode krijgt geschenken mee in zijn graf.
B De dode wordt gewassen.
C Een priester en drie helpers komen bij de dode.
D Het lichaam is in doeken gewikkeld en een mummie geworden.

..... – ..... – ..... – .....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

De godsdienst van de Egyptenaren

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de Egyptenaren hun goden vereerden en uitleggen waarom ze dat belangrijk vonden.

Bron 2 Een Egyptisch sieraad uit ca. 1330 v.C. Twee bavianen begroeten de opgaande oranje zon, die wordt voortgeduwd door de blauwe mestkever daaronder. De figuren zitten in een boot. De Egyptenaren geloofden dat de zonnegod Re iedere nacht een gevaarlijke boottocht maakte langs de hemel. Elke ochtend werd de zon opnieuw geboren.

Godsdienst was heel belangrijk in het leven van de Egyptenaren. De Egyptenaren geloofden dat de goden alles regelden: het leven van de mens en het leven in de natuur. Zo dachten ze dat zonder hulp van de goden de zon niet meer zou schijnen. En zonder zonneschijn groeien er geen planten en is er geen leven mogelijk. De Egyptenaren vereerden niet alleen de zon, maar ook de Nijl en andere natuurkrachten en dieren. Zo waren er bijvoorbeeld ook een god van de storm en chaos en een godin van de liefde en geboorte. Een godsdienst waarin de natuur wordt vereerd heet een **natuurgodsdienst**.

Egyptenaren vereerden hun goden in **tempels**. Daar brachten ze **offers** (geschenken) aan de goden om hen tevreden te houden. Niemand mocht een tempel binnen, behalve een **priester**. Dat is iemand die zorgt voor het contact tussen mensen en goden. Priesters wisten hoe je de goden tevreden hield. Dat was belangrijk, want als de goden ontevreden waren, zorgden ze voor rampen en ongelukken in Egypte. Bijvoorbeeld voor een misoogst of slecht weer.

3 Lees de leertekst 'De godsdienst van de Egyptenaren'.

a Welke twee uitspraken over de Egyptische godsdienst zijn juist?

- ☐ A Egyptenaren aanbaden veel verschillende goden.
- ☐ B Egyptenaren brachten in piramides offers aan de goden.
- ☐ C Egyptenaren vereerden dieren en natuurkrachten.
- ☐ D Egyptenaren vereerden hun priesters.
- ☐ E Egyptenaren vereerden maar één god.

b Welke taak hadden de priesters?

.....

.....

c Hoe werden de goden vereerd?

- ◯ A Door grafkamers te bouwen.
- ◯ B Door heel hard te werken.
- ◯ C Door te knielen en te bidden.
- ◯ D Door tempels te bouwen.

4 Gebruik bron 2.
Om welke reden was juist de zonnegod Re voor de Egyptenaren zo belangrijk?

.....

.....

Leven na de dood

Leerdoel
- Je kunt beschrijven hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood.

Bron 3 Anubis, de beschermer van de doden, weegt een hart. Op de weegschaal ligt op de ene schaal een veer en op de andere schaal het hart van een dienaar van de farao. Als de veer en het hart even zwaar zijn, betekent dat dat je goed geleefd hebt. De dode mag dan verder reizen naar het dodenrijk. (Schildering in een dodenboek uit de 13e eeuw v.C.)

De Egyptenaren geloofden dat zij na de dood zouden voortleven in een dodenrijk. Alleen mensen die goed geleefd hadden, kwamen in het dodenrijk. Daarbij moest het lichaam wel volledig bewaard zijn. Zonder lichaam kon je de reis naar het dodenrijk niet maken en niet verder leven in het dodenrijk.

Rijke Egyptenaren lieten hun lichaam na hun dood zo behandelen, dat het niet verging. Zij lieten zich mummificeren. Het maken van een mummie was een kostbaar proces en duurde ongeveer zeventig dagen. De doden werden begraven met allerlei spullen die zij na de dood nodig dachten te hebben. Belangrijke mensen lieten al tijdens hun leven een prachtig graf maken. Alleen rijke Egyptenaren konden dit allemaal betalen. Arme Egyptenaren werden begraven in de woestijn. Zij hoopten dat hun lichaam bewaard bleef in het droge zand. Zij konden zich niet laten mummificeren en hadden geen grafkamer met geschenken.

5 (t) Om in het dodenrijk te komen moesten de Egyptenaren voldoen aan twee eisen.
Onderstreep deze twee eisen in de leertekst 'Leven na de dood'. Dat doe je zo.
- Lees de leertekst 'Leven na de dood' helemaal.
- Onderstreep de twee eisen waaraan doden moesten voldoen om in het dodenrijk te kunnen komen. Je moet twee zinnen onderstrepen.

6 a Wat gebeurde er volgens de Egyptenaren met mensen na de dood?

.....

b Hoe werden Egyptenaren begraven? Vul het schema in.

	Rijke Egyptenaren	Arme Egyptenaren
Lichaam		
Graf		

c Archeologen vinden vooral de lichamen en graven van rijke Egyptenaren. Geef daarvoor een reden.

.....

.....

.....

Graven voor koningen

Leerdoel

- Je kunt twee redenen noemen waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

Bron 4 Veel farao's zijn in het Dal der Koningen begraven. Zij lieten graven uithakken in de rotswand in deze vallei.

De Egyptenaren maakten enorme graven voor hun koningen. Eerst lieten farao's **piramides** bouwen. Een piramide is een stenen bouwwerk dat als grafmonument dient voor de farao. Tienduizenden arbeiders waren vele jaren bezig met de bouw van een piramide. Niet alleen de farao kreeg een groot graf, maar ook andere belangrijke bestuurders. In latere periodes werden rotsgraven gemaakt in het zuiden van Egypte. Mogelijk gebeurde dat omdat deze graven niet zo makkelijk geplunderd konden worden.

Er zijn twee redenen waarom farao's zulke grote graven kregen.

Ten eerste krijgen in samenlevingen met grote sociale verschillen koningen vaak grote graven. Een groot grafmonument liet zien hoe machtig en belangrijk een farao was.

Ten tweede was er een godsdienstige reden. Egyptenaren geloofden dat een farao vanuit de piramide makkelijker naar het dodenrijk kon reizen. Ook hoopten ze dat het lichaam in een groot grafmonument goed beschermd zou zijn.

7 Lees de leertekst ‘Graven voor koningen’.
In die tekst staan twee redenen voor het bouwen van piramides.

a (t) Onderstreep in de leertekst twee signaalwoorden die de twee redenen aangeven.
Denk aan: ‘ten eerste’ of ‘ook’.

b Schrijf kort op waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

– .....

– .....

8 Uit welke sociale laag kwamen de mensen die in piramides zijn begraven?

◯ A Ambachtslieden.
◯ B Boeren.
◯ C Bestuurders.
◯ D Mensen met veel scholing.
◯ E Slaven.

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan beschrijven hoe de Egyptenaren hun goden vereerden en uitleggen waarom ze dat belangrijk vonden.

a Vul de zinnen aan. Gebruik de volgende begrippen: *priesters* • *offers* • *tempels*.

De Egyptenaren vereerden hun goden zo: .....

.....

Dat vonden de Egyptenaren belangrijk, want .....

.....

- Ik kan beschrijven hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood.

b Vul de zin aan. Gebruik de volgende begrippen: *dodenrijk* • *goed geleefd* • *mummie*.

De Egyptenaren dachten dat .....

.....

.....

.....

- Ik kan twee redenen noemen waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

c Noem twee redenen waarom Egyptenaren piramides bouwden.

– .....

.....

– .....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Onderzoek doen

HISTORISCH DENKEN

Jagers-verzamelaars in Nederland

Leerdoel
- Je kunt uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.

Vaardigheid
- V1.1

Basis
- Paragraaf 1.1

In 1997 groeven archeologen een gat van 10 meter diep bij Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland. Grote stalen damwanden voorkwamen dat het grote gat (van 17 bij 30 meter) vol water zou lopen. In de bodem vonden de archeologen sporen van mensen die daar 7500 jaar geleden leefden. Nederland zag er toen heel anders uit. West-Nederland was een moeras met veel bos. Mensen gingen er op hoge, droge plekken wonen. In Hardinxveld-Giessendam overstroomde zo'n hoge plek en deze raakte met klei bedekt. Zo bleven allerlei sporen bewaard.
Je gaat onderzoeken wat we wel en niet te weten kunnen komen over de jagers-verzamelaars die 7500 jaar geleden leefden in West-Nederland. Hierbij gebruik je een aantal bronnen.

Bron 1 Op de bovenste foto zie je het skelet van een vrouw. Op de onderste foto zie je hoe deze vrouw er misschien heeft uitgezien. De vrouw leefde in 5500 v.C. Aan de botten kun je zien dat de vrouw 1,58 meter lang was. Ze was gezond en moeder van meer dan één kind. Haar tanden waren sterk afgesleten door het eten van ruw voedsel. De vrouw was tussen 40 en 60 jaar oud toen ze stierf. Ze werd begraven door de mensen met wie ze samenleefde.

Uitleg 1 Wat kunnen we over het verleden leren?

7500 jaar geleden leefden hier jagers-verzamelaars. We weten weinig over hoe zij leefden. De jagers-verzamelaars kunnen we niet meer spreken: ze zijn lang geleden gestorven. We kunnen alleen iets over hen leren als we overblijfselen van hen vinden. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden, bijvoorbeeld: opgegraven skeletten, gereedschappen of (sporen van) gebouwen. Met het **verleden** bedoelen we alle tijd vóór het nu.
Een historicus onderzoekt het verleden en gebruikt daarbij allerlei bronnen. Een **bron** geeft informatie over het verleden. Dat kunnen overblijfselen zijn, maar ook je geschiedenisboek is een bron. Met **geschiedenis** bedoelen we het verhaal dat we over het verleden vertellen.
Een historicus kan om twee redenen niet alles over het verleden te weten komen.

1 Uit sommige tijden en op sommige plekken zijn er weinig of geen overblijfselen.
2 Het is vaak lastig om overblijfselen goed te begrijpen. Zo weet je vaak niet waarvoor mensen iets gebruikten of waarom ze iets deden.

1 Gebruik uitleg 1.
Hieronder staan vier begrippen (A t/m D), en vier beschrijvingen (1 t/m 4).
Welke beschrijving hoort bij welk begrip? Maak de juiste combinaties.

A	De geschiedenis	◯	◯ 1 Alle tijd vóór het nu
B	Een bron	◯	◯ 2 Het verhaal dat we vertellen over vroegere tijden
C	Een overblijfsel	◯	◯ 3 Iets wat informatie geeft over het verleden
D	Het verleden	◯	◯ 4 Iets wat uit het verleden bewaard is gebleven

2 Gebruik uitleg 1.

a Stel, je onderzoekt hoe jagers-verzamelaars leefden.
Welke drie bronnen kun je gebruiken?

- ☐ A De paragraaf over jagers-verzamelaars in je geschiedenisboek *Memo*.
- ☐ B Een geschiedenisboek over de Tweede Wereldoorlog in Nederland.
- ☐ C Een Romeins zwaard uit 300 n.C.
- ☐ D Een website over de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam.
- ☐ E Het skelet van een vrouw uit 5500 v.C.

b Gebruik bron 1 t/m 6. Geef drie voorbeelden van overblijfselen die we van jagers-verzamelaars in Hardinxveld-Giessendam gevonden hebben.

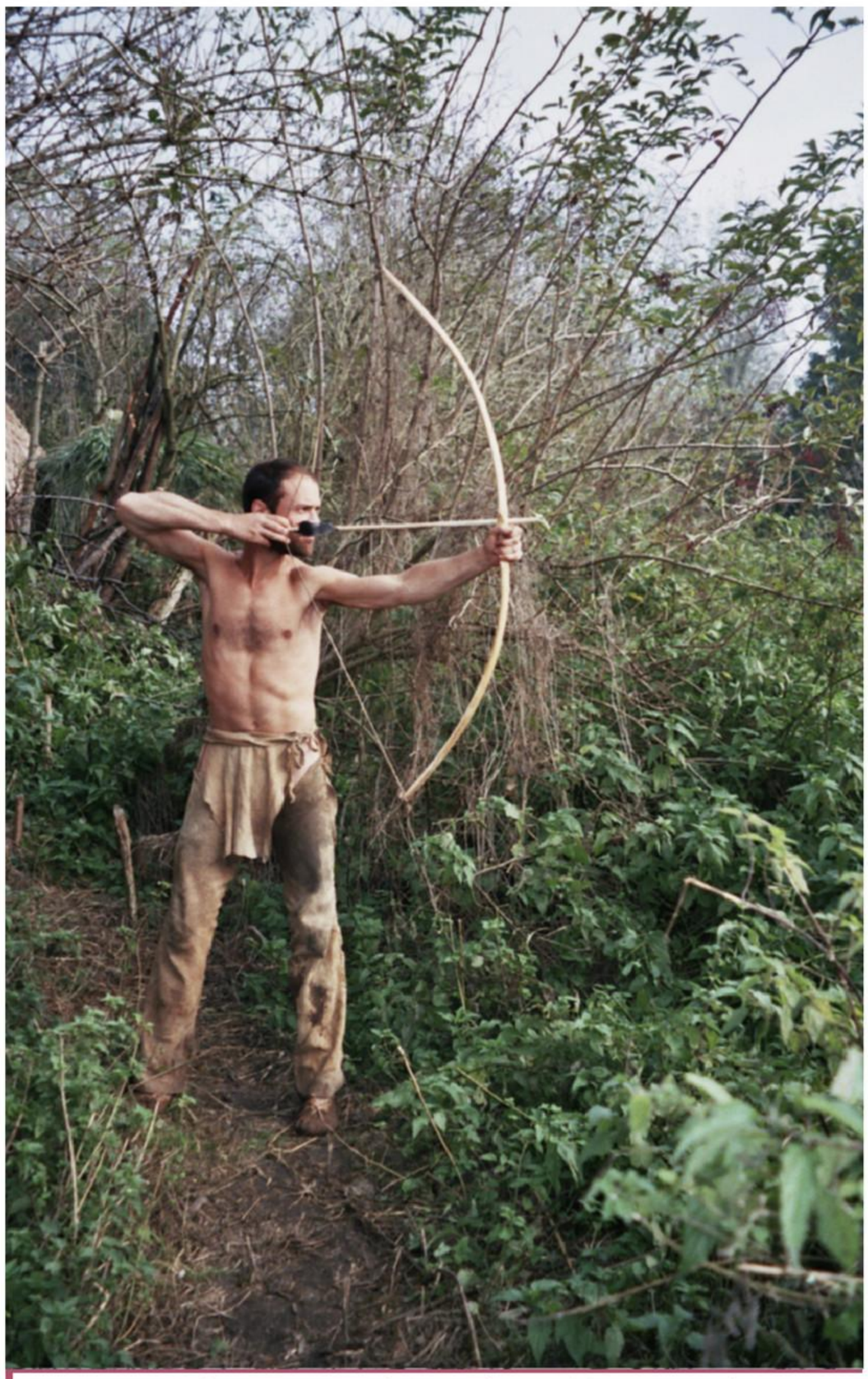
– .....

– .....

– .....

Bron 2 Beschrijving van een vondst bij de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam.

Er werd een kano van 5,5 meter opgegraven. De boot was gemaakt door een hele boomstam uit te hollen. De wanden van de kano waren heel dun, nog maar 4 cm. Zo was de kano licht en makkelijk te sturen. Er werden ook houten peddelbladen gevonden.

Bron 3 Bij de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam vonden archeologen allerlei gereedschappen en wapens van vuursteen, zoals messen, pijlpunten en bijlen. Ook vonden ze een houten steel van een bijl en het bovenste deel van een houten boog. Iemand maakte de boog na.

Bron 4 Bij de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam werd een visfuik van gevlochten takken gevonden. Er werden ook resten van visnetten gevonden. Hier zie je een tekening uit onze tijd van zo'n fuik.

Bron 5 Beschrijving van een vondst bij de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam.

Archeologen vonden allerlei botten van dieren die gedood waren door de jagers-verzamelaars. De meeste botten waren van de bever en de otter. Verder waren er veel botten van edelhert, ree en wild zwijn. Er waren ook resten van moerasschildpadden. Er zijn heel veel visresten gevonden, vooral van snoeken, die je in het voorjaar vangt.

Bron 6 Beschrijving van een vondst bij de opgraving bij Hardinxveld-Giessendam.

Archeologen vonden sporen van grote, ovale kuilen. Ze waren 3 bij 5 meter. Waarschijnlijk waren het ronde hutten, voor één familie, met ingegraven palen en één centrale haard.

3 Gebruik uitleg 1.

We hebben weinig overblijfselen van jagers-verzamelaars gevonden.

a Wat is vaak het enige wat we van hen terugvinden?

- ◯ A Een skelet in een moeras.
- ◯ B Gevlochten visnetten en visfuiken.
- ◯ C Huizen.
- ◯ D Vuurstenen gereedschappen.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

c Vind je dat er in Hardinxveld-Giessendam juist veel of juist weinig overblijfselen zijn gevonden? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 1 t/m 6. Je wilt meer weten over de jagers-verzamelaars uit Hardinxveld-Giessendam.

a Over welke onderwerpen geven de bronnen informatie? Maak de tweede kolom van het schema kloppend.

b Kijk naar je antwoorden bij vraag a: waar heb je 'Wel' geantwoord? Zet in de derde kolom in welke bron(nen) je informatie over dat onderwerp kunt vinden.

c Wat kom je te weten uit bron 6? Vul de onderste rij van het schema in.

Je wilt weten:	**Vraag a** **Wel of geen informatie?**	**Vraag b** **Dit zie je in bron ...**
wat deze mensen aten.	*Wel / Geen*	
hoe ze jaagden.	*Wel / Geen*	
hoe oud ze werden.	*Wel / Geen*	
hoe ze heetten.	*Wel / Geen*	
hoe ze zich verplaatsten.	*Wel / Geen*	
of ze een godsdienst hadden.	*Wel / Geen*	
hoe gezond ze waren.	*Wel / Geen*	
hoe ze besluiten namen.	*Wel / Geen*	
		Bron 6

5 Gebruik bron 1. De vrouw was begraven.

a Welke informatie geeft dat *volgens jou* over de jagers-verzamelaars die haar begroeven?

- ☐ A De kinderen van de vrouw hebben haar begraven.
- ☐ B De vrouw was belangrijk binnen de groep van jagers-verzamelaars.
- ☐ C Jagers-verzamelaars gaven vrouwen wel een begrafenis, maar mannen niet.
- ☐ D Jagers-verzamelaars geloofden in een leven na de dood.
- ☐ E Jagers-verzamelaars waren zorgzaam voor elkaar.

b Kijk nog eens naar de antwoorden die je bij vraag a hebt gekozen. Kun je zeker weten dat dit juiste antwoorden zijn? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

.....

.....

6 Gebruik bron 1. Het skelet van deze vrouw was 1,58 meter lang.
Kun je zeggen dat deze jagers-verzamelaars rond 1,60 meter lang waren? Leg je antwoord uit.

Dat kun je *wel* / *niet* zeggen, want .....

.....

.....

7 Gebruik je antwoorden op vraag 1 t/m 6.
Om welke twee redenen kunnen we niet alles te weten komen over de jagers-verzamelaars die 7500 jaar geleden leefden in West-Nederland?

- ☐ A Er zijn geen bronnen, want er zijn geen boeken over de prehistorie.
- ☐ B Er zijn geen overblijfselen van jagers-verzamelaars.
- ☐ C Jagers-verzamelaars kenden geen taal: ze spraken niet over hun geloof en hadden geen namen.
- ☐ D Meestal vinden we geen overblijfselen van hout of leer.
- ☐ E Zonder geschreven bronnen weten we niet hoe jagers-verzamelaars heetten, wat ze voelden of dachten.

Maak online steropdracht 8 voor extra uitdaging.

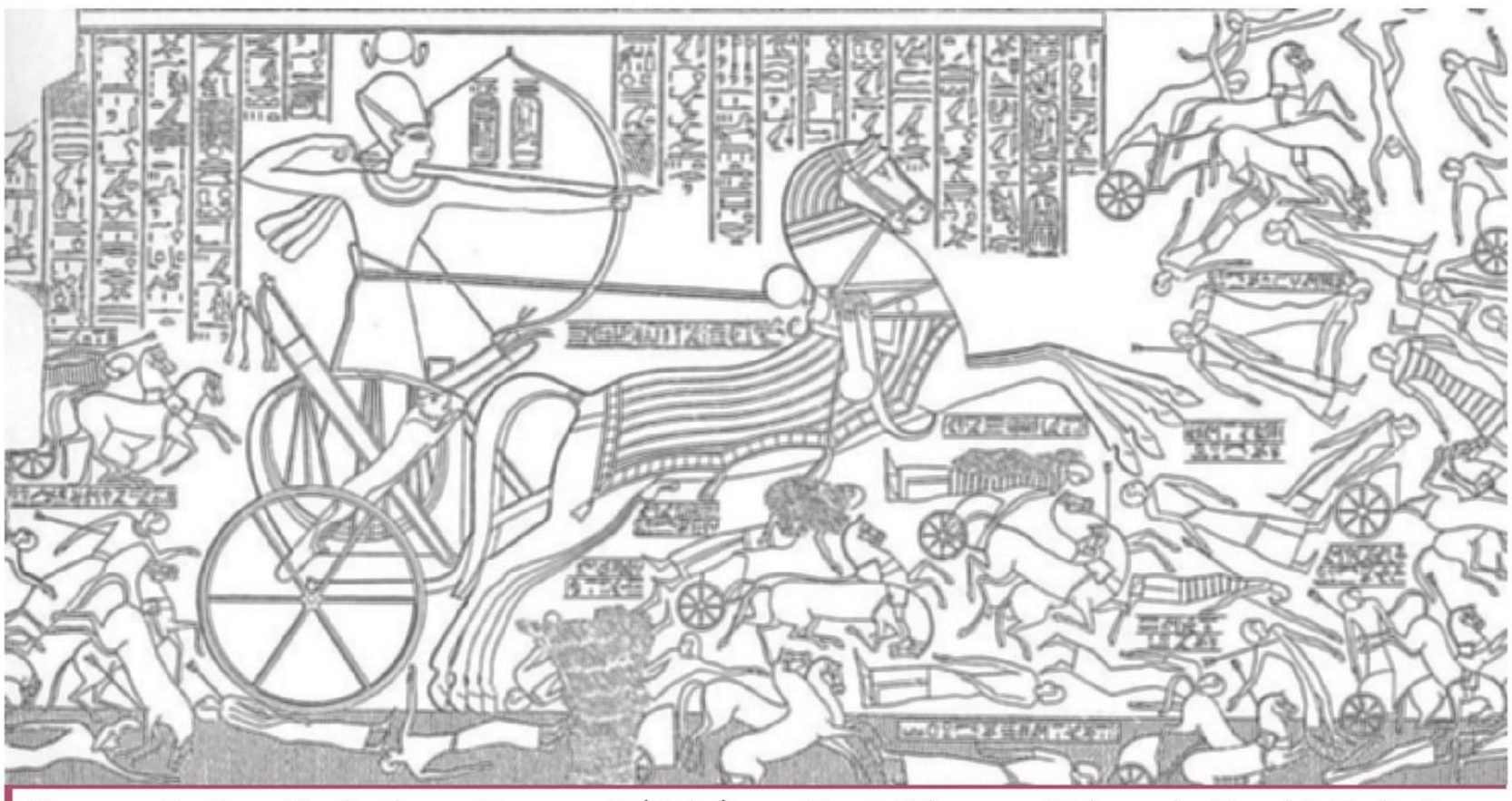
Wie won de Slag bij Kadesj?

Leerdoel
- Je kunt een vraag stellen over een onderwerp uit het verleden.

Vaardigheid
- V1.2

Basis
- Paragraaf 1.3

In 1274 v.C. braken nabij Kadesj (in het huidige Syrië) gevechten uit. De legers van de Egyptische farao Ramses II vochten met die van Muwatalli II, koning van de Hittieten. De twee koningen trokken met hun legers van strijdwagens en soldaten ten strijde. Het is niet duidelijk welke koning gewonnen heeft: de koning van Egypte of de koning van de Hittieten. Historici onderzoeken bronnen over de Slag bij Kadesj om uit te vinden wie de slag gewonnen heeft.
In deze opdracht ga je onderzoeken wat je uit bronnen te weten kunt komen over de afloop van de Slag bij Kadesj. Ook onderzoek je welke vragen je daarover nog kunt stellen.

Bron 7 De Egyptische farao Ramses II (links) op zijn strijdwagen tijdens de Slag bij Kadesj. Onder zijn strijdwagen liggen vijandelijke soldaten. Ramses II heeft de afbeelding na afloop van de slag laten maken, op de muur van een Egyptische tempel.

Uitleg 2 Hoe stel je een goede vraag over het verleden?

Wie won de Slag bij Kadesj in 1274 v.C.? Dit is een vraag over het verleden. Het is een zinvolle en belangrijke vraag, omdat we niet weten wie de Slag bij Kadesj won. Door vragen te stellen en op zoek te gaan naar antwoorden, kom je steeds meer te weten over deze gebeurtenis uit het verleden.
Als je onderzoek doet naar het verleden, dan begin je met het stellen van een vraag. Die vraag gaat over iets wat je nog niet weet. Bijvoorbeeld: wie heeft de Slag bij Kadesj gewonnen? Daarna ga je op zoek naar bronnen die je kunnen helpen om die vraag te beantwoorden. De informatie (of kennis) die je hebt verzameld, leidt vaak weer tot nieuwe vragen. Bijvoorbeeld: om welke reden vochten de twee koningen tegen elkaar?

9 Gebruik uitleg 2 en de intro bij deze vragen. In de intro staat informatie over de Slag bij Kadesj.

a Wat is een zinvolle vraag over de Slag bij Kadesj?

- ◯ A Hoe liep de Slag bij Kadesj af?
- ◯ B Waar lag Kadesj?
- ◯ C Wanneer was de Slag bij Kadesj?
- ◯ D Welke koningen vochten tegen elkaar bij de Slag bij Kadesj?

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

c In paragraaf 3 heb je gelezen over Egypte.
Stel zelf een zinvolle vraag over Egypte.

.....

.....

10 Gebruik bron 7 en 8. Stel, je doet onderzoek naar de Slag bij Kadesj en je stelt de vraag: wie won de Slag bij Kadesj?

a Kun je bron 7 en bron 8 gebruiken bij je onderzoek?

- ◯ A Beide bronnen zijn bruikbaar.
- ◯ B Beide bronnen zijn onbruikbaar.
- ◯ C Bron 7 is wel bruikbaar, bron 8 niet.
- ◯ D Bron 8 is wel bruikbaar, bron 7 niet.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

Bron 8 In een brief schrijft de broer van de koning van de Hittieten over de Slag bij Kadesj. We weten niet aan wie hij de brief zond. Hij heeft het volgende geschreven.

Toen mijn broer Muwatalli, de koning van de Hittieten, oorlog voerde tegen de koning van Egypte [...], versloeg hij de koning van Egypte [...], en ging hij terug naar Apa [het gebied rond Damascus].

11 Gebruik bron 7.

a Hoe wordt Ramses II op de tekening afgebeeld? Maak de tekst kloppend en vul aan.

Ramses is veel *groter* / *kleiner* dan de andere figuren op de tekening. Hij staat op een .....\. In zijn handen heeft hij een.....\.

b Hoe worden de andere figuren op de tekening afgebeeld? Maak de tekst kloppend en vul aan.

De andere figuren *vechten dapper* / *zijn gesneuveld*. In sommige lichamen steken .....\.

c Noem twee zaken op de tekening die waarschijnlijk niet echt gebeurd zijn tijdens de Slag bij Kadesj.

.....

.....

.....

d Stel een zinvolle vraag over bron 7.

.....

.....

.....

e Wat moet deze tekening (bron 7) duidelijk maken over Ramses II?

- ◯ A Ramses II doodt in zijn eentje honderden vijanden.
- ◯ B Ramses II heeft hulp nodig in de oorlog tegen de Hittieten.
- ◯ C Ramses II vecht op een strijdwagen tegen zijn vijanden.
- ◯ D Ramses II verdedigt het land met succes tegen vijanden.

12 **a** Wie heeft bron 8 geschreven?

.....

b Stel een zinvolle vraag over bron 8.

.....

.....

13 Gebruik bron 7 en 8.

a Vul in wie de Slag bij Kadesj gewonnen heeft volgens de twee bronnen.

Bron 7	
Bron 8	

b Kun je, nadat je de twee bronnen gelezen hebt, een antwoord geven op de vraag 'wie won de Slag bij Kadesj'? Maak de zin kloppend en vul aan.

Ja / *Nee*, want .....

.....

c Om welke twee redenen is het lastig om te weten te komen hoe de Slag bij Kadesj afliep?

- ☐ A De broer van de Hittitische koning spreekt niet de waarheid.
- ☐ B De bronnen die bewaard zijn gebleven, spreken elkaar tegen.
- ☐ C De Egyptische tekening van Ramses II klopt niet met de werkelijkheid.
- ☐ D Er zijn geen geschreven bronnen, want de Egyptenaren kenden geen schrift.
- ☐ E Er zijn maar weinig bronnen bewaard gebleven.

d Wat is er nodig om wél antwoord te kunnen geven op de vraag 'wie won de Slag bij Kadesj'?

.....

e Bedenk een vraag die je wél met behulp van bron 7 kunt beantwoorden.

.....

.....

.....

Maak online steropdracht 14 voor extra uitdaging.

6 Onderzoek met bronnen uit de prehistorie en Egypte

TOEPASSEN

Dieren in de prehistorie

Basis
- Paragraaf 1.2

Je onderzoekt hoe belangrijk dieren waren voor jagers-verzamelaars en de eerste boeren.

1 **a** Wie leefden in de prehistorie?
- ◯ A Alleen de eerste boeren.
- ◯ B Alleen jagers-verzamelaars.
- ◯ C Jagers-verzamelaars en de eerste boeren.

b Maak de zin kloppend.
Als archeologen willen onderzoeken welke dieren mensen in de prehistorie aten of als huisdier hadden, gebruiken zij *geschreven* / *ongeschreven* bronnen.

2 Gebruik bron 1. Jagers-verzamelaars hadden honden getemd.

a Waarvoor zouden zij een hond hebben gebruikt? Bedenk twee voorbeelden.

.....

.....

.....

b Laat bron 1 zien of de hond belangrijk was voor zijn baas? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

c De eerste boeren hadden ook honden.
Waarvoor zouden zij deze dieren gebruikt hebben? Noem twee voorbeelden.

.....

.....

Bron 1 Archeologen vonden het skelet van een hond bij een opgraving van een kamp van jagers-verzamelaars, bij Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland. De hond is rond 5500 v.C. begraven, waarschijnlijk door zijn baasje.

3 Gebruik van paragraaf 2 de leertekst ‘Een langzame verandering’.

a Welke vier dieren werden het eerst getemd? Voeg ze toe in de eerste kolom van het schema.

b Wie gebruikten het dier? Maak de tweede kolom kloppend.

c Waarvoor werd het dier gebruikt? Vul de derde kolom in. Noem telkens twee voorbeelden.

Dier	Wie gebruikten het dier?	Waarvoor werd het dier gebruikt?
Hond	*Jagers / Boeren / Beiden*	
Wild zwijn	*Jagers / Boeren / Beiden*	
	Jagers / Boeren / Beiden	
	Jagers / Boeren / Beiden	
	Jagers / Boeren / Beiden	
	Jagers / Boeren / Beiden	

4 Gebruik je antwoorden bij vraag 3.

a De eerste boeren temden wilde zwijnen.
Hoe heet een getemd wild zwijn?

.....

b Maak de tekst kloppend.
Jagers-verzamelaars moesten een dier eerst vangen en moesten dus *meer / minder* moeite doen dan boeren om een dier te kunnen slachten. Boeren hielden dieren dicht bij huis, maar hadden *meer / minder* last van besmettelijke ziektes dan jagers-verzamelaars.

c Voor wie waren dieren het meest belangrijk?

◯ A Dieren waren het meest belangrijk voor boeren.

◯ B Dieren waren het meest belangrijk voor jagers-verzamelaars.

◯ C Dieren waren voor jagers-verzamelaars en voor boeren even belangrijk.

d Leg je antwoord bij vraag c uit.

.....

.....

.....

.....

.....

Leven na de dood

Basis
- Paragraaf 1.4

Je onderzoekt hoe Egyptenaren dachten dat na de dood hun reis naar het dodenrijk zou verlopen.

5 Gebruik bron 1 en 3 uit paragraaf 4 en bron 2 uit deze paragraaf. Deze bronnen komen uit Egyptische dodenboeken. Een dodenboek was een soort reisgids die in het graf van de dode werd gelegd. Hierin werd uitgelegd hoe je in het dodenrijk terechtkwam.
Wat gebeurt er met de dode na de dood? Zet bron 1 en 3 uit paragraaf 4 en bron 2 uit deze paragraaf in de juiste volgorde.

De juiste volgorde is: eerst bron ....., dan bron ..... en ten slotte bron .....

Bron 2 Je leest hoe een dode aankomt in het dodenrijk en de god Osiris begroet. Osiris was de heerser over het dodenrijk.

Gegroet, machtige god. Ik ben naar het dodenrijk gekomen om u en de andere goden te zien. Ik ben nooit slecht geweest voor andere mensen. Ik heb mijn bedienden niet slecht behandeld. Ik heb niemand te hard laten werken.

6 Gebruik bron 3 uit paragraaf 4. Wat zal er gebeuren als het hart zwaarder is dan de veer?
- ◯ A Dan mag de dode het dodenrijk binnengaan.
- ◯ B Dan mag de dode langer leven in het dodenrijk.
- ◯ C Dan moet de dode opnieuw de reis naar het dodenrijk maken.
- ◯ D Dan wordt het hart van de dode opgegeten door het monster.

7 Gebruik bron 2, 3 uit paragraaf 4 en bron 2 uit deze paragraaf.

a Welke god hoort bij welke omschrijving? Maak de juiste combinaties. Eén combinatie is al gegeven.

A	Anubis	◯	◯ 1 Beschermer van de doden
B	Osiris	◯	◯ 2 God van het dodenrijk
C	Re	◯	◯ 3 God van de schrijvers
D	Thoth	◯	◯ 4 Zonnegod

b Hierna staan drie zinnen die goden in het dodenrijk hadden kunnen zeggen. Wie sprak welke zin?
- A ‘Ik ga het verhaal van de dode controleren. Daarom weeg ik het hart.’
- B ‘Het verhaal van de dode moet worden opgeschreven voor Osiris.’
- C ‘Ik verleen u toegang tot het dodenrijk.’

A = ...

B = ...

C = ...

8 Gebruik bron 1 uit paragraaf 4.

a Priesters hadden allerlei taken. Met welke taak zijn ze op bron 1 bezig?
- ◯ A De kalender bijhouden.
- ◯ B Offers brengen aan de goden.
- ◯ C Raad vragen aan de goden.
- ◯ D Zorgen voor het leven na de dood.

b Bedenk wat een priester tegen de goden zou kunnen zeggen over de dode.

.....

.....

.....

9 Het leven in het dodenrijk leek veel op het dagelijkse leven op aarde. Zo moesten de doden die op aarde boer waren geweest, ook in het dodenrijk op het land werken. Voor dit werk kregen ze spullen mee in het graf.
Wat zouden de Egyptenaren een timmerman mee hebben gegeven?

.....

10 Gebruik bron 2.

a Hoe zie je in de tekst dat de dode een belangrijk persoon was?

.....

b Bedenk een tekst die een boer tegen Osiris uitgesproken zou kunnen hebben.

.....

.....

.....

11 Maak groepjes van vijf leerlingen. Elke leerling krijgt een rol. Met de antwoorden van vraag 5 t/m 10 kun je de reis naar het dodenrijk naspelen. Er moet alleen nog een verhaal worden gemaakt.
Vul daarom samen het schema in. Er staat telkens welk antwoord je kunt gebruiken, maar je kunt ook zelf iets bedenken.

Rol	Tekst
Priester	Er is vandaag een Egyptische boer gestorven. Ik ga daarom tot de goden spreken: [vraag 8b] ....
De dode reist naar de onderwereld.	
Dode	[vraag 10b] ....
Anubis	[vraag 7b] ....
Thoth	[vraag 7b] ....
Osiris	Ik wil u ook nog wat vragen. Ik wil weten of u iemand vermoord hebt.
Dode	[verzin zelf een antwoord] ....
Osiris	[vraag 7b] .....

7 Cheops en Toetanchamon

VERDIEPEN

Veel toeristen bezoeken de piramides als ze in Egypte op vakantie zijn. De piramide van Cheops wordt dan bijna nooit overgeslagen. Het is namelijk de grootste piramide. Hij werd gebouwd als graf voor farao Cheops.
Toeristen bezoeken vaak ook het Egyptisch museum in Caïro. Daar liggen schitterende voorwerpen die gevonden zijn in het graf van Toetanchamon. Toetanchamon was ook een farao.
De vraag is: verdienden de farao's Cheops en Toetanchamon eigenlijk wel zulke mooie graven?

Bron 1 De piramide van Cheops. Het bouwwerk is 146 meter hoog en weegt 6 miljard kilo.

Bron 2 Het leven van farao Cheops.

We weten weinig van het leven van farao Cheops. Hij regeerde van 2589 tot 2566 v.C. Hij deed dat vanuit de stad Memphis. Hij lijkt een goede farao te zijn geweest. Toen hij regeerde, ging het goed met de Egyptische economie. Kunstenaars maakten prachtige werken.
Cheops is vooral bekend geworden door zijn piramide. In deze piramide is hij na zijn dood ook begraven. Volgens verhalen ging Cheops elke dag naar de bouw kijken. Die duurde bijna dertig jaar. In de middeleeuwen hebben mensen de grafkamer van de piramide leeggeroofd.

Bron 3 Beeldje van een dienaar die voedsel klaarmaakt voor de werkers aan de piramide.

Bron 4 Het graf van Toetanchamon. Rond 1500 v.C. werden er geen piramides meer gebouwd. Een graf voor de farao werd uitgehakt in de rotsen. De graven van de farao's kwamen bij elkaar te liggen. Deze plek werd het Dal der Koningen genoemd. Deze rotsgraven lagen vlak bij de stad Thebe.

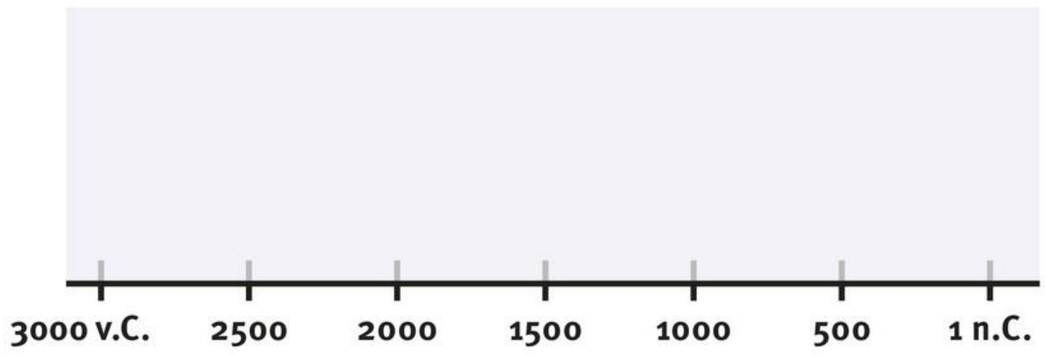
Bron 5 Het leven van farao Toetanchamon.

Toetanchamon was een farao die maar kort leefde. Hij regeerde tussen 1336 en 1327 v.C. Hij was pas elf jaar oud toen hij farao werd. Op dat moment was Thebe de hoofdstad. Waarschijnlijk heeft hij niet zelf het land bestuurd. De beslissingen werden genomen door zijn hoogste ambtenaren.
Tijdens zijn regering leefde Egypte in vrede. Jammer genoeg ging het niet goed met de economie. Toch is hij een van de bekendste farao's. Dat komt door zijn graf. Dat werd gevonden met alle schatten er nog in. Deze schatten liggen tegenwoordig in het Egyptisch museum in Caïro.

Bron 6 Het gouden masker van Toetanchamon. Dit masker lag op de mummie van de farao in een kist. In de grafkamer werden nog meer mooie spullen gevonden. Archeologen noemden de grafkamer 'het huis van goud'.

1 Gebruik bron 2 en 5. Zet op de tijdbalk de namen van de twee farao's met hun sterfjaar.

2 Wat was het belangrijkste middel van bestaan in de tijd van Cheops en Toetanchamon?

- ◯ A Handel.
- ◯ B Jagen en verzamelen.
- ◯ C Landbouw.
- ◯ D Nijverheid.

3 Gebruik bron 1. De piramide van Cheops is een bijzonder bouwwerk. Het wordt ook wel een wereldwonder genoemd.
Waarom zouden mensen de piramide van Cheops een wereldwonder noemen?

- ◯ A Cheops was een beroemde farao.
- ◯ B De piramide is bij een grote brand niet verwoest.
- ◯ C De piramide is een heel groot bouwwerk en is heel knap gemaakt.
- ◯ D In de piramide vinden allerlei wonderen plaats.

4 Gebruik bron 2. Leg uit dat het moeilijk is om het leven van Cheops te bestuderen.

.....

.....

5 Gebruik bron 1 t/m 3. In welke bron vind je welke informatie? Vul het schema in over het leven van Cheops.

	Gebeurtenis	Bronnummer(s)
Politiek	Hij regeerde van 2589 tot 2566 v.C.	
Economie	Het ging goed met Egypte.	
Kunst/ cultuur	• Er werden beeldjes gemaakt. • Er is een piramide gemaakt. • Zijn graf is leeggeroofd.	

6 Gebruik bron 4. Het graf van Toetanchamon ligt niet in de buurt van de piramide van Cheops. Waarom niet? Er zijn twee antwoorden goed.

- ☐ A Cheops wilde niet tussen andere farao's liggen.
- ☐ B Cheops wilde zo'n grote piramide, dat hij niet in het Dal der Koningen paste.
- ☐ C Farao's werden in de buurt van hun hoofdstad begraven. Toetanchamon regeerde vanuit een andere stad dan Cheops.
- ☐ D Men begon farao's pas vanaf 1500 v.C. in rotsgraven te begraven. Toen was Cheops allang dood.
- ☐ E Toetanchamon had geen geld om in de buurt van de piramide van Cheops een eigen piramide te bouwen.

7 Gebruik bron 5. Waarom is het niet moeilijk om het leven van Toetanchamon te bestuderen?

.....

.....

.....

8 Gebruik bron 4 t/m 6. Vul het schema in over het leven van Toetanchamon.

	Gebeurtenis	Bronnummer(s)
Politiek	• Hij regeerde van 1336 tot 1327 v.C. • Hij voerde geen oorlog.	
Economie	Het ging *wel* / *niet* zo goed met Egypte.	
Kunst/ cultuur	• Hij kreeg een graf in het Dal der Koningen. • In het graf lag een dodenmasker.	

9 Gebruik bron 7.
Welke zinnen passen bij bron 7? Er zijn twee antwoorden goed.

- ☐ A Herodotus leefde in de tijd van Cheops.
- ☐ B Herodotus vond Cheops een slechte farao.
- ☐ C Het verhaal over Cheops is niet meer te controleren.
- ☐ D Het verhaal over Cheops is zeker waar.

Bron 7 Dit verhaal over Cheops is opgeschreven door Herodotus, een Griekse geschiedschrijver. Hij leefde tussen 475 en 430 v.C. Het verhaal over Cheops had hij gehoord van een gids.

Cheops schaamde zich nergens voor. Soms had hij geld te kort. Dan sloot hij zijn dochter op in een kamer. Daar moest ze mannen ontvangen. Deze mannen betaalden voor haar 'diensten'. Het verdiende geld moest ze aan haar vader geven. Cheops had hierdoor weer genoeg geld.

10 Als je het leven van Cheops en Toetanchamon wilt bestuderen, heb je betrouwbare bronnen nodig. Dat betekent dat de informatie in de bron moet kloppen. Veel mensen vinden bron 7 niet betrouwbaar. Waarom niet? Er zijn twee antwoorden goed.

- ☐ A Herodotus had het verhaal over Cheops van horen zeggen. Hij wist zelf niet zoveel van Cheops.
- ☐ B Herodotus heeft al zijn verhalen verzonnen.
- ☐ C Herodotus heeft Cheops nooit gekend. Hij leefde veel later.
- ☐ D Herodotus vond Cheops een slechte farao, omdat hij zijn piramide niet mooi vond.

11 In deze paragraaf heb je de levens van Cheops en Toetanchamon bestudeerd.
Wie heeft volgens jou het meest gepresteerd in zijn leven en dus zijn mooie graf verdiend: Cheops of Toetanchamon? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Aapmensen maken stenen werktuigen en wapens.
B De eerste jagers-verzamelaars komen in Europa.
C Egyptenaren leggen kanaaltjes, dijken en waterbekkens aan.
D In het Midden-Oosten gaan mensen gewassen verbouwen.
E Langs de Nijl ontstaan beroepen zoals timmerman of wever.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

Oefenen van de leerstof

2 Waarom weten we meer over het leven van de eerste boeren dan over het leven van jagers-verzamelaars? Maak de tekst kloppend.
Jagers-verzamelaars leefden *eerder / later* dan boeren. *Boeren / Jagers-verzamelaars* trokken rond en hadden *meer / minder* spullen dan *boeren / jagers-verzamelaars*. Daardoor lieten zij weinig sporen na. *Boeren / Jagers-verzamelaars* hadden een vaste woonplaats en hadden *minder / veel meer* spullen, zoals aardewerk. Dat bleef ook beter bewaard.

3 Gebruik bron 1 en 2.

a In de prehistorie veranderde het leven van mensen.
Welke verandering in bestaansmiddel laten deze bronnen zien?

.....

.....

.....

b Rond 5300 v.C. kwamen de eerste boeren in wat nu Nederland is. Werden alle mensen die hier woonden toen direct boer? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bron 1 Een rotstekening van een jager, gevonden in de Sahara. De tekening is ongeveer 10.000 jaar oud.

Bron 2 Een Egyptenaar die het land ploegt. (Houten model uit ongeveer 2000 v.C.)

4 **a** Gebruik bron 2. Bij welke sociale laag hoorde deze man?

- ◯ A Ambachtslieden.
- ◯ B Boeren.
- ◯ C Bestuurders.
- ◯ D Mensen met veel scholing.
- ◯ E Slaven.

b Maak de tekst kloppend.

Jagers-verzamelaars hadden geen bestuurders. Dat kwam doordat in een groep van jagers-verzamelaars *grote* / *kleine* sociale verschillen waren. Een groep bestond uit zo'n *30* / *100* mensen. Besluiten konden ze daarom *makkelijk* / *moeilijk* samen nemen.

c Maak de tekst kloppend.

Egyptenaren hadden *wel een* / *geen* bestuur. Er waren *grote* / *kleine* sociale verschillen. Door de irrigatielandbouw bracht het land *meer* / *ongeveer evenveel* voedsel op. In dorpen woonden meestal *meer dan* / *zo'n* 30 mensen samen. Besluiten konden ze daarom *makkelijk* / *moeilijk* samen nemen.

5 Hieronder staan vijf begrippen en vijf omschrijvingen. Maak de juiste combinaties.

A	Ambtenaren	◯	◯ 1 Koning van Egypte
B	Farao	◯	◯ 2 Mensen die besluiten uitvoeren en belasting innen
C	Handelaren	◯	◯ 3 Mensen die niet vrij zijn en geen macht hebben
D	Ambachtslieden	◯	◯ 4 Mensen die producten kopen en verkopen
E	Slaven	◯	◯ 5 Mensen die producten maken van een grondstof

6 De volgende uitspraken gaan over godsdienst. Welke twee uitspraken zijn juist?

- ☐ A Alle Egyptenaren kregen na de dood een graf in een piramide.
- ☐ B Dankzij archeologische vondsten weten we precies welk geloof jagers-verzamelaars hadden.
- ☐ C Egyptenaren dachten dat ze na de dood voortleefden in een dodenrijk.
- ☐ D Egyptenaren vereerden hun goden in tempels. Daar brachten ze offers.
- ☐ E Voor de reis naar het dodenrijk maakte het niet uit hoe je lichaam eruitzag.

7 De tijd van jagers en boeren loopt van 200.000 v.C. tot 3000 v.C. Toen vonden belangrijke gebeurtenissen plaats. Maak de zinnen kloppend.

Rond 200.000 v.C. ontstond de *eerste aapmens* / *moderne mens*.

Rond 3100 v.C. gingen Egyptenaren het schrift gebruiken. Dat is het begin van de *prehistorie* / *historie*.

Oefenen van historisch denken

8 **a** Hoe noemen we iets wat ons informatie geeft over het verleden?

.....

b Welke overblijfselen komen uit de tijd van jagers-verzamelaars? En welke uit de tijd van de Egyptenaren?

	Jagers-verzamelaars	Egyptenaren
Een bijl van steen		
Een piramide		
Een ploeg		
Een rotstekening		
Een tekst		
Een vuursteen		

9 **a** Waarover geeft bron 1 informatie?

Bron 1 laat zien:	Wel of geen informatie?
hoe gezond de jager was.	*Wel / Geen*
hoe oud de jager werd.	*Wel / Geen*
welk bestaansmiddel de jager had.	*Wel / Geen*

b We weten bijvoorbeeld niet wat de namen van jagers-verzamelaars waren. Waarom kunnen we dat niet weten?

.....

.....

10 Je hebt heel wat geleerd over de Egyptenaren. Stel je voor dat je bron 2 vindt. Stel een zinvolle vraag over bron 2.

.....

.....

.....

.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 Jagers en verzamelaars

- Ik kan beschrijven wanneer en waar de eerste mens ontstond.
- Ik kan vijf kenmerken noemen van het leven van de jagers-verzamelaars.
- Ik kan twee redenen noemen waarom we weinig weten van het leven van mensen in de prehistorie.

§2 De landbouw ontstaat

- Ik kan beschrijven hoe de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw verliep.
- Ik kan vier gevolgen noemen van de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw.
- Ik kan beschrijven wanneer de eerste boeren in Nederland woonden en hoe zij leefden.

§3 Egypte en de Nijl

- Ik kan uitleggen hoe irrigatielandbouw langs de Nijl werkte.
- Ik kan uitleggen dat irrigatielandbouw leidde tot het ontstaan van handel, steden en een staat.
- Ik kan noemen welke sociale lagen er waren in Egypte.

§4 Goden en mummies

- Ik kan beschrijven hoe de Egyptenaren hun goden vereerden en uitleggen waarom ze dat belangrijk vonden.
- Ik kan beschrijven hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood.
- Ik kan twee redenen noemen waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.
- Ik kan een vraag stellen over een onderwerp uit het verleden.

Jaartallen

4 miljoen jaar geleden	Ontstaan eerste aapmensen
200.000 v.C.	Ontstaan moderne mens
9000 v.C.	Overgang naar de landbouw in het Midden-Oosten
4000 v.C.	Overgang naar de landbouw in Egypte
3100 v.C.	Gebruik van het schrift in Egypte.

Begrippen

§1 Jagers en verzamelaars

jager-verzamelaar
Iemand die leeft van het jagen op dieren, vissen en het verzamelen van eetbare planten.

bestaansmiddel
De manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien, zoals landbouw, jagen en verzamelen.

taakverdeling
De manier waarop het werk in een samenleving is verdeeld, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen.

sociale verschillen
Verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien.

prehistorie
De tijd waarin mensen geen schrift gebruikten en waaruit we geen geschreven bronnen hebben.

cultuur
Alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

historie
De tijd waaruit we geschreven bronnen hebben. Die tijd heet ook wel geschiedenis.

§2 De landbouw ontstaat

akkerbouw
Verbouwen van gewassen zoals graan en groenten.

veeteelt
Dieren houden of fokken om aan voedsel te komen.

landbouw
Akkerbouw en veeteelt samen.

economie
Alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien.

§3 Egypte en de Nijl

irrigatielandbouw
Landbouw waarbij met dijken, kanalen en waterbekkens de akkers bevloeid worden.

nijverheid
Het met de hand maken van producten.

handel
Producten kopen en verkopen of ruilen.

bestuur
Mensen die plannen en regels maken en taken verdelen.

ambtenaar
Iemand die in dienst is van het bestuur en zorgt voor het uitvoeren van besluiten, het innen van belasting en het handhaven van de orde.

belasting
Betalen van goederen (en later geld) aan het bestuur van een land.

staat
Een land met duidelijke grenzen, één bestuur en dezelfde wetten en regels.

sociale lagen
Groepen mensen die van elkaar verschillen in rijkdom, macht en aanzien.

slaaf
Man of vrouw die iemands bezit is, onvrij is en geen rechten heeft.

farao
Koning van Egypte.

§4 Goden en mummies

natuurgodsdienst
Godsdienst waarin natuurkrachten als de zon en het water worden aanbeden.

tempel
Een gebouw waarin een of meer goden worden vereerd.

offer
Geschenk aan een god om hem tevreden te houden.

priester
Een dienaar in een tempel of kerk die zorgt voor het contact tussen mensen en god(en).

piramide
Een stenen bouwwerk dat een grafmonument is voor de farao.

Begrippen historisch denken

verleden
Alle tijd vóór het nu.

overblijfsel
Iets wat bewaard is gebleven uit het verleden.

bron
Iets wat informatie geeft over het verleden.

geschiedenis
Het verhaal dat we over het verleden vertellen.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van Grieken en Romeinen

2 Griekse steden, een Romeins rijk

Oriëntatie

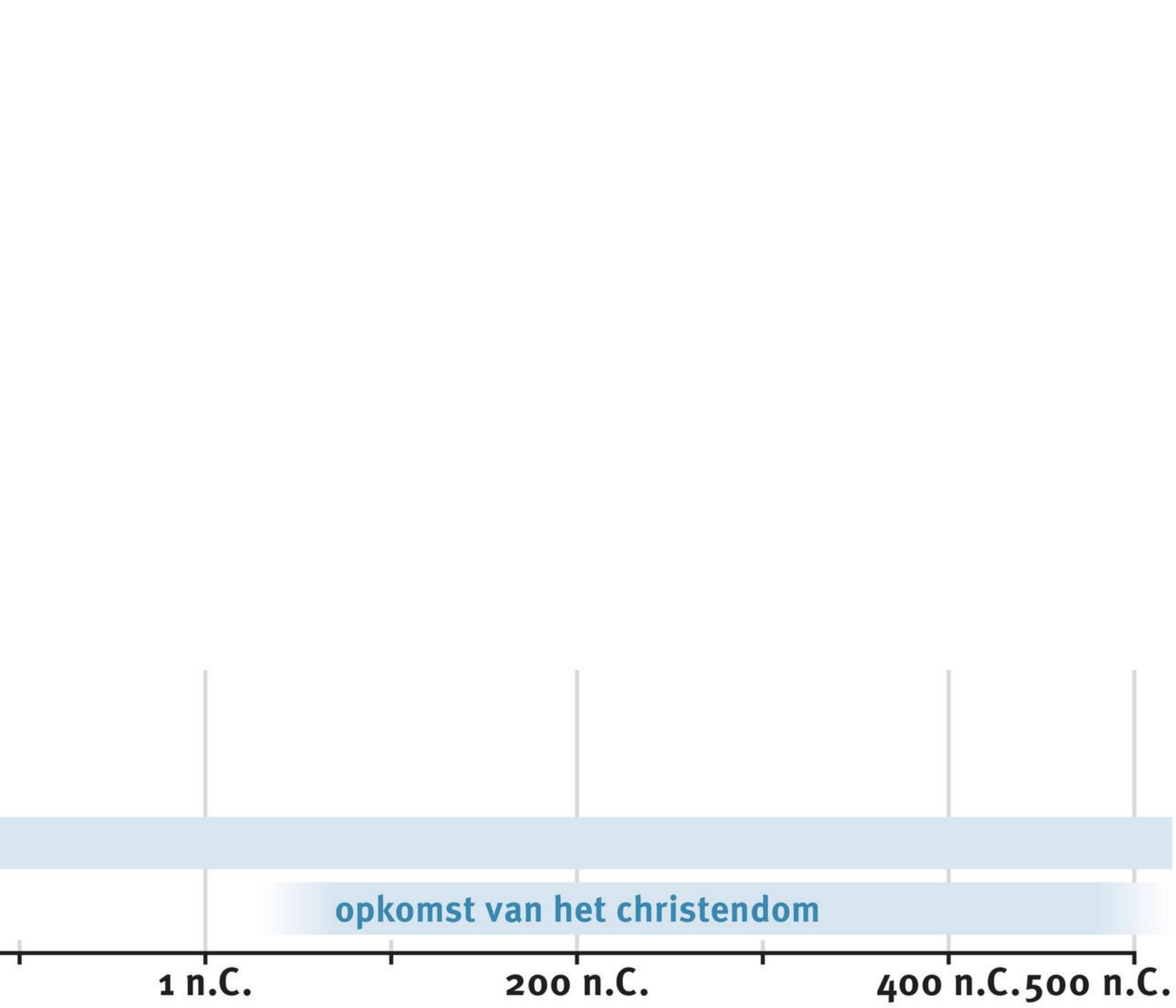

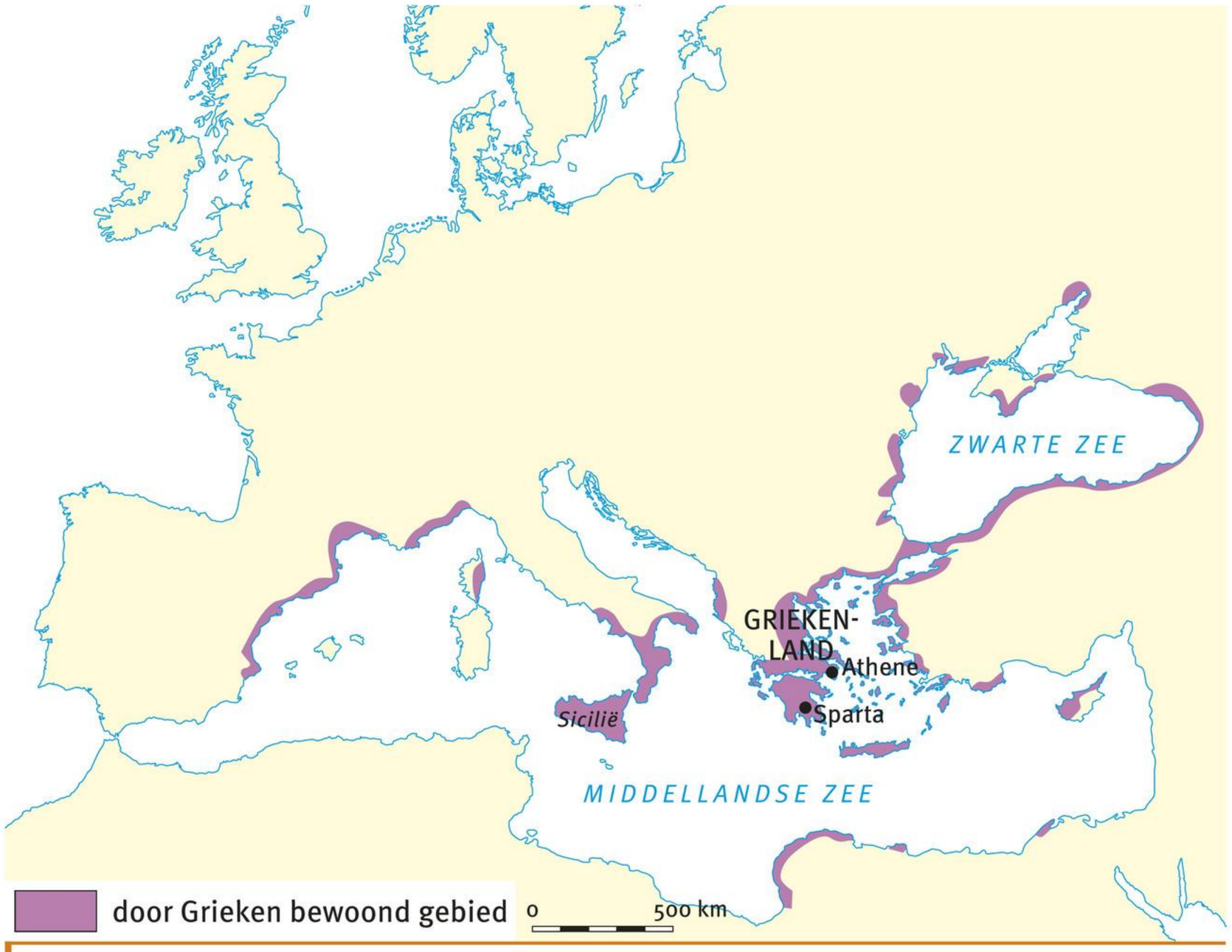
Bron 1 Een vaas uit Athene uit ongeveer 480-470 v.C. Je ziet een stukje uit een beroemd Grieks verhaal. Een zeeman heeft zich aan de mast van het schip vast laten binden. Zo wil hij voorkomen dat halfgodinnen, de vogels met vrouwenhoofden, hem verleiden met hun gezang.

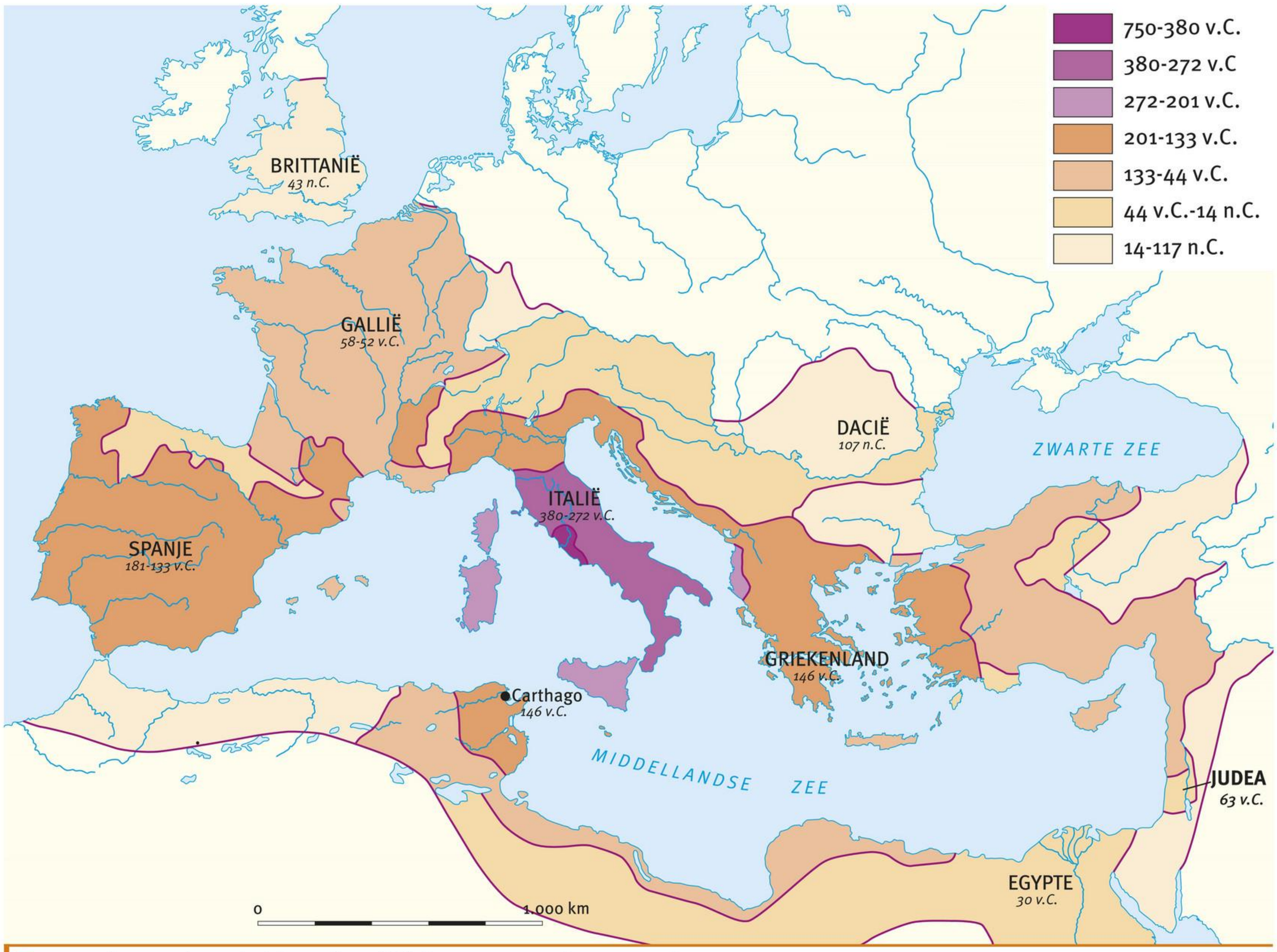
De Grieken en de Romeinen waren echte zeevaarders. Zoals je op deze vaasschildering kunt zien, hadden de Grieken prachtige schepen. Daarmee zeilden ze over de Middellandse Zee om te handelen of om oorlog te voeren. Als er geen wind was, moest de bemanning roeien. Dit is een oorlogsschip: op de voorkant is een afschrikwekkend oog geschilderd.
Ook de Romeinen waren zeemannen. De Middellandse Zee noemden zij 'Mare Nostrum'. Dat betekent: onze zee. Ook voor de Romeinen was handel belangrijk. Om alle mensen in Rome te voeden, brachten handelaren voedsel naar de stad uit alle landen rond de Middellandse Zee. Om die handel te beschermen, voerden de Romeinen op zee heel wat oorlogen.

Dit hoofdstuk gaat over de Grieken en Romeinen tussen 800 v.C. en 500 n.C.

Bron 2 Door Grieken bewoonde gebieden tussen 800 en 550 v.C.

Bron 3 De groei van het Romeinse Rijk tussen 750 v.C. en 117 n.C.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de oriëntatietekst.

a Geef met een pijl in bron 1 aan welke richting het schip op vaart.

.....

b Zowel de Grieken als de Romeinen waren zeevaarders.
Welke twee andere overeenkomsten tussen de Grieken en de Romeinen staan in de oriëntatietekst?

.....

.....

2 **a** Gebruik bron 2. De Grieken stichtten ook steden buiten Griekenland.
In welke vier landen lagen vroeger Griekse steden?

- ☐ A In Engeland.
- ☐ B In Frankrijk.
- ☐ C In Italië.
- ☐ D In Marokko.
- ☐ E In Nederland.
- ☐ F In Spanje.
- ☐ G In Turkije.

b Gebruik bron 3. In 117 n.C. waren de Romeinen de baas over een enorm gebied. Welke vier landen behoorden vroeger tot het Romeinse Rijk?

- ☐ A Denemarken.
- ☐ B Egypte.
- ☐ C Engeland.
- ☐ D Griekenland.
- ☐ E Ierland.
- ☐ F Polen.
- ☐ G Rusland.
- ☐ H Turkije.

3 Gebruik bron 2 en 3. Vergelijk de kaart van de Griekse wereld met de kaart van het Romeinse Rijk.

a Wat zijn de verschillen tussen het woongebied van de Grieken en de Romeinen?
Zet de woorden op de juiste plek. Kies uit: *aan de kust* • *landinwaarts én aan de kust* • *één groot gebied* • *veel kleine gebieden*.

	Grieken	Romeinen
Waar lag het woongebied?		
Hoe zag het woongebied eruit?		

b De Romeinen bewonderden de Griekse kunst en Griekse gebouwen en maakten deze na. Waar zagen de Romeinen voor het eerst Griekse kunst en Griekse bouwwerken?

- ◯ A In Frankrijk.
- ◯ B In Griekenland.
- ◯ C In Italië.
- ◯ D In Turkije.

4 Gebruik de tijdbalk. Daarop kun je zien over welke belangrijke veranderingen dit hoofdstuk gaat.

a Als eerste leer je over ‘de Grieken’.
Wanneer ontstonden de Griekse stadstaten?

.....

b Als laatste leer je over het ‘het Romeinse Rijk’.
Wanneer kwam er een einde aan dat rijk?

.....

c Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek, op bladzijde 176-177. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat en schrijf daarbij ‘Grieken en Romeinen’.

1 De Grieken

BASIS

Bron 1 Slaven aan het werk. Vlak bij de stadstaat Korinthe graven zij klei uit een kleiput. Korinthe was, net zoals Athene en Sparta, een belangrijke stadstaat in Griekenland.

Intro

1 Gebruik bron 1. Maak de tekst kloppend.
Kinderen / *Slaven* werkten in de kleiputten. Dat was *geen* / *heel* zwaar werk. Deze mensen *hadden gekozen* / *werden gedwongen* om dit werk te doen. Zij waren *iemands bezit* / *in dienst bij iemand*. Slaven hadden daarom *geen* / *ook een* stem in het bestuur van de stad waar ze woonden.

2 Mensen in de Griekse tijd hadden een natuurgodsdienst, net als de jagers-verzamelaars en de eerste boeren (uit hoofdstuk 1). Slaven werkten ook in de landbouw. Soms mislukte een oogst.
Welke verklaring voor zo'n misoogst past bij een natuurgodsdienst?

- ◯ A De goden waren ontevreden omdat er te weinig offers waren gebracht.
- ◯ B De slaven en boeren hadden niet hard genoeg gewerkt.
- ◯ C Door de droogte hadden de gewassen te weinig water gekregen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Stadstaten

Leerdoel

- Je kunt het leven in een Griekse stadstaat beschrijven, en het bestuur van de stadstaat Athene.

Bron 2 Atheense burgers komen bij elkaar op een heuvel om politieke beslissingen te nemen.

Vanaf 800 v.C. woonde aan de kusten van de Middellandse Zee het Griekse volk. Dat volk woonde niet in één staat, maar was verdeeld over zo'n 700 verschillende stadstaten. Elke **stadstaat** had een eigen bestuur dat zijn eigen wetten maakte. Die golden in de stad en in het gebied rondom de stad. Alles wat te maken heeft met hoe een land bestuurd wordt, noemen we **politiek**.

Er was een aantal overeenkomsten tussen de stadstaten. De meeste stadstaten waren heel klein: ze hadden zo'n 1000 inwoners. De mensen spraken er Grieks. Ze leefden er van de landbouw, maar het was moeilijk om genoeg voedsel te verbouwen in de smalle bergdalen. De Grieken dreven daarom veel handel.

De stadstaten werden niet op dezelfde manier bestuurd. In de stadstaat Athene vond rond 500 v.C. een bijzonder verandering plaats in het bestuur. Mannen kregen in ruil voor hun hulp bij de verdediging van de stad **burgerrechten**. Dat hield in dat ze mochten meebeslissen in het bestuur van de stadstaat. Zo ontstond in Athene een **democratie**. Iemand met burgerrechten noemen we een **burger**.

Niet alle inwoners van Athene hadden burgerrechten. Er bestond grote **ongelijkheid** onder de inwoners van de stadstaat.

- Er waren vrije mensen en mensen die tot slaaf waren gemaakt. Een slaaf is iemand die het eigendom is van iemand anders. Een slaaf is dus onvrij en heeft geen burgerrechten. Ongeveer een derde van de bevolking was slaaf.
- Er was ook ongelijkheid tussen vrije mensen onderling. Zo waren vrije mannen belangrijker dan vrije vrouwen. Vrouwen hadden geen burgerrechten. Mannen namen alle belangrijke beslissingen in het gezin. Vrouwen bleven thuis: zij deden het huishouden.

3 In hoofdstuk 1 leerde je over het ontstaan van staten.

a Gelden de kenmerken van een staat ook voor een *stad*staat?

Kenmerk staat	Geldt wel / niet in een stadstaat
Een staat heeft één bestuur.	*wel* / *niet*
In een staat gelden overal dezelfde regels.	*wel* / *niet*
Een staat bestaat uit meerdere steden en het gebied ertussen.	*wel* / *niet*

b (t) Eén alinea in de leertekst 'Stadstaten' gaat over wat er hetzelfde was in de Griekse stadstaten, en één alinea over hoe de stadstaten verschilden. Onderstreep van deze alinea's telkens de eerste zin.

c Noem een overeenkomst en een verschil tussen de Griekse stadstaten.

Overeenkomst: .....

.....

Verschil: .....

.....

4 **a** Gebruik de leertekst. Wat is een democratie?

.....

b Om welke reden kregen mannen in Athene het recht om mee te beslissen in het bestuur?

.....

c Gebruik bron 2. Hoe namen burgers in Athene een besluit?

.....

.....

d Waarom was de Atheense democratie, volgens de ideeën in onze tijd, helemaal niet zo democratisch?

- ◯ A In Athene was een derde van de bevolking slaaf.
- ◯ B Kinderen mochten niet meepraten in het bestuur.
- ◯ C Niet alle inwoners waren vrije mensen.
- ◯ D Veel volwassen inwoners hadden geen burgerrecht.

5 In Griekenland waren niet alle mensen gelijk.

a Zet de volgende groepen mensen in de juiste volgorde, van belangrijk naar onbelangrijk. Begin dus met de belangrijkste mensen.

A Slaven.
B Mannen.
C Vrouwen.

..... – ..... – .....

b Wie was vrij en wie was bestuurder in een Griekse stadstaat? Zet een kruisje bij een goede combinatie en een streepje als de combinatie niet klopt.

	Vrij	Bestuurder
Burger (man)		
Vrouw van een burger		
Slaaf		

De godsdienst van de Grieken

Leerdoel

- Je kunt vijf Griekse goden noemen en uitleggen dat mensen in Griekenland verhalen over goden gebruikten om de wereld om hen heen te begrijpen.

Bron 3 De stad Athene is gebouwd rond een heuvel. Op de heuvel staan de belangrijkste tempels. Helemaal bovenop staat de tempel voor Athene, de godin van de stad. Zij was een van de vele goden die de Grieken vereerden. (Foto uit onze tijd.)

De Grieken geloofden net als de Egyptenaren in meerdere goden. Ze dachten dat de goden het leven van de mensen bepaalden. Daarom bouwden ook de Grieken tempels voor hun goden. Priesters offerden aan de goden om hen tevreden te houden.

Elke Griekse god had een eigen taak. Zo was Zeus de oppergod: hij was de baas van alle goden. Hij had twee broers. Poseidon was de god van de zee, Hades de god van de onderwereld. Zeus was getrouwd met Hera, de godin van het huwelijk. Athene was de godin van de wijsheid en een dochter van Zeus. De Griekse goden leken net mensen: ze werden verliefd en maakten ruzie. Maar ze leefden wel voor eeuwig.

De Grieken vertelden elkaar allerlei verhalen over goden. Deze godenverhalen noemen we mythen. Door elkaar **mythen** te vertellen probeerden de Grieken een verklaring te vinden voor onbegrijpelijke natuurverschijnselen, zoals een overstroming of aardbeving. Ook zochten zij een verklaring voor vervelende gebeurtenissen uit het dagelijks leven, zoals ziekte of de dood.

6 Aan welke god zou een Griek een offer brengen in de volgende situaties? Maak de juiste combinaties.

A	Als hij een zeereis gaat maken	○	○ 1 Athene
B	Als een familielid is overleden	○	○ 2 Hades
C	Als hij wil trouwen	○	○ 3 Hera
D	Als hij een moeilijk besluit moet nemen	○	○ 4 Poseidon

7 Wat past bij de godsdienst van de Grieken en wat bij die van de Egyptenaren?

- Mensen geloven in meerdere goden. *Egyptenaren / Grieken / beiden*
- Mensen vereren goden in tempels. *Egyptenaren / Grieken / beiden*
- Goden beslissen over het leven van mensen. *Egyptenaren / Grieken / beiden*

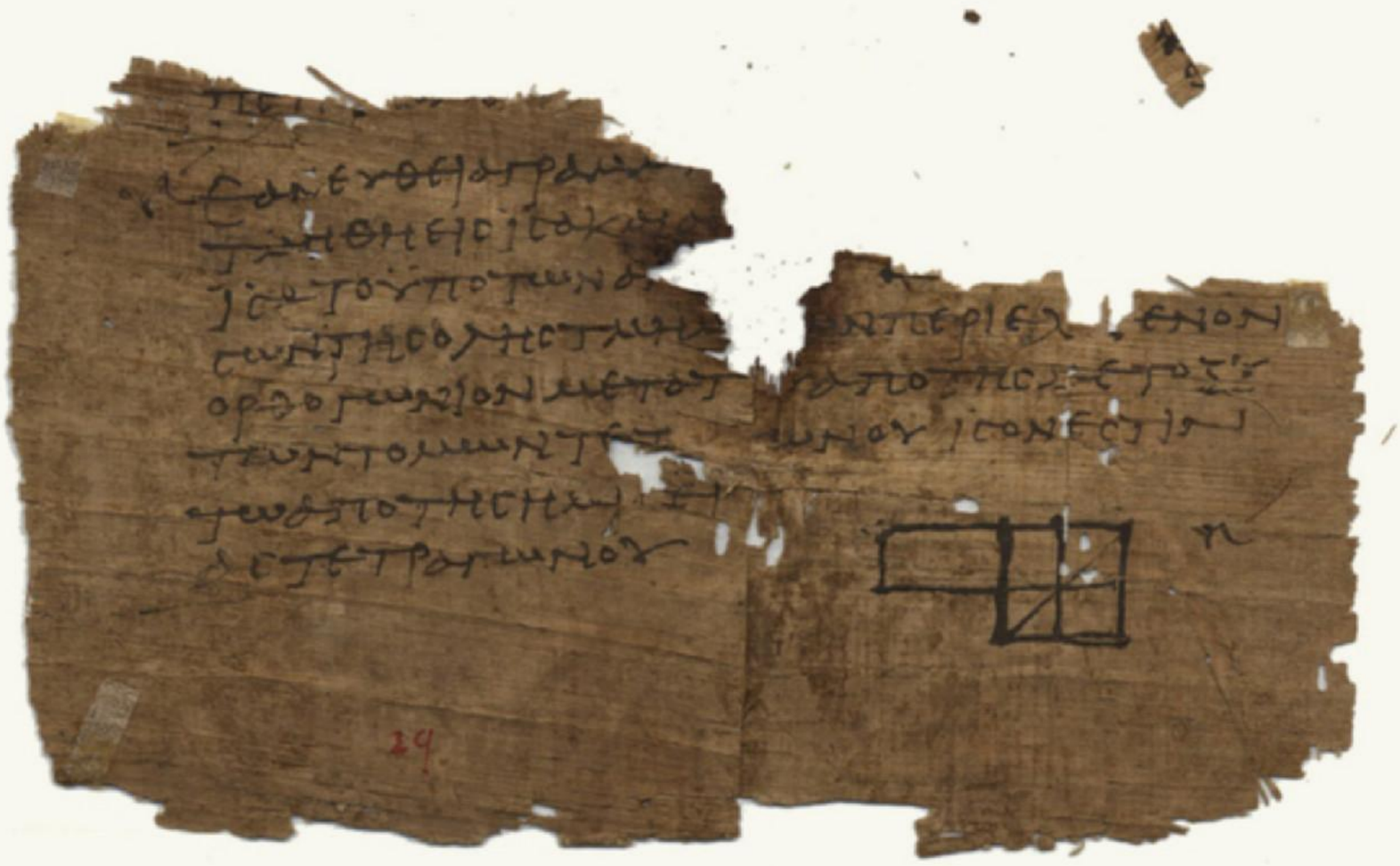
8 Waarom vertelden de Grieken elkaar mythen?

- ◯ A Om de priesters tevreden te houden.
- ◯ B Om de wereld om hen heen beter te begrijpen.
- ◯ C Om het bestuur van de stadstaten tevreden te houden.
- ◯ D Om het leven van de goden beter te begrijpen.

Wetenschap en cultuur

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat Griekse geleerden met behulp van wetenschap de wereld om hen heen probeerden te begrijpen.

Bron 4 Een stukje uit een tekst van de Griekse wiskundige Euclides van Alexandrië (ca. 300 v.C.). Bijna alle Griekse teksten over wiskunde zijn verloren gegaan. Dankzij het droge woestijnklimaat is deze snipper bewaard gebleven. Gelukkig hebben Arabische wiskundigen veel Griekse boeken vertaald, zodat we toch weten wat deze Grieken hebben bedacht.

De Grieken waren nieuwsgierig en zochten voor alles een verklaring. In het begin vonden ze die verklaringen in hun mythen. Vanaf 600 v.C. waren er Grieken die deze mythen niet meer geloofden. Zij probeerden met onderzoek en logisch nadenken te begrijpen waarom bijvoorbeeld mensen ziek werden. Het zoeken naar verklaringen en bewijzen door iets nauwkeurig te onderzoeken noemen we **wetenschap**.

Deze wetenschappelijke manier van denken is een voorbeeld van de Griekse cultuur. Ook al woonden de Grieken in verschillende stadstaten, ze hadden wel dezelfde cultuur. Zo geloofden ze in de dezelfde goden en mythen, spraken ze Grieks en zagen hun tempels er hetzelfde uit. Met cultuur bedoelen we dus de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

De Grieken konden schrijven. Ze leefden dus niet in de prehistorie. De tijd waarin de Grieken leefden, noemen we ook wel de **oudheid**. Dat is de periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C.

9 **a** Welke verklaring hadden de meeste Grieken voor ziektes en natuurrampen?

.....

b Hadden wetenschappers dezelfde verklaring of dachten zij anders? Leg je antwoord uit.

.....

.....

10 Wat is een voorbeeld van wetenschap?

- ◯ A Het idee dat een ziekte een straf van goden is.
- ◯ B In een tempel offers brengen om een ziekte te genezen.
- ◯ C In mythen naar verklaringen zoeken voor een ziekte.
- ◯ D Leren over een ziekte door een ziek persoon te onderzoeken.

11 Gebruik bron 1, 3 en 4. Welk onderdeel van de Griekse cultuur zie je in de bronnen? Kies uit: *bouwkunst* • *schilderkunst* • *wetenschap*.

Bron 1: .....

Bron 3: .....

Bron 4: .....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan het leven in een Griekse stadstaat beschrijven, en het bestuur van de stadstaat Athene.

a Vul de zinnen aan.
Over het leven in een Griekse stadstaat weet ik:

– op economisch gebied dat de Grieken .....

.....

– op cultureel gebied dat zij .....

.....

– op politiek gebied dat zij .....

.....

Over het bestuur van de stadstaat Athene weet ik:

– dat de macht lag bij .....

– dat deze bestuursvorm heet: .....

– dat er grote ongelijkheid was, want .....

.....

- Ik kan vijf Griekse goden noemen en uitleggen dat mensen in Griekenland verhalen over goden gebruikten om de wereld om hen heen te begrijpen.

b Noem vijf goden en noem de taak van elke god.

– ....., taak: .....

– ....., taak: .....

– ....., taak: .....

– ....., taak: .....

– ....., taak: .....

- Ik kan uitleggen dat Griekse geleerden met behulp van wetenschap de wereld om hen heen probeerden te begrijpen.

c Vul de zinnen aan.

De meeste Grieken gebruikten ..... om natuurverschijnselen en gebeurtenissen in hun leven te verklaren. Geleerden probeerden via

..... verklaringen

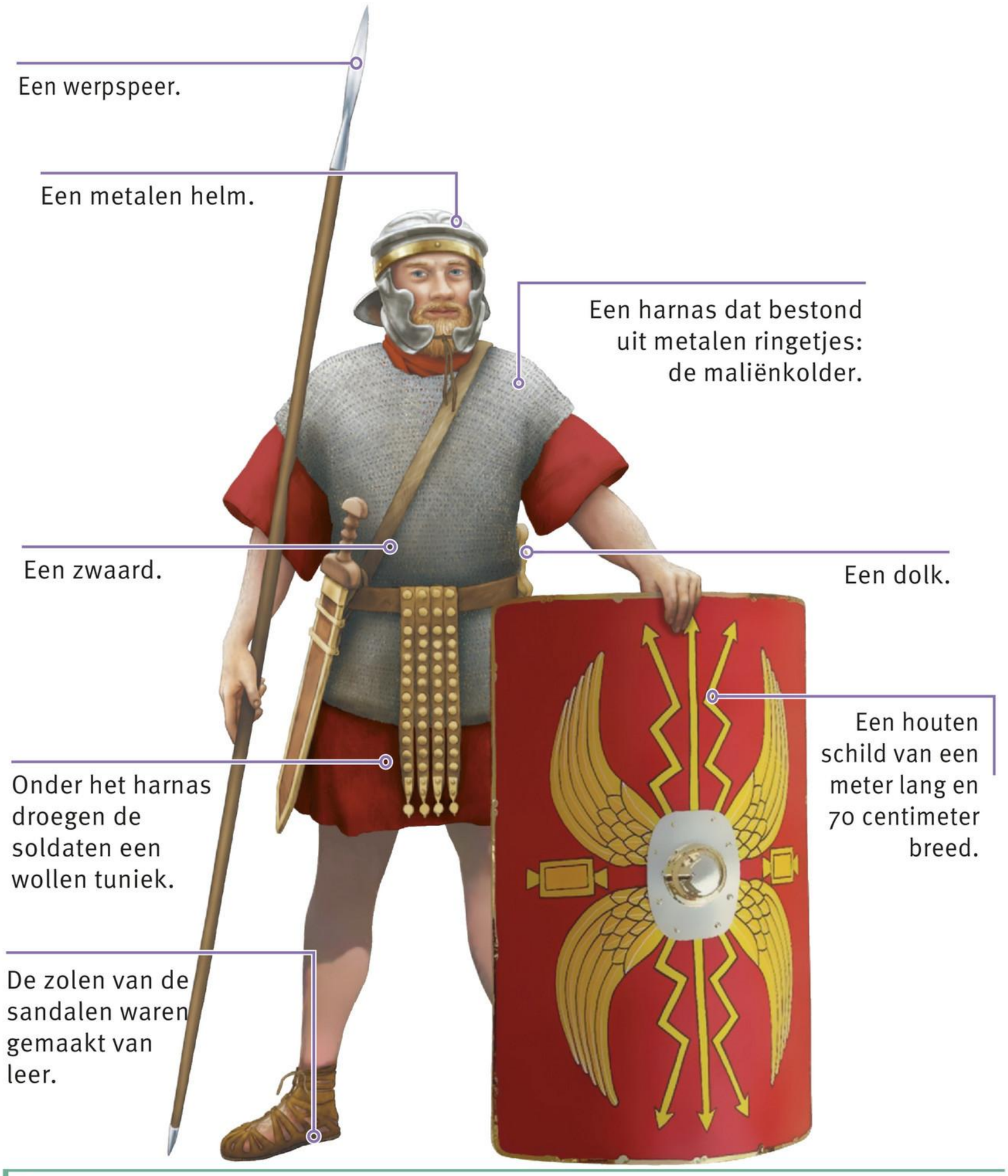
en bewijzen te vinden. De verhalen over de Griekse godenwereld, de Griekse wetenschap en ook de beeldhouwkunst en bouwkunst noemen we de

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Het Romeinse Rijk

BASIS

Bron 1 Een Romeinse soldaat uit de 1e eeuw v.C.

Intro

1 Gebruik bron 1. De wapenuitrusting van een Romeinse soldaat bestond uit veel onderdelen. De bepakking woog 40 kilo.
Waarvoor had een Romeinse soldaat zo'n uitgebreide wapenuitrusting nodig? Vul het schema in. Kies uit: *dolk* • *potten* • *tent* • *zwaard*.

Activiteit	Spullen
Man tegen man vechten	
Slapen	
Eten snijden	
Koken	

2 Het Romeinse leger veroverde grote gebieden.
Wat is volgens jou het belangrijkst voor een sterk leger: een leger dat goed samenwerkt of fitte soldaten? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Het ontstaan van een wereldrijk

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk.

Bron 2 In een Romeinse stad woonden veel mensen en stonden flatgebouwen, net als in steden in onze tijd. Dit is een model van een flat die in de stad Ostia stond. Op de begane grond waren winkels. Daarop werden vaak meerdere verdiepingen gebouwd. (Tekening uit onze tijd.)

Rond 750 v.C. ontstond Rome. Het was toen een klein dorp dat aan de rivier de Tiber lag en vlak bij zee. De inwoners waren boeren en handelaren. Door de handel werd Rome steeds rijker en hadden de bestuurders voldoende geld om een sterk leger te vormen. De Romeinen veroverden gebied op de volken die rond Rome woonden. Dat deden ze om hun stad en hun handel te beschermen. De oorlogen leverden de Romeinen veel macht en rijkdom op, zoals landbouwgrond, grondstoffen en nieuwe handelsroutes. Dat werd voor de Romeinen een steeds belangrijkere reden om nog meer gebieden te veroveren.

In de 3e eeuw v.C. hadden de Romeinen het grootste deel van Italië veroverd. Zij wilden nu ook hun handel op en rond de Middellandse Zee uitbreiden. Daardoor kwamen de Romeinen in conflict met de stad Carthago. Deze machtige handelsstad lag in Noord-Afrika en had de controle over de handel rondom de Middellandse Zee. Tussen 264 en 146 v.C. vocht Rome drie grote oorlogen met Carthago uit. Uiteindelijk wonnen de Romeinen. Daarna veroverden de Romeinen nog veel meer gebieden: in Noord-Afrika, het Midden-Oosten en in West-Europa. Zo ontstond een groot rijk: het **Romeinse Rijk**. In de 2e eeuw n.C. was het Romeinse Rijk op zijn grootst. Het was een wereldrijk geworden.

3 Gebruik de leertekst ‘Het ontstaan van een wereldrijk’.
Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Bijna heel Italië is onder bestuur van Rome.
B De Romeinen veroveren de gebieden rond Rome.
C Er zijn drie grote oorlogen tussen Rome en Carthago.
D Het Romeinse Rijk is op zijn grootst.
E Rome is een klein dorp aan de rivier de Tiber.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

4 Om welke twee redenen voerden de Romeinen telkens oorlog?

☐ A De Romeinen hadden een sterk leger.
☐ B De Romeinen kregen meer macht door overwinningen in de oorlog.
☐ C De Romeinen werden aangevallen door de stad Carthago.
☐ D De Romeinen wilden hun godsdienst verspreiden.
☐ E De Romeinen wilden hun handelsroutes beschermen en uitbreiden.

Het Romeinse leger

Leerdoel

- Je kunt twee redenen noemen waarom de Romeinen in hun grote rijk zo lang de baas konden blijven.

Bron 3 Dit is een tekening van het Romeinse fort dat rond 150 n.C. stond op de plek waar nu Den Haag ligt. De Romeinen bouwden langs de grenzen van hun rijk sterke forten. Wegen of rivieren verbonden deze forten. Daarover konden de Romeinse soldaten zich snel verplaatsen, als de grens werd aangevallen. Deze tekening is gemaakt op basis van een opgraving.

De Romeinen heersten eeuwenlang over een enorm gebied. Hoe konden de Romeinen zo lang de baas blijven in hun grote rijk?

Ten eerste hadden de Romeinen een **beroepsleger**. Dat is een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt. De Romeinse soldaten werden perfect getraind en hadden een goede wapenuitrusting. De discipline onder de soldaten was goed, want ongehoorzaamheid werd streng gestraft. Het leger kon zich bovendien snel verplaatsen over verharde wegen.

Ten tweede maakten de Romeinen een overwonnen volk meestal tot hun **bondgenoot**. Dat betekende dat zo’n volk ging samenwerken met de Romeinen. Het volk betaalde dan belasting aan de Romeinen en leverde vaak ook soldaten. In ruil daarvoor mocht het volk een eigen bestuur houden. Daardoor hadden overwonnen volken minder moeite met de Romeinse overheersing en kwamen ze minder snel in opstand.

5 (t) In de leertekst 'Het Romeinse leger' staan een vraag en twee antwoorden op die vraag.
Onderstreep de vraag en de twee signaalwoorden die het begin van elk antwoord aangeven.

6 **a** Noem twee redenen waarom de Romeinen een sterk leger hadden.

– .....

.....

– .....

.....

b De Romeinen versloegen vele volken.
Welke uitspraak over deze overwonnen volken is juist?

◯ A Deze volken hoefden als bondgenoot geen belasting te betalen.
◯ B Deze volken kwamen vaak in opstand.
◯ C Deze volken mochten vaak hun eigen leiders houden.
◯ D Deze volken werden tot slaaf gemaakt.

c Leg uit waarom het slim was van de Romeinen om een bondgenootschap te sluiten met een overwonnen volk.

.....

.....

De Germanen

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat de gevolgen waren van de Romeinse veroveringen voor de Germanen.

Bron 4 Deze 'gouden helm' is gevonden op de grens van Noord-Brabant en Limburg. Het is een ijzeren kap, die met leer is gevoerd. Op de kap zitten vergulde platen zilver, die zijn vastgezet met zilveren spijkertjes.

In de 1e eeuw v.C. veroverden de Romeinen het zuiden van wat nu Nederland is. De Rijn werd de grens van het Romeinse Rijk. De **Germaanse** volken die in dit gebied woonden, werden onderworpen en werden bondgenoten van de Romeinen. Dat gold bijvoorbeeld voor de Bataven, een Germaans volk dat in Zuid-Nederland leefde. De Bataven waren boeren die in kleine dorpen woonden. Ze hadden een natuurgodsdienst en kenden geen schrift.

De Romeinse overheersing zorgde voor veranderingen in het leven van de Bataven. De Romeinen bouwden forten langs de Rijn, waarin Romeinse soldaten leefden. Soms werden daar ook Romeinse tempels en badhuizen gebouwd. De soldaten hadden voedsel en andere producten nodig en zo ontstond handel met de omliggende gebieden. Handelaren brachten Romeinse producten mee, zoals glas, olijfolie en wijn. Door de handel gingen de Bataven ook Romeins geld gebruiken. Sommige Bataven vochten jarenlang in het Romeinse leger. Zij leerden schrijven en namen allerlei Romeinse gewoontes over, zoals het geloof in een aantal Romeinse goden. De soldaten werden beloond met het Romeinse burgerrecht. Dat betekende dat ze bijvoorbeeld minder belasting betaalden en Romeins bestuurder konden worden. Zo raakte de cultuur van de Bataven vermengd met die van de Romeinen.

7 **a** Wat veranderde in de samenleving van de Bataven na de komst van de Romeinen?

Geloof: .....

.....

Bestaansmiddel: .....

.....

Nieuwe producten: .....

.....

b Hieronder staan nog drie veranderingen. Geef telkens aan om wat voor soort verandering het gaat.

- De Bataven gaan betalen met geld. Dat is een verandering op *cultureel* / *economisch* / *politiek* gebied.
- De Bataven gaan het Romeinse schrift gebruiken. Dat is een verandering op *cultureel* / *economisch* / *politiek* gebied.
- De Bataven gehoorzamen de Romeinse keizer. Dat is een verandering op *cultureel* / *economisch* / *politiek* gebied.

8 Noem twee voordelen voor de Bataven, als zij Romeins burgerrecht hadden.

- .....
- .....

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk.

a Leg uit hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk. Gebruik daarbij de volgende woorden (in dezelfde volgorde): *Rome* • *Italië* • *Carthago* • *Middellandse Zee* • *Romeinse Rijk*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- Ik kan met twee voorbeelden uitleggen hoe de Romeinen in hun grote rijk zo lang de baas konden blijven.

b Leg uit om welke twee redenen de Romeinen zo lang de baas konden blijven in hun rijk. Gebruik daarbij de volgende woorden: *beroepsleger* • *discipline* • *bondgenoten* • *bestuur* • *belasting*.

– .....

.....

– .....

.....

.....

- Ik kan uitleggen wat de gevolgen waren van de Romeinse veroveringen voor de Germanen.

c Noem vier gevolgen van de Romeinse veroveringen voor de Bataven.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De Romeinse samenleving

BASIS

Bron 1 Op deze munt staat Julius Caesar. Hij was de eerste Romein die een portret van zichzelf op een munt liet afbeelden. Op de achterkant van de munt staat de godin Venus. Caesar beweerde dat zijn familie van deze godin afstamde. (Munt uit 44 v.C.)

Intro

1 **a** Gebruik bron 1. Caesar wilde op een munt laten zien dat zijn familie van de godin Venus afstamde.
Wat betekent dat?

- ◯ A Familie was voor Julius Caesar niet belangrijk.
- ◯ B Julius Caesar wilde laten zien dat hij heel belangrijk was.
- ◯ C Munten waren nieuw in het Romeinse Rijk.
- ◯ D Munten werden alleen gebruikt door Romeinse bestuurders.

b Caesar is een beroemde Romein. Om welke reden is hij beroemd?

.....

.....

2 Wie staat op de Nederlandse munten afgebeeld?

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Een keizerrijk

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe de Romeinen hun rijk bestuurden.

Bron 2 Een standbeeld van keizer Augustus uit de 1e eeuw v.C. Het beeld heeft heel veel details en ziet er net echt uit.

Het grote Romeinse Rijk werd vanaf de 6e eeuw v.C. bestuurd door enkele rijke families. Zij namen samen de belangrijkste beslissingen en benoemden legerleiders, die het leger moesten aanvoeren. Door de vele veroveringen werden de legerleiders belangrijker dan de kleine groep bestuurders in Rome. Julius Caesar was zo'n legerleider. Hij was heel populair onder zijn soldaten en daar maakte hij gebruik van. Met zijn sterke leger greep Caesar de macht in Rome. In 48 v.C. werd hij alleenheerser en verloren de rijke families hun macht. Daarom werd Caesar in 44 v.C. door een aantal rijke Romeinen vermoord. Maar de moordenaars kregen de macht niet terug. Caesar had een geadopteerde zoon, Augustus. Die versloeg de vijanden van zijn vader een voor een. In 27 v.C. had Augustus alle macht. Hij noemde zichzelf 'caesar'. In het Nederlands betekent dat **keizer**. Augustus was de hoogste bestuurder van het Romeinse Rijk. Vanaf dat moment was het Romeinse Rijk een **keizerrijk**. Dat is een land waar een keizer de baas is.

Keizer Augustus bestuurde vanuit Rome het hele rijk. Hij was ook opperbevelhebber van het leger. Onder zijn bestuur begon een periode van rust en vrede, die uiteindelijk 200 jaar duurde. In die twee eeuwen legden de Romeinen overal in hun rijk wegen en bruggen aan. Ook stichtten ze steden. De handel bloeide op en de welvaart nam toe. Na Augustus heersten er nog vele keizers over het Romeinse Rijk. In West-Europa kwam rond 500 n.C. een einde aan het bestuur van de Romeinse keizers.

3 **a** Maak de tekst kloppend.
Eerst werd het Romeinse Rijk bestuurd door *een keizer* / *enkele rijke families*. Na de dood van Julius Caesar werd het rijk bestuurd door *een keizer* / *enkele rijke families*.

b Waardoor waren legerleiders in het Romeinse Rijk heel machtig geworden?

.....

.....

c Door wie en om welke reden werd Caesar vermoord?

.....

.....

4 **a** Was het Romeinse keizerrijk een democratie? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

b Om welke twee redenen waren de Romeinen best tevreden met het bestuur van Augustus?

– .....

– .....

5 Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Augustus wordt keizer.
B De laatste keizer wordt afgezet.
C Legerleiders krijgen meer macht.
D Rijke families besturen het Romeinse Rijk.
E Julius Caesar grijpt de macht.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

Vijf sociale lagen

Leerdoel

- Je kunt vijf sociale lagen in de Romeinse samenleving beschrijven.

Bron 3 Een huis van een rijke Romein op het platteland.

In het Romeinse Rijk waren de verschillen tussen arm en rijk groot.

- Een kleine groep rijken vormde de hoogste sociale laag. Deze rijke en belangrijke mensen bezaten veel land, zaten in het bestuur of waren legeraanvoerder.
- De tweede sociale laag bestond uit handelaren en ambachtslieden. Zij leefden in de steden.
- De derde sociale laag waren boeren die op het platteland woonden. Veel boeren vochten jarenlang in het leger. Na een aantal jaar moest hun familie vaak de boerderij verkopen, omdat ze het werk niet aankonden. Deze mensen trokken vervolgens naar de stad, op zoek naar werk.
- De vierde sociale laag vormden de armen zonder vast werk. Soms hadden zij even werk, bijvoorbeeld als bouwvakker of sjouwer. Vaak kregen ze voedsel van de rijken.
- De vijfde sociale laag bestond uit mensen die tot slaaf waren gemaakt. Slaven waren bezit van hun meester. Ze werkten op het land, in de mijnen of in de huishouding. De meeste slaven waren gevangengenomen tijdens oorlogen en als slaaf verkocht. Rond 100 v.C. was in het Romeinse Rijk ongeveer een op de drie mensen een slaaf.

Romeinse vrouwen hadden heel weinig rechten. Zij moesten luisteren naar hun man, vader of broer. Hun taak was de huishouding en het opvoeden van kinderen. Armere vrouwen werkten vaak wel buitenshuis.

6 Gebruik bron 3.

a Bij welke sociale lagen hoorden de mensen die woonden in het huis in bron 3? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Een kleine groep van rijken.
- ☐ B Handelaren en ambachtslieden.
- ☐ C Boeren op het platteland.
- ☐ D Armen zonder vast werk.
- ☐ E Mensen die tot slaaf waren gemaakt.

b Door wie werd het werk in en rond zo'n huis op het platteland gedaan?

.....

c Gebruik bron 2 van paragraaf 2. Bij welke sociale laag hoorden mensen die in deze huizen woonden?

.....

.....

7 Doordat de Romeinen zoveel oorlog voerden, hadden zij ook veel slaven. Leg dat uit.

.....

.....

.....

8 Gebruik ook paragraaf 1.
Noem twee overeenkomsten tussen Griekse vrouwen en Romeinse vrouwen.

– .....

.....

– .....

.....

De Grieks-Romeinse cultuur

Leerdoel
- Je kunt twee voorbeelden noemen van de Grieks-Romeinse cultuur.

Bron 4 De Grieken maakten beelden van mensen die eruitzagen als goden. Ze moesten volmaakt zijn en schoonheid uitstralen. Bij de Romeinen was dat anders. Zij wilden 'machtig' en 'sterk' afgebeeld worden. De beelden van de Romeinen waren altijd aangekleed, de Grieken werden helemaal naakt uitgebeeld.

De Romeinen waren erg onder de indruk van de Griekse cultuur. Het was een cultuur die ze ook goed kenden, want in Zuid-Italië lagen veel Griekse stadstaten. De Romeinen vonden de Griekse tempels en beelden prachtig en gingen deze namaken. Ze vereerden ook dezelfde goden als de Grieken. De goden kregen wel andere namen. Zo werd

de Griekse oppergod Zeus door de Romeinen Jupiter genoemd. De god van de zee, Poseidon, werd Neptunus. Verder namen de Romeinen Griekse gewoontes over, zoals het gebruik van olijfolie en het nemen van een warmwaterbad.

De Romeinen hadden natuurlijk ook eigen gewoontes. Ze hielden erg van paardenrennen en gladiatorenspelen. Dit vermaak werd door de keizers georganiseerd om het volk tevreden te houden. Ook zorgden de keizers voor voedsel voor de armen. Vers water lieten ze via kilometerslange aquaducten (waterleidingen) aanvoeren. De Romeinen vereerden hun keizers als goden.

De Romeinse en de Griekse cultuur raakten dus met elkaar vermengd. Deze nieuwe cultuur verspreidde zich over het hele Romeinse Rijk en heeft daardoor overal in Europa sporen achtergelaten. Deze cultuur heet de **Grieks-Romeinse cultuur**.

9 **a** Wat namen de Romeinen over van de Grieken? Drie antwoorden zijn goed.

- ☐ A De aquaducten.
- ☐ B De beeldhouwkunst.
- ☐ C De bouwkunst.
- ☐ D De gladiatorenspelen.
- ☐ E De goden.
- ☐ F Het vereren van keizers als goden.

b Onderstreep in de leertekst 'De Grieks-Romeinse cultuur' nog twee zaken die de Romeinen overnamen van de Grieken.

10 Gebruik bron 2 en 4. Lees nog een keer het bronbijschrift bij bron 4.
Welk beeld is Grieks en welk Romeins? Leg je antwoord uit.

Bron 2 is ....., want deze persoon .....

.....

Bron 4 is ....., want deze persoon .....

.....

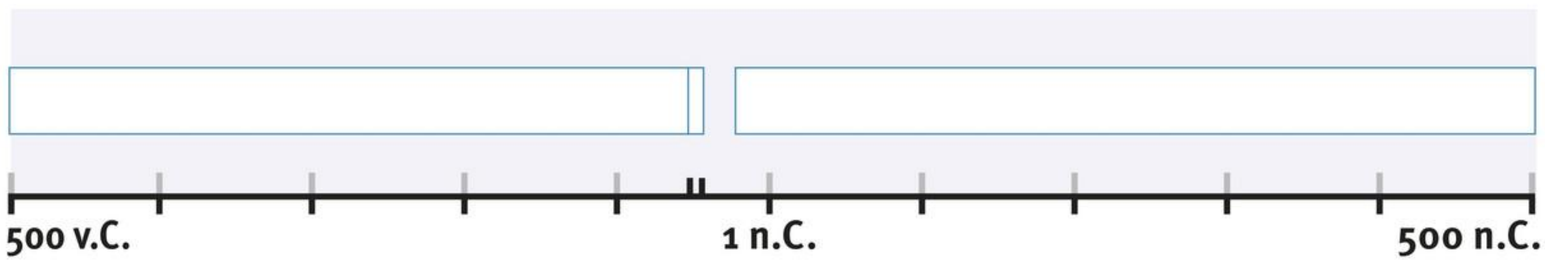
Samenvatten

11 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe de Romeinen hun rijk bestuurden.

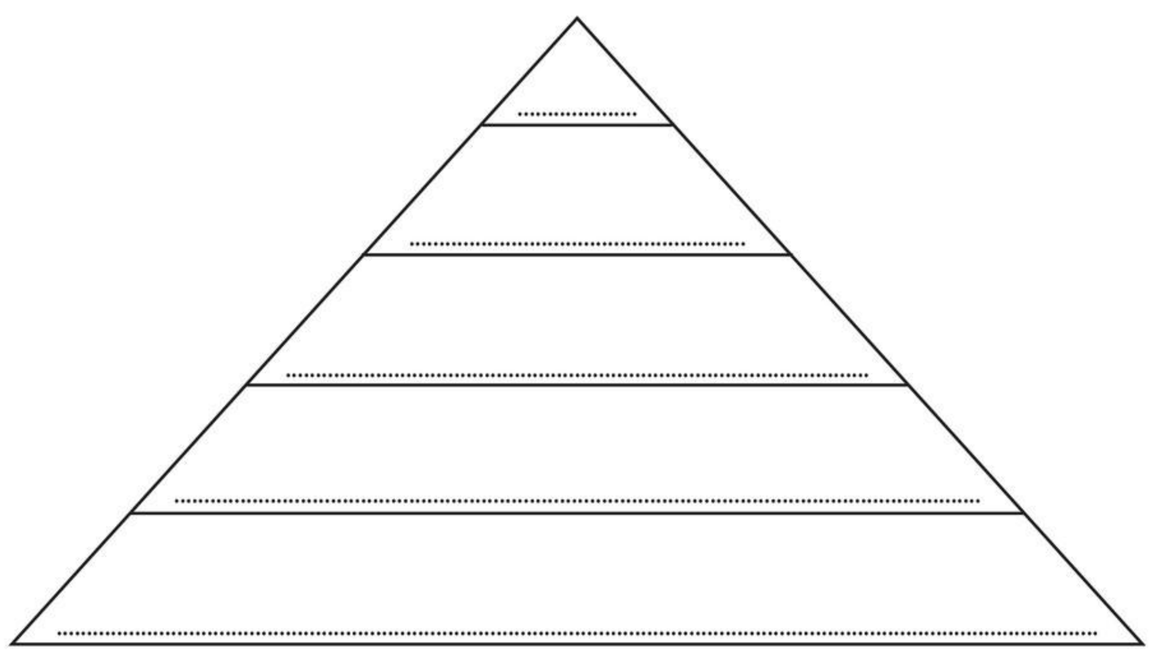
a Geef in de tijdbalk aan hoe het Romeinse Rijk werd bestuurd. Dat doe je zo.

- Kleur de tijd van de rijke Romeinse families rood.
- Kleur de tijd waarin Caesar heerste, blauw.
- Kleur de tijd van de keizers paars.
- Schrijf de juiste jaartallen erbij.

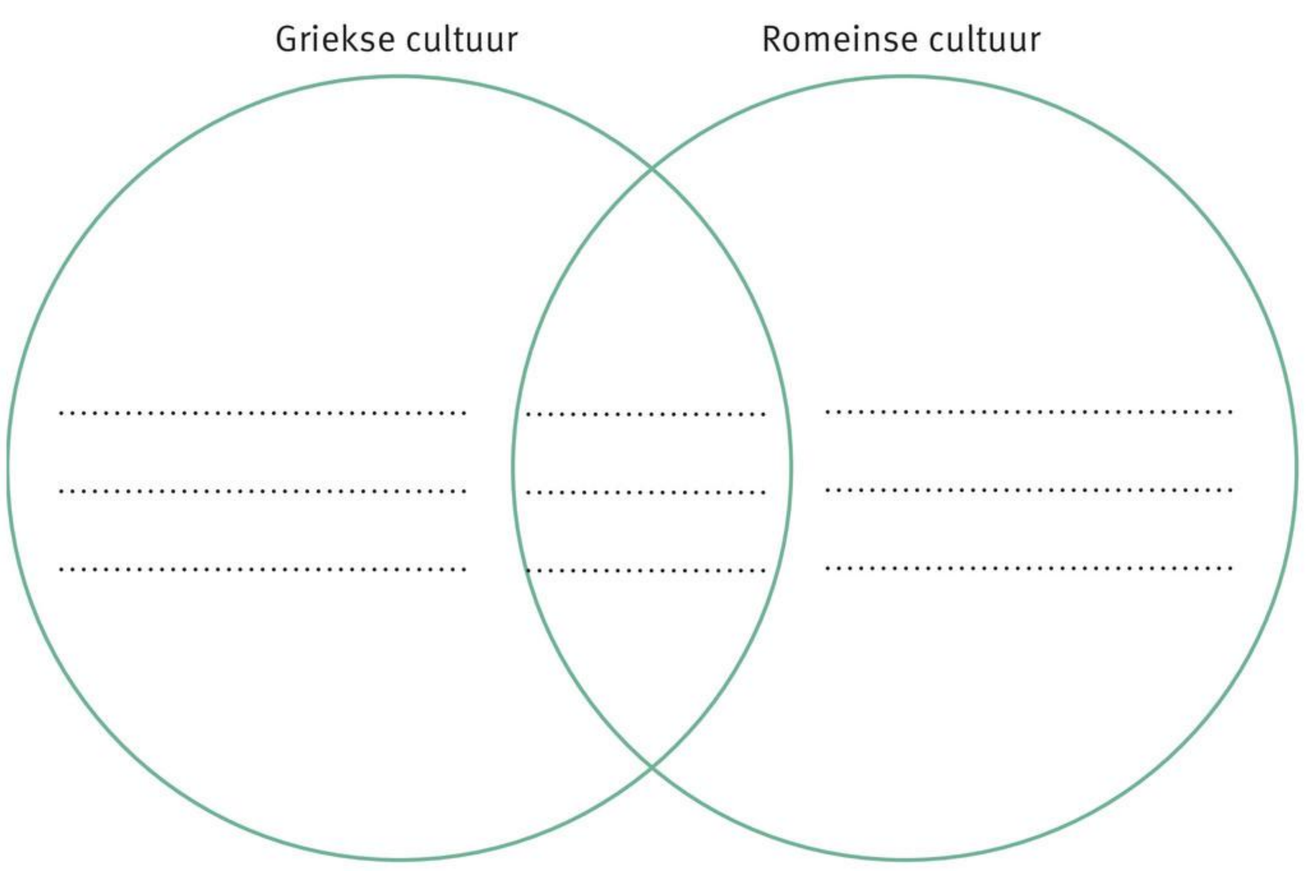
- Ik kan vijf sociale lagen in de Romeinse samenleving beschrijven.

b Zet de woorden op de juiste plaats in de piramide: *ambachtslieden* • *bestuurders* • *boeren* • *handelaren* • *legeraanvoerders* • *mensen met veel grond* • *mensen zonder vast werk* • *slaven*.

- Ik kan twee voorbeelden noemen van de Grieks-Romeinse cultuur.

c De cultuur van de Romeinen en de cultuur van de Grieken raakten met elkaar vermengd. Zet in het midden de naam van die nieuwe cultuur. Geef links een voorbeeld van de Griekse cultuur en rechts een voorbeeld van de Romeinse cultuur.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Het christendom ontstaat

BASIS

Bron 1 In gangen onder de grond in Rome kwamen mensen in het geheim bij elkaar om te bidden. Zij volgden de ideeën van Jezus Christus en schilderden zijn afbeelding op de muren in de gangen. Waarom deden ze zo geheimzinnig? Deze mensen geloofden in één god en zagen Jezus als zijn zoon. De meeste Romeinen begrepen daar niets van.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Wie kwamen er bij elkaar in de gangen onder de grond?

.....

b Wat was een verschil tussen het geloof van deze mensen en het geloof van de meeste Romeinen?

- ◯ A Zij geloofden in één god, de meeste Romeinen geloofden in meerdere goden.
- ◯ B Zij geloofden in meerdere goden, de meeste Romeinen geloofden in één god.
- ◯ C Zij geloofden in natuurkrachten, de meeste Romeinen niet.

c Bedenk een reden waarom deze mensen in het geheim bij elkaar moesten komen in de ondergrondse gangen.

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Joden en christenen

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe het christendom ontstond.

Bron 2 Het leven van Jezus, afgebeeld op een grafkist uit 350 v.C. Links is bijvoorbeeld te zien hoe Jezus zijn eigen kruis draagt, kort voordat hij daaraan zal sterven.

Als de Romeinen een gebied hadden veroverd, mocht de bevolking haar eigen geloof houden. Dat was ook zo in de Romeinse provincie Judea, wat nu een deel van Israël is. Alle volken in het Romeinse Rijk geloofden in meerdere goden. Maar in de provincie Judea woonden mensen die maar in één god geloofden: de **joden**. Hun godsdienst noemen we het **jodendom**. Andere kenmerken van het jodendom zijn dat joden leven volgens eigen leefregels en dat zij in heilige boeken lezen hoe ze moeten leven.

Rond het jaar 1 leefde in Judea een Joodse man die Jezus van Nazareth heette. Hij trok rond en vertelde verhalen over God en een wereld waarin het leven voor iedereen goed zou zijn. Mensen moesten dan wel op een betere manier gaan leven. Ze moesten bijvoorbeeld anderen helpen, eerlijk zijn en eenvoudig leven. Dan zouden ze na hun dood in de hemel verder leven. Ook vertelde Jezus dat voor God ieder mens gelijk is. De aanhangers van Jezus geloofden dat hij de zoon van God was. Jezus kreeg de naam 'Christus', wat zoiets betekent als 'koning'. Op deze manier ontstond rond 30 n.C. een nieuw geloof: het **christendom**. Een volgeling van Jezus noemt zich **christen**.

Sommige joodse godsdienstige leiders vonden Jezus een onruststoker. Zij klaagden over Jezus bij de Romeinse bestuurder van Judea. De Romeinen waren bang voor onrust in hun provincie. Daarom werd Jezus gearresteerd en stierf hij in Jeruzalem aan het kruis.

2 **a** Wie geloofden in één god en wie in meerdere goden?

	Geloven in één god	Geloven in meerdere goden
Christenen		
Joden		
Romeinen		

b Maak de zinnen kloppend en vul aan.

Het christendom ontstond kort na het jaar ..... in Judea, een gebied in het ..... Rijk. Daar woonden toen al mensen die in één god geloofden: de ...... De meeste Romeinen geloofden *wel* / *niet* dat er één god was.

c Welk geloof is het jongste geloof?

- ◯ A Het geloof van de christenen.
- ◯ B Het geloof van de joden.
- ◯ C Het geloof van de Romeinen.

3 Hoe ontstond het christendom? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A In Judea gingen mensen in één god geloven.
B Jezus trok rond en vertelde verhalen over God en het leven na de dood.
C Jezus werd gedood aan het kruis.
D Joodse priesters klaagden over Jezus bij de Romeinse bestuurder van Judea.

..... – ..... – ..... – .....

Het christendom groeit

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe het christendom zich verspreidde in het Romeinse Rijk.

Bron 3 De christenen namen veel teksten uit de heilige boeken van de joden op in de Bijbel. Deze teksten zijn ongeveer tussen 250 v.C. en 50 n.C. geschreven. Waarschijnlijk zijn deze geschriften rond 68 n.C. verstopt in grotten. Ze zijn dus meer dan 2000 jaar oud.

De volgelingen van Jezus verspreidden het christendom verder. Deze eerste christenen schreven de verhalen over Jezus en zijn ideeën op in hun heilige boek, de **Bijbel**. Daarin lazen christenen hoe ze moesten leven.

Sommige volgelingen reisden door het Romeinse Rijk om het geloof te verspreiden. Vooral slaven en arme mensen in de steden bekeerden zich tot het christendom. Op aarde hadden ze een slecht leven. Het christelijke idee van een beter leven na de dood gaf hen hoop.

Het aantal christenen groeide snel. Zij gingen zich ook organiseren. Christenen hadden in elke stad bijvoorbeeld hun eigen bestuurder. Al deze bestuurders en alle gelovigen samen noemen we de **kerk**. Een kerk is ook een gebouw waar christenen samenkomen om te bidden.

4 Gebruik ook de leertekst ‘Joden en christenen’.

a Noem drie overeenkomsten tussen joden en christenen.

– .....

– .....

– .....

b Wat is een verschil tussen joden en christenen? Maak de zin kloppend.
Joden geloven *wel* / *niet* dat Jezus de zoon van God is, christenen geloven dat *wel* / *niet*.

5 **a** Hoe kunnen, volgens christenen, mensen na hun dood een plek in de hemel krijgen?

.....

.....

b Gebruik je antwoord bij vraag a. Waarom werden vooral armen en slaven christen?

.....

.....

6 (t) In een geschiedenisboek staat: ‘De christelijke kerk groeide.’
Leg uit wat daarmee wordt bedoeld.

.....

.....

Romeinen en het christendom

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe de Romeinen omgingen met het christendom.

Bron 4 De Romeinse keizer Nero liet de christenen op gruwelijke wijze doden. Hij liet hen aan het kruis slaan, verbranden of voor de leeuwen gooien. (Mozaïek uit de 2e eeuw n.C.)

In het begin had het christendom nog weinig aanhangers. Romeinse bestuurders vonden de christenen ongevaarlijk. Dat veranderde toen steeds meer mensen zich bekeerden tot het christendom. De christenen weigerden de Romeinse goden en de keizer te vereren. Daarom werd het christendom verboden. In sommige periodes werden christenen op wrede manieren gestraft. Dat hielp weinig. Steeds meer inwoners van het Romeinse Rijk werden christen. Keizer Constantijn stond daarom in 313 n.C. het christendom toe. Aan het einde van de 4e eeuw werden andere godsdiensten zelfs verboden. Voortaan was het Romeinse Rijk een christelijk rijk.

7 **a** In de leertekst staat dat christenen weigerden de keizer als een god te vereren. Leg uit waarom christenen dat niet wilden.

.....

.....

b Gebruik bron 4. Welke straf voor christenen is te zien op de bron?

.....

c Lukte het keizer Nero om de verspreiding van het christendom te stoppen? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

Samenvatten

8 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe het christendom ontstond.

a Vul de zinnen aan.
Vóór het ontstaan van het christendom geloofden sommige mensen al in één god. Dit waren ..... . Rond het jaar 1 leefde ..... , die vertelde over een nieuw geloof. Hij werd gekruisigd door ..... .

- Ik kan beschrijven hoe het christendom zich verspreidde in het Romeinse Rijk.

b Vul de zinnen aan.

– Het christendom verspreidde zich makkelijk door het hele Romeinse Rijk, want .....

.....

– Het christendom verspreidde zich vooral onder armen en slaven, want .....

.....

.....

– De christenen gingen zich organiseren. De kerk had bijvoorbeeld in elke stad .....

- Ik kan uitleggen hoe de Romeinen omgingen met het christendom.

c Vul de zinnen aan.

– Eerst vonden de Romeinen christenen ongevaarlijk, want .....

.....

– Later verboden de Romeinen het christendom, want .....

.....

– De Romeinen stopten uiteindelijk met de vervolgingen van christenen, want .....

.....

– Uiteindelijk verboden de Romeinen alle geloven, behalve .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 De tijd ordenen

HISTORISCH DENKEN

Romeinse munten

Leerdoelen
- Je kunt de volgende aanduidingen van tijd gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken en periodes.
- Je kunt gebeurtenissen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.

Vaardigheid
- V2.2 en V2.3

Basis
- Paragraaf 2.3

Op Romeinse munten staat op de ene kant meestal een portret van een keizer en op de andere kant bijvoorbeeld een afbeelding van een belangrijke overwinning van de keizer. In een tijd zonder internet of krant was dat een slimme manier om duidelijk te maken wie de keizer was en hoe bijzonder hij was.
In deze opdracht onderzoek je uit welke tijd een aantal Romeinse munten komt en maak je een tijdbalk.

Uitleg 1 Hoe zorgen we voor orde in de tijd?

Je weet vast dat de Romeinen geen computers hadden. Maar waren er in de Romeinse tijd ook ridders of Vikingen, of kwamen die pas later? In het jaar 100 bouwden de Romeinen forten langs de Rijn. Hoelang is dat eigenlijk geleden? En bestond Nederland toen al?
De geschiedenis kan in je hoofd een behoorlijke warboel worden. Daarom is het handig als je weet in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Het liefst weet je zo precies mogelijk wanneer iets gebeurde, dus in welk jaar of in welke **eeuw**.
Een eeuw is honderd jaar. Wij leven nu in de 21e eeuw. De 21e eeuw begon in het jaar 2001 en zal eindigen in het jaar 2100. De 1e eeuw begon in het jaar 1 en eindigde in het jaar 100.
Om alle gebeurtenissen te ordenen, delen we de tijd op in stukken: een aantal eeuwen of jaren die bij elkaar horen, bijvoorbeeld omdat mensen in die tijd ongeveer op dezelfde manier leefden. Als er op een bepaald moment in het verleden grote veranderingen waren, begint een nieuw ‘stuk’ geschiedenis. Je kunt de tijd op verschillende manieren indelen. In *Memo* deel je de tijd op in **tijdvakken** en **periodes**.
Er zijn tien tijdvakken. In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste zeven tijdvakken. Dit zijn:
- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- de tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800).

Er zijn vijf periodes. In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vier periodes.
Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800).

1 Gebruik uitleg 1.

a In welke eeuw hoort elk jaartal?

2015	
15	
550	
1120	
313	

b Vul de zinnen aan.

De 3e eeuw begint in het jaartal ..... en eindigt in het jaartal ..... n.C.

De 14e eeuw begint in het jaartal ..... en eindigt in het jaartal ..... n.C.

De 19e eeuw begint in het jaartal ..... en eindigt in het jaartal ..... n.C.

c Wat was eerder: het begin van de 3e eeuw of het jaar 300? Leg je antwoord uit.

.....

.....

d Wat was eerder: het einde van de 16e eeuw of het jaar 1601? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

e Hoeveel jaar geleden was het jaar 1990?

.....

.....

.....

2 Gebruik uitleg 1.

a Vul de zinnen aan.

Dit hoofdstuk gaat over de Grieken en de Romeinen. De periode die daarbij hoort, is de ..... . Het tijdvak dat daarbij hoort, is de tijd van ..... . Die periode en dat tijdvak lopen beide van ..... tot en met .....

b Gebruik de leertekst van paragraaf 1. Historici laten een nieuwe periode of een nieuw tijdvak beginnen, als er grote veranderingen waren in een bepaalde tijd.
Waarom laten zij rond 3000 v.C. een nieuwe periode beginnen?

- ◯ A Toen begon de Romeinse geschiedenis.
- ◯ B Toen ontstond de landbouw.
- ◯ C Toen ontstond de moderne mens.
- ◯ D Toen vonden mensen het schrift uit.

c Gebruik de jaartallen uit het overzicht van de stof.
Waarom laten historici rond 500 n.C. weer een nieuwe periode beginnen?

- ◯ A Toen begon de Romeinse geschiedenis.
- ◯ B Toen kwam het Egyptische Rijk ten val.
- ◯ C Toen ontstond de landbouw.
- ◯ D Toen werd de laatste keizer in Rome afgezet.

3 Gebruik bron 1 uit paragraaf 3 en bron 1 en 2.

a Gebruik bron 1 uit paragraaf 3. Komt deze munt uit de 1e eeuw v.C. of de 1e eeuw n.C.?

.....

b Kijk goed naar de voorkant van de munt (links). Hoe zie je dat deze munt van Caesar is?

.....

c Gebruik bron 1 hieronder. Leg uit dat je niet kunt weten of deze munt uit de 1e eeuw v.C. of uit de 1e eeuw n.C. komt.

.....

.....

.....

d Kijk goed naar de munt. Hoe zie je dat deze munt van keizer Augustus is?

.....

e Gebruik bron 2. Uit welke eeuw of eeuwen komt bron 2?

.....

Bron 1 Gouden Romeinse munt uit de tijd van keizer Augustus. Augustus regeerde tussen 27 v.C. en 14 n.C. De munt is gevonden in Velsen, Noord-Holland.

Bron 2 Koperen Romeinse munt met de afbeelding van keizer Hadrianus. Hij regeerde van 117 tot 138. De munt is gevonden in Voorburg, Zuid-Holland.

Uitleg 2 Hoe maak je een tijdbalk?

Een tijdbalk is een lijn met jaartallen waarop je gebeurtenissen ordent. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis. Je maakt een tijdbalk zo.

- Bedenk in welk jaar de tijdbalk moet eindigen en beginnen. Een tijdbalk lees je van links naar rechts. Het oudste jaar staat dus links.
- Zorg voor een gelijkmatige verdeling van de jaren, bijvoorbeeld 1 cm voor één, tien of vijftig jaar.
- Plaats gebeurtenissen (met verticale strepen) op de juiste plek op de tijdbalk. Je kunt op een tijdbalk ook iets aangeven wat langere tijd duurde. Daarvoor gebruik je een horizontale streep of balk. Geef die balk een andere kleur.

4 Gebruik uitleg 2. Je gaat een tijdbalk maken die begint in 50 v.C. en eindigt in 200 n.C. Op de balk hieronder staan al vier jaartallen.

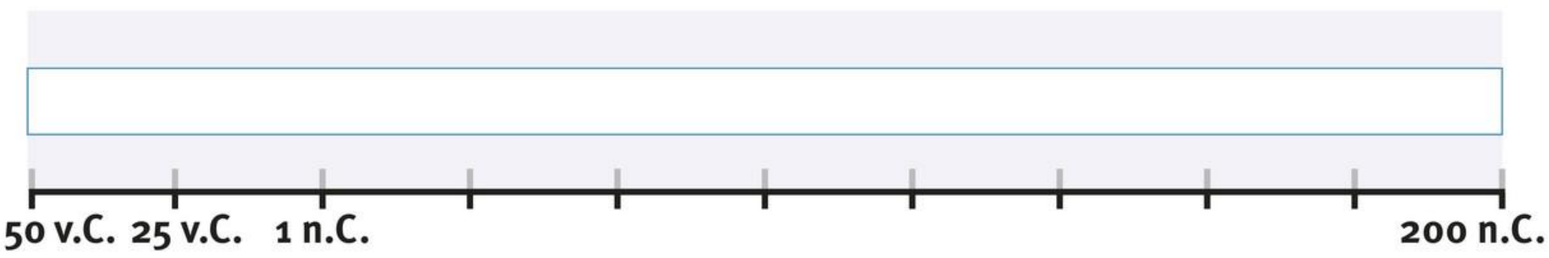
a Zet de ontbrekende jaartallen tussen 1 n.C. en 200 n.C. op de tijdbalk.

b Plaats de munt van Caesar (bron 1 uit paragraaf 3) op de juiste plek op de tijdbalk. Schrijf er 'bron 1' bij.

c Geef de regeerperiodes van Caesar (48 v.C.-44 v.C.), Augustus (27 v.C.-14 n.C.) en Hadrianus (117-138 n.C.) op de tijdbalk aan. Schrijf hun namen erbij.

d Wie regeerde het langst? Leg ook uit hoe je dat kunt zien.

.....

Maak online steropdracht 5 voor extra uitdaging.

Jaren tellen

Leerdoel
- Je kunt de christelijke jaartelling gebruiken en uitleggen.

Vaardigheid
- V2.1

Basis
- Paragraaf 2.4

In welk jaar leven we nu? Dat lijkt een simpele vraag. Maar niet iedereen zal hetzelfde antwoord geven op deze vraag. Zo zijn we volgens boeddhisten het jaar 2560 al voorbij. Hoe zit dat eigenlijk?
In deze opdracht onderzoek je de Romeinse en de christelijke jaartelling.

Uitleg 3 Hoe werkt de christelijke jaartelling?

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Bij die jaartelling tel je de jaren vanaf de geboorte van Jezus Christus. Zijn geboortejaar is dus het jaar 1.
Je kunt ook verder terugtellen in de tijd. Als iets vóór de geboorte van Christus gebeurde, staat er altijd v.C. bij. Dat betekent: vóór Christus. Het tiende jaar voor de geboorte van Christus schrijf je dus zo: 10 v.C.
Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent: na Christus.

6 Gebruik uitleg 3. Volgens de christelijke jaartelling begin je met het tellen van jaren vanaf een belangrijke gebeurtenis.

a Welke gebeurtenis is dat?

.....

b Om welke reden is die gebeurtenis voor christenen heel belangrijk?

.....

7 Stel je voor dat iets gebeurde in het jaar 50. Welk jaar wordt dan bedoeld?
- ◯ A Dat kan zowel het jaar 50 n.C. als het jaar 50 v.C. zijn.
- ◯ B Het jaar 50 n.C.
- ◯ C Het jaar 50 v.C.

8 Welk jaartal komt het eerst?

300 v.C. of 100 n.C.	
200 n.C. of 500 v.C.	
150 v.C. of 50 v.C.	
275 v.C. of 350 v.C.	

9 **a** In welke eeuw past het jaar 30 v.C.?

.....

b In welke eeuw past het jaar 715 v.C.?

.....

c Vul de zinnen aan.

De 1e eeuw v.C. begint in het jaar ..... en eindigt in het jaar .....

De 6e eeuw v.C. begint in het jaar ..... en eindigt in het jaar .....

De 6e eeuw n.C. begint in het jaar ..... en eindigt in het jaar .....

10 Gebruik bron 3.

a Wat wordt bedoeld met 'door God ontvangen'?

- ◯ A Felix is christen.
- ◯ B Felix is gedoopt.
- ◯ C Felix is overleden.

b In welke maand is Felix gestorven?

.....

c Onderstreep in de bron de woorden die aangeven in welk jaar Felix is overleden.

d Gebruikte de maker van de grafsteen de christelijke jaartelling? Leg je antwoord uit.

.....

e Vul de zinnen aan.

Felix stierf in het jaar ...... Hij was toen ..... jaar. Hij werd dus geboren in het jaar .....

Bron 3 Tekst op de grafsteen van een Romeinse man. Hij was een belangrijke bestuurder in het Romeinse Rijk. Op zijn steen worden ook twee andere mannen genoemd: Bassus en Anthiocus. Zij bestuurden in 471 n.C.

Hier ligt Felix [...] die 61 jaar heeft geleefd en door God is ontvangen in oktober, tijdens het bestuur van Bassus en Anthiocus.

11 De Romeinen hadden hun eigen jaartelling. Toch gebruikte na verloop van tijd iedereen in Europa de christelijke jaartelling.
Wat is daarvoor de juiste verklaring?

- ◯ A De christelijke jaartelling is een veel betere jaartelling dan die van de Romeinen.
- ◯ B De Romeinen verboden het christendom en vervolgden christenen streng.
- ◯ C Het christendom werd uiteindelijk de belangrijkste godsdienst in Europa.
- ◯ D Toen het Romeinse Rijk ineenstortte, verdwenen alle natuurgodsdiensten.

Maak online steropdracht 12 en 13 voor extra uitdaging.

6 Onderzoek met bronnen uit de oudheid

TOEPASSEN

De Atheense en de Nederlandse democratie

Basis
- Paragraaf 2.1

Athene was de eerste stad waar het volk aan de macht kwam. Het is de oudste democratie. Nederland is ook een democratie. Welk land is het meest democratisch? Dat ga je onderzoeken in deze opdracht.

1 Gebruik bron 1 en 2.

a Noteer op de juiste plek in bron 1 deze woorden: *slaven* • *vrije mannen* • *overigen*.
Tip: lees bron 2 goed.

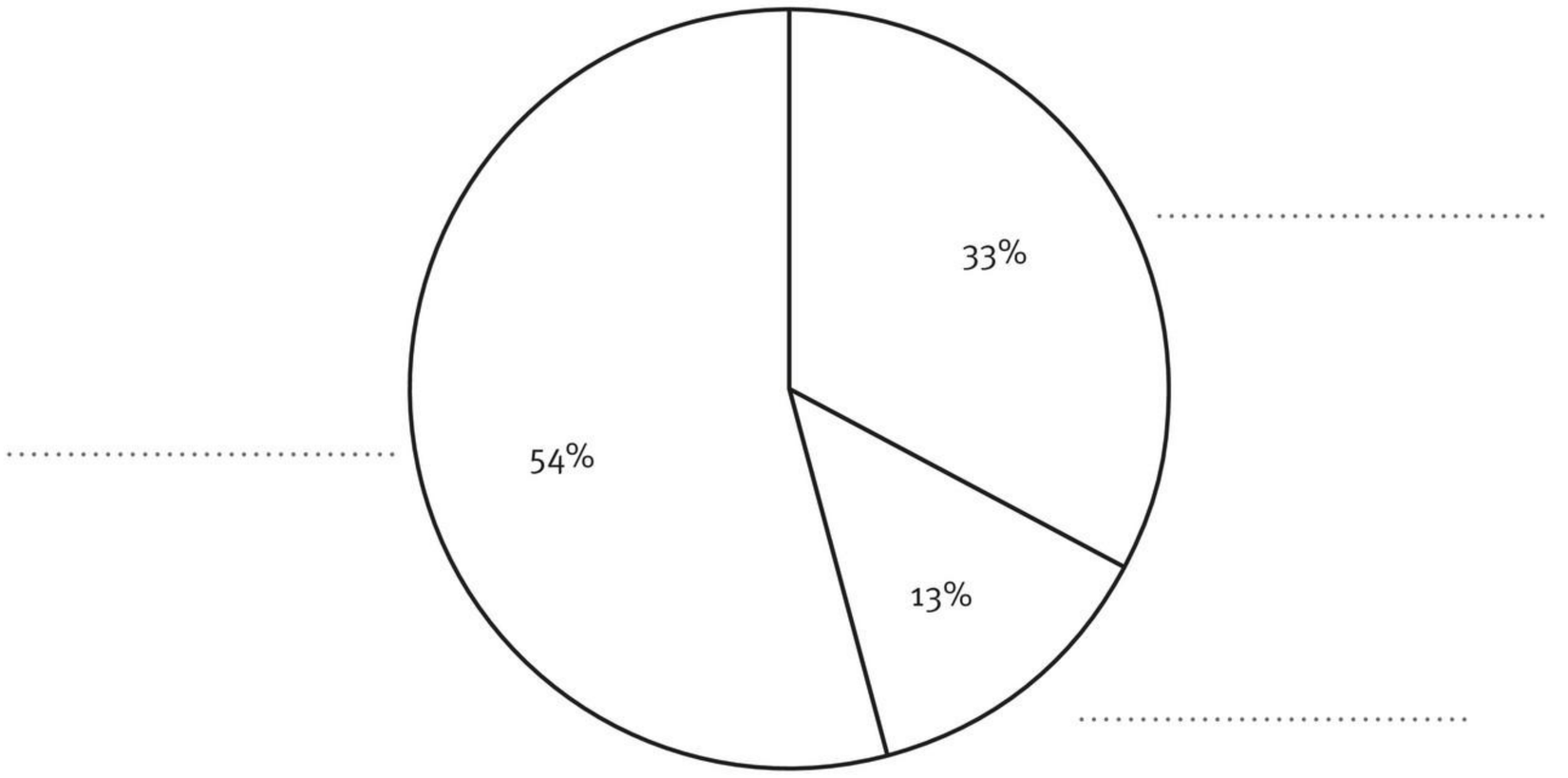
b Kleur in bron 1 het deel van de mensen dat mag meebeslissen rood.

c Welke groepen mensen behoorden tot de 'overigen'? Noem twee groepen.

.....

.....

d Maak de zin kloppend.
In Athene mocht een *meerderheid* / *minderheid* van de bevolking meebeslissen.

Bron 1 Bevolkingsgroepen in Athene in 500 v.C.

Bron 2 De Atheense democratie.

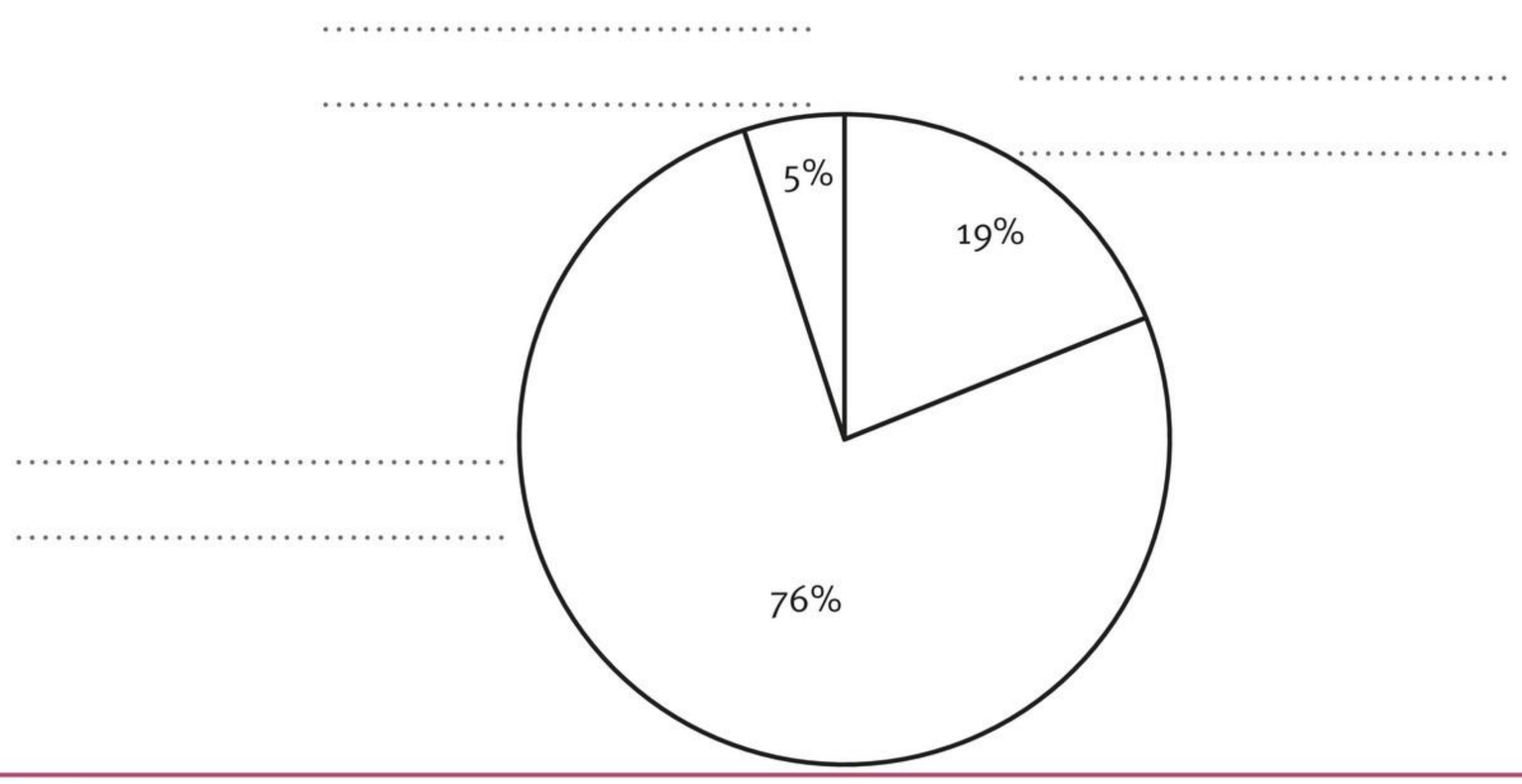
Rond 500 v.C. woonden er in Athene 300.000 mensen. Daarvan was een derde slaaf (100.000 mensen). 40.000 mensen mochten meebeslissen. Zij kwamen veertig keer per jaar bijeen en stemden dan samen over de wetten. Als je vóór een wet was, dan stak je je hand op. Alle opgestoken handen werden geteld. Was een meerderheid voor de wet, dan werd de wet aangenomen.

2 Gebruik bron 3 en 4.

a Noteer op de juiste plek in bron 3 deze woorden: *kinderen* • *Nederlanders van 18 jaar en ouder* • *vreemdelingen*. Tip: lees bron 4 goed.

b Kleur in bron 3 het aandeel van de mensen dat mag meebeslissen rood.

c Maak de zin kloppend.
In Nederland mag een *meerderheid* / *minderheid* van de bevolking meebeslissen.

Bron 3 Bevolkingsgroepen in Nederland in 2017.

Bron 4 De Nederlandse democratie.

In 2017 woonden in Nederland 17 miljoen mensen. In Nederland mogen alle Nederlanders ouder dan 18 jaar stemmen. In 2017 waren dat 12,9 miljoen mensen. Ongeveer 850.000 mensen in Nederland hadden geen Nederlands paspoort. We stemmen eens in de vier jaar op iemand. Die persoon zal tot de volgende verkiezingen namens ons beslissingen nemen.

3 Gebruik bron 2 en 4. Wie nemen beslissingen? Maak de zinnen kloppend.
In Athene stemden vrije mannen *wel* / *niet* zelf over nieuwe wetten.
In Nederland stemmen burgers *wel* / *niet* zelf over nieuwe wetten.

4 Gebruik je antwoorden bij vraag 1 t/m 3.
Vind je het oude Athene of Nederland democratischer? Leg je antwoord uit.

Ik vind *het oude Athene* / *Nederland* democratischer, want .....

.....

.....

.....

.....

Het raadsel van de gouden helm

Basis
- Paragraaf 2.2

In 1910 vond de turfgraver Gebbel Smolenaars een prachtige Romeinse helm (bron 4 van paragraaf 2). Hij lag in de Peel, een moeras bij het Noord-Brabantse Deurne. Hoe kwam die helm daar? Dat ga je in deze opdracht onderzoeken.

5 Gebruik bron 5. Wat kun je zeggen over de eigenaar van de helm? Maak de zinnen kloppend.
- Hij was een *centurio* / *gewone soldaat*.
- Hij *vocht in het Romeinse leger* / *was een Romein*.
- Hij had *wel een* / *geen* paard.
- Hij was *wel* / *niet* arm.

Bron 5 De vondst van Gebbel Smolenaars.

Smolenaars vond niet alleen een Romeinse helm, maar ook 39 gouden munten, stukjes leer van schoenen, de belletjes van een paardentuig en de gesp van een mantel. Op de rand van de helm stond het woord 'STABLESIA VI'. Dit betekent dat de drager van de helm officier was van de zesde ruitereenheid van het Romeinse leger. Hij was een centurio en had het bevel over honderd soldaten.

6 Gebruik de leertekst. Maak de zinnen kloppend.
De Peel ligt ten zuiden van de rivier de Rijn. De helm is dus gevonden op een plek *binnen* / *buiten* het Romeinse Rijk. In dat gebied leefden de *Germanen* / *Bataven*. Dit volk was *wel een* / *geen* bondgenoot van de Romeinen. Ze leverden dus *wel* / *geen* soldaten aan het Romeinse leger.

7 **a** Gebruik bron 5. Wat denk je: is het waarschijnlijk dat de drager van de helm in het moeras is gevallen of gegooid? Maak de zin kloppend en leg je antwoord uit.

Dat is *wel* / *niet* waarschijnlijk, want .....

.....

.....

.....

b Gebruik bron 6. Wat denk je: is het waarschijnlijk dat de helm een offer is? Maak de zin kloppend en leg je antwoord uit.

Dat is *wel* / *niet* waarschijnlijk, want .....

.....

c Maak de tekst kloppend.
Het is bekend dat Romeinen geen onderdelen van hun wapenuitrusting offerden. De persoon die de spullen heeft geofferd, was dus waarschijnlijk *geen* / *wel een* Romein. Mogelijk was de helm van *een Bataaf die als slaaf voor de Romeinen werkte* / *een Bataafse officier in het Romeinse leger*.

d Zo'n kostbaar offer zal om een speciale reden gedaan zijn. Bedenk zelf een mogelijke reden.

.....

.....

.....

e Maak de tekst kloppend en leg je antwoord uit.
We weten *wel* / *niet* zeker waarom de helm in het moeras terecht is gekomen. Het is *wel* / *niet* lastig om daarachter te komen, want .....

.....

.....

.....

.....

Bron 6 De godsdienst van de Bataven.

De Bataven hebben niets over hun geloof opgeschreven, en de Romeinen hebben er heel weinig over genoteerd. Daardoor weten we bijna niets over hun geloof. Alleen opgravingen geven wat informatie. Hieronder staan enkele voorbeelden.

- In Empel (Noord-Brabant) is een tempel gevonden. De tempel zag er Romeins uit (met zuilen), maar er werd een Bataafse god vereerd. Er zijn veel offers gevonden, vooral versleten (Romeinse) wapens.
- In Noord-Holland werden allerlei voorwerpen geofferd op een plek die regelmatig onder water kwam te staan. De offerplaats lag bij een pad door een moeras.

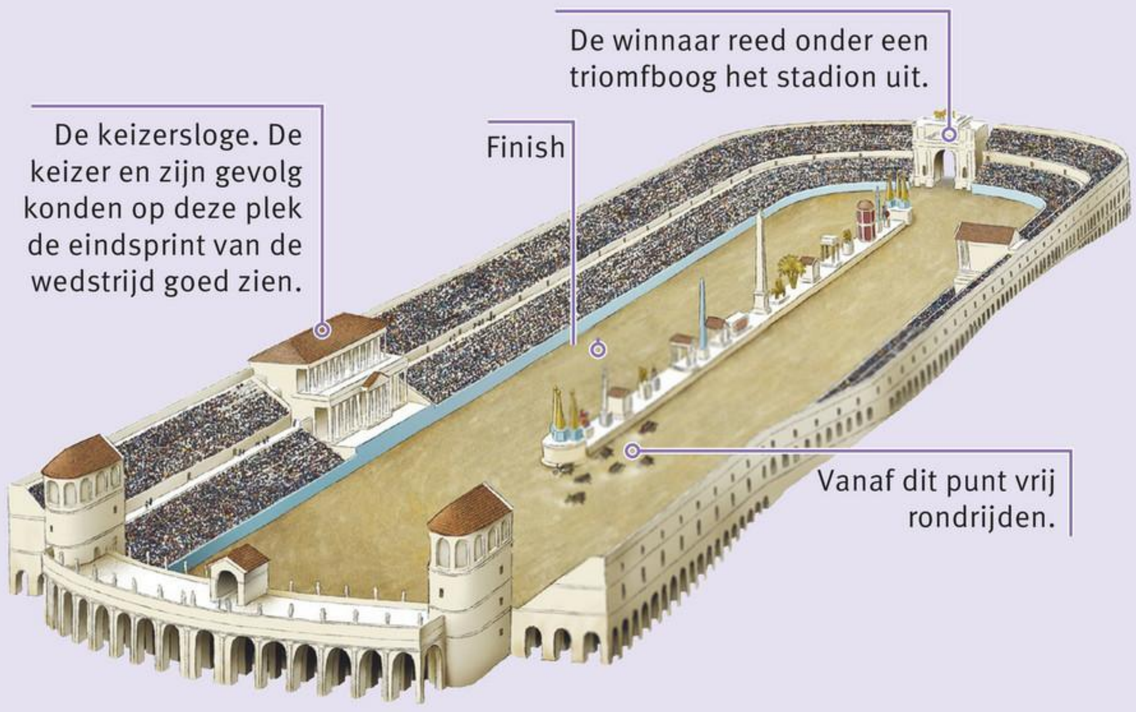
7 Volksvermaak in Rome

VERDIEPEN

De meeste Romeinen waren niet bang voor een beetje bloed. Ze keken graag naar gladiatorengevechten of gevechten met wilde dieren. Dat deden ze in het Colosseum in Rome. In dat stadion pasten ongeveer 50.000 mensen; dat is net iets minder dan in het voetbalstadion van Ajax. Zo'n vijftig keer per jaar keken 150.000 Romeinen naar de wagenrennen in het Circus Maximus. Ook daar ging het er hard aan toe. De keizer betaalde voor al dit spektakel. Zelfs arme mensen mochten gratis naar binnen.
De vraag is: waarom gaven de keizers zoveel geld uit aan dit vermaak?

Bron 1 Het Circus Maximus was gebouwd voor de wagenrennen.

Aan een race met wagens deden maximaal vier teams mee: de Roden, de Witten, de Groenen en de Blauwen. Dat waren de kleuren van hun wagens. Ieder team mocht met drie wagens meedoen. Voor iedere wagen liepen vier paarden.
Bij een wedstrijd werden zeven rondes van 700 meter gereden. De wagens gingen bijna 70 kilometer per uur. De eerste 160 meter moest je in je eigen baan blijven. Daarna mocht je bijna alles. Je kon expres tegen je tegenstander aanrijden of zijn wagen afsnijden. Je kon zelfs proberen hem uit zijn wagen te laten vallen. Het is dan ook niet gek dat er vaak gewonden waren en soms doden. De wagen die als eerste over de finish kwam, won.

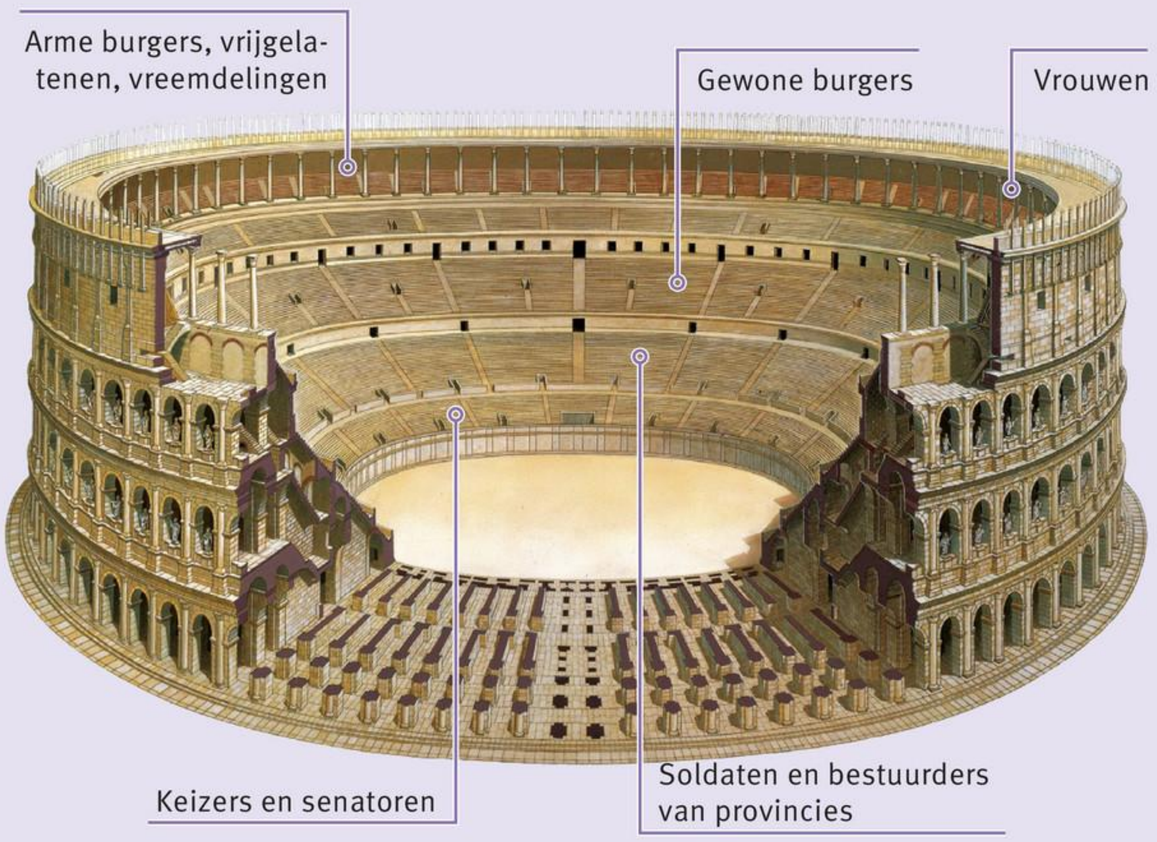
Bron 2 Een paardenmenner van de Groenen. De meeste menners waren slaven en verdienden weinig. Alleen de echte topmenners waren beroemd en rijk.

Bron 3 Een beeldhouwwerk uit de 3e eeuw n.C. De wagens rijden vlak langs de keizer. Die zat in het Circus Maximus op een speciale plek en kwam vaak kijken. Sommige keizers waren fan van een bepaald team; meestal van de Blauwen of de Groenen. Soms zorgde de keizer ervoor dat zijn favoriete team won.

Bron 4 Het Colosseum in Rome (1e eeuw n.C.).

Het Colosseum betekende voor veel Romeinen een gezellig dagje uit. Het programma begon met een gevecht tussen mensen en wilde dieren. In een pauze werden 'misdadigers' gedood. Het laatste en belangrijkste onderdeel was een gladiatorengevecht. De meeste gladiatoren stierven binnen tien gevechten en werden niet ouder dan 30 jaar. Bij gelijkspel konden de keizer en het publiek bepalen of er iemand moest sterven. De gladiator die gewonnen had, werd toegejuicht. Na de voorstelling werd de arena snel schoongemaakt. De dode wilde dieren, lijken van misdadigers en het vele bloed werden weggehaald. De volgende dag kon de show opnieuw beginnen!

Bron 5 Gladiatoren vechten op leven en dood.

Gladiatoren vochten met wilde dieren of andere gladiatoren. Dat deden ze niet omdat ze dat zo leuk vonden. Vaak waren ze door de Romeinen gevangengenomen tijdens een oorlog. Deze mannen werden opgeleid in speciale scholen. Daar volgden ze gevechtstrainingen en kregen ze eten en onderdak.

1 Zet de antwoorden op de volgende vragen in het schema.

a Gebruik de intro. Hoeveel toeschouwers kwamen er?

b Gebruik bron 2 en 5. Wie waren de deelnemers?

c Gebruik bron 1 en 4. Welk soort vermaak was er te zien?

	Circus Maximus	Colosseum
Aantal toeschouwers		
Deelnemers	*Gevangenen / Slaven*	*Gevangenen / Slaven*
Soort vermaak		

2 Gebruik de intro en bron 4. Welke drie zinnen over het Colosseum zijn juist?

☐ A De voorstellingen vonden plaats in de openlucht.

☐ B Iedereen kon de voorstellingen even goed zien.

☐ C Iedereen kon gratis naar binnen.

☐ D Mannen en vrouwen zaten bij elkaar.

☐ E Mannen en vrouwen zaten gescheiden.

3 **a** Gebruik bron 3 en 4. Hoe gebruikte de keizer zijn macht tijdens een voorstelling? Geef een voorbeeld bij elke bron.

Bron 3: .....

.....

.....

Bron 4: .....

.....

.....

b Op welke manier hadden ook de toeschouwers macht tijdens de voorstelling?

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 6 en 7.

a De Romeinse keizers zorgden voor 'brood en spelen'. Wat wordt hiermee bedoeld?

.....

.....

.....

b Om welke reden werd er niet alleen voor 'spelen' gezorgd, maar ook voor brood?

.....

.....

.....

c Welk voordeel had de keizer bij het uitdelen van 'brood en spelen'?

◯ A Dat was een handige manier om gevangenen te laten doden.

◯ B Op die manier kwam hij makkelijk van zijn brood af.

◯ C Van een blije bevolking werd de keizer ook vrolijk.

◯ D Zo bleef de bevolking rustig en kon de keizer zijn macht houden.

Bron 6 Gratis brood en spelen.

Gratis voedsel en gratis voorstellingen in het circus of amfitheater waren het enige waarnaar het Romeinse volk in de keizertijd verlangde. Verscheidene keizers vervulden deze wens om het volk rustig te houden.

Bron 7 Brood.

In 71 v.C. werd al begonnen met het uitdelen van brood. De kosten voor brood waren voor veel mensen in Rome te hoog en er dreigde een hongersnood.

Uit: www.onzetaal.nl/taaladvies/brood-en-spelen.

5 Gebruik bron 8. Wat was de mening van de Romeinse schrijver Cicero over het volksvermaak? Hij vond het Romeinse volksvermaak *goed* / *slecht*, omdat .....

.....

.....

.....

.....

Bron 8 De Romeinse schrijver Cicero gaf zijn mening over de spelen in het Colosseum (1e eeuw v.C.).

Ik kan niet begrijpen dat een verstandig mens plezier kan beleven aan de spelen. Hoe is het mogelijk dat iemand enthousiast kan worden over shows waarin vijf dagen achtereen dierenjachten plaatsvinden? Waarin een mens door een geweldig beest wordt verscheurd? Of een prachtig dier aan de speer van een jager wordt geregen?

6 Leg uit dat de meeste Romeinen heel anders dachten over 'vermaak' dan wij tegenwoordig.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7 Tegenwoordig wordt er nog steeds volksvermaak georganiseerd. Denk aan formule 1-races, stierengevechten in Spanje en grote vechtsportgala's.
Lijken deze volgens jou op het volksvermaak in het oude Rome? Leg je antwoord uit.

Formule 1-races: *wel* / *niet*, omdat .....

.....

.....

Stierengevechten: *wel* / *niet*, omdat .....

.....

.....

Vechtsportgala's: *wel* / *niet*, omdat .....

.....

.....

8 Deze paragraaf ging over het volksvermaak in het oude Rome.

a Hoe vermaakten de Romeinen zich?

.....

.....

.....

b Denk je dat een keizer die veel wedstrijden organiseerde, populair was? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

c Waarom gaven de Romeinse keizers zoveel geld uit aan dit volksvermaak?

.....

.....

.....

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De eerste Griekse stadstaten ontstaan.
B Het Romeinse Rijk wordt een christelijk rijk.
C Het Romeinse Rijk wordt een keizerrijk.
D In de stadstaat Athene ontstaat democratie.
E Rome ontstaat bij de rivier de Tiber.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

Oefenen van de leerstof

2 De omschrijvingen gaan over de stadstaat Athene.
Zet bij elke omschrijving het juiste begrip.

– Bestuursvorm waarbij het volk de macht heeft: .....
– Een stad die zichzelf bestuurt: .....
– Mensen die iemands bezit zijn: .....
– Mensen die inspraak hebben in het bestuur: .....

3 **a** Op welke manier probeerden de meeste Grieken natuurverschijnselen te verklaren?

.....

.....

b Hoe noemen we het zoeken naar verklaringen en bewijzen door iets nauwkeurig te onderzoeken?

◯ A Bondgenootschap.
◯ B Cultuur.
◯ C Mythen.
◯ D Wetenschap.

4 Wat past bij de godsdienst van de Grieken en wat bij die van de niet-christelijke Romeinen?

– Mensen geloven in meerdere goden: *Grieken* / *Romeinen* / *beide*.
– Mensen vereren goden in tempels: *Grieken* / *Romeinen* / *beide*.
– Goden beslissen over het leven van mensen: *Grieken* / *Romeinen* / *beide*.

5 Hoe veranderde het bestuur van het Romeinse Rijk? Maak de tekst kloppend.
Eerst werd het Romeinse Rijk bestuurd door *een keizer* / *enkele rijke families* / *legerleiders*. Na de dood van Julius Caesar werd het rijk bestuurd door *een keizer* / *enkele rijke families* / *legerleiders*.

6 **a** De omschrijvingen gaan telkens over een groep uit de Romeinse samenleving.
Zet bij elke omschrijving de juiste sociale laag.

– De meeste soldaten kwamen uit deze groep: .....

.....

– Vrouwen uit deze groep werkten nooit buitenshuis: .....

.....

– Bestuurders waren bang voor een opstand van deze vrije mensen: .....

.....

b Waren er in het Romeinse Rijk grote sociale verschillen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

7 Wat past bij het christendom en wat bij het jodendom?

– Lezen van heilige boeken: *christendom* / *jodendom* / *beide*.
– Het geloof in één god: *christendom* / *jodendom* / *beide*.
– Bidden in een kerk: *christendom* / *jodendom* / *beide*.
– Het idee dat Jezus de zoon van God is: *christendom* / *jodendom* / *beide*.
– Leven volgens bepaalde leefregels: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

8 Maak de zinnen kloppend en vul aan.

In de periode van de *oudheid* / *prehistorie* zijn er zowel gebeurtenissen voor als na Christus.

Het tijdvak dat bij deze periode hoort, is de tijd van .....

Oefenen van de historische vaardigheid

9 **a** Tot welke eeuw behoren de volgende jaren?

2024: .....

1937: .....

456: .....

27 v.C.: .....

456 v.C.: .....

b Welke jaartallen horen bij de volgende eeuwen?

2e eeuw v.C.: .....

16e eeuw: .....

10 **a** Maak een tijdbalk over de geschiedenis van het christendom tussen 1 en 500 n.C. Doe het als volgt.

- Teken een balk voor de periode 1 tot 500 n.C. en zet de jaartallen erbij.
- Kijk bij de jaartallen in het overzicht van de stof: welke twee jaartallen gaan over het christendom?
- Plaats deze twee gebeurtenissen op de tijdbalk.

b Deze tijdbalk over het christendom begint in het jaar 1. Dat heeft te maken met onze christelijke jaartelling. Leg dat uit.

.....

.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 De Grieken

- Ik kan het leven in een Griekse stadstaat beschrijven, en het bestuur van de stadstaat Athene.
- Ik kan vijf Griekse goden noemen en uitleggen dat mensen in Griekenland verhalen over goden gebruikten om de wereld om hen heen te begrijpen.
- Ik kan uitleggen dat Griekse geleerden met behulp van wetenschap de wereld om hen heen probeerden te begrijpen.

§2 Het Romeinse Rijk

- Ik kan uitleggen hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk.
- Ik kan twee redenen noemen waarom de Romeinen in hun grote rijk zo lang de baas konden blijven.
- Ik kan uitleggen wat de gevolgen waren van de Romeinse veroveringen voor de Germanen.

§3 De Romeinse samenleving

- Ik kan uitleggen hoe de Romeinen hun rijk bestuurden.
- Ik kan vijf sociale lagen in de Romeinse samenleving beschrijven.
- Ik kan twee voorbeelden noemen van de Grieks-Romeinse cultuur.

§4 Het christendom ontstaat

- Ik kan uitleggen hoe het christendom ontstond.
- Ik kan beschrijven hoe het christendom zich verspreidde in het Romeinse Rijk.
- Ik kan uitleggen hoe de Romeinen omgingen met het christendom.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan de volgende aanduidingen van tijd gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken en periodes.
- Ik kan gebeurtenissen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.
- Ik kan de christelijke jaartelling gebruiken en uitleggen.

Jaartallen

800 v.C.	Begin Griekse stadstaten
750 v.C.	Ontstaan van de stad Rome
600 v.C.	Begin van de Griekse wetenschap
500 v.C.	Athene voert de democratie in
27 v.C.	Romeinse Rijk wordt een keizerrijk
30 n.C.	Begin van het christendom
313 n.C.	Christendom officieel toegestaan
ca. 500 n.C.	Einde van het Romeinse Rijk

Begrippen

§1 De Grieken

stadstaat
Een stad (en het gebied rondom de stad) met een eigen bestuur.

politiek
Alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt.

burgerrecht
Mensen met bepaalde rechten in een staat, zij mochten bijvoorbeeld meebeslissen in het bestuur.

democratie
Een vorm van bestuur waarbij burgers mogen meebeslissen.

burger
Iemand met burgerrecht.

ongelijkheid
Verschillen tussen mensen in bezit, macht of rechten.

mythe
Een verhaal over goden of halfgoden, of een verhaal dat voor waar wordt aangenomen, maar niet helemaal juist is.

wetenschap
Het verzamelen van kennis door een verschijnsel te onderzoeken. Wetenschappers zoeken naar verklaringen en proberen bewijzen te vinden van hoe de wereld om ons heen in elkaar zit.

oudheid
De periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C., waarin de Griekse en Romeinse cultuur bloeiden.

§2 Het Romeinse Rijk

Romeinse Rijk
Een groot gebied dat tussen 300 v.C. en ongeveer 500 n.C. werd bestuurd vanuit Rome.

beroepsleger
Een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt.

bondgenoot
Een volk of land dat samenwerkt met een ander volk of land.

Germanen
Een verzameling volken die in het gebied van Duitsland en Nederland leefden, zoals de Bataven.

§3 De Romeinse samenleving

keizer
De hoogste bestuurder van het Romeinse Rijk.

keizerrijk
Een land waar een keizer de baas is.

Grieks-Romeinse cultuur
De Romeinse manier van leven, die door de Grieken beïnvloed was.

§4 Het christendom ontstaat

jood
Iemand die in het jodendom gelooft en hoort bij het volk dat in de tijd van de Romeinen in de provincie Judea leefde.

jodendom
Geloof in één god volgens regels die in een heilig boek staan.

christendom
Geloof in één god volgens de ideeën van Jezus Christus.

christen
Een volgeling van Jezus Christus.

Bijbel
Het heilige boek van de christenen.

kerk
Alle christelijke gelovigen en hun bestuurders samen. Ook: een gebouw waar christenen bijeenkomen om te bidden.

Begrippen historisch denken

eeuw
Tijdsduur van honderd jaar.

tijdvak
Een reeks eeuwen of jaren die bij elkaar horen (zoals de tijd van jagers en boeren of de tijd van Grieken en Romeinen).

periode
Een reeks van eeuwen die bij elkaar horen (zoals de prehistorie of de oudheid).

jaartelling
De manier waarop mensen aangeven in welk jaar iets gebeurde.

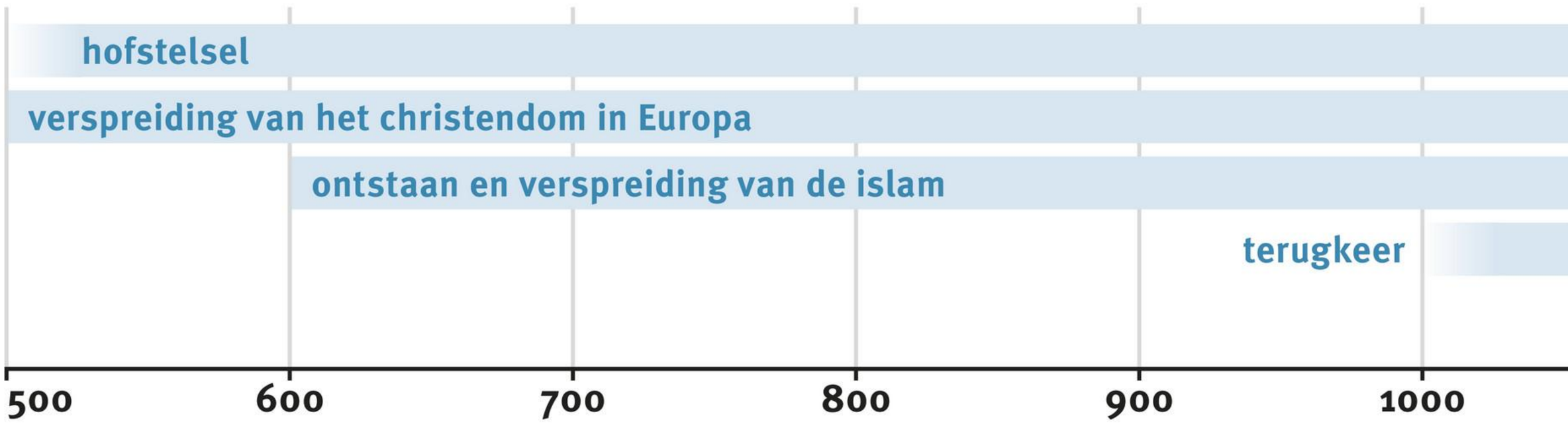
Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

3 Kastelen, kloosters en steden

Oriëntatie

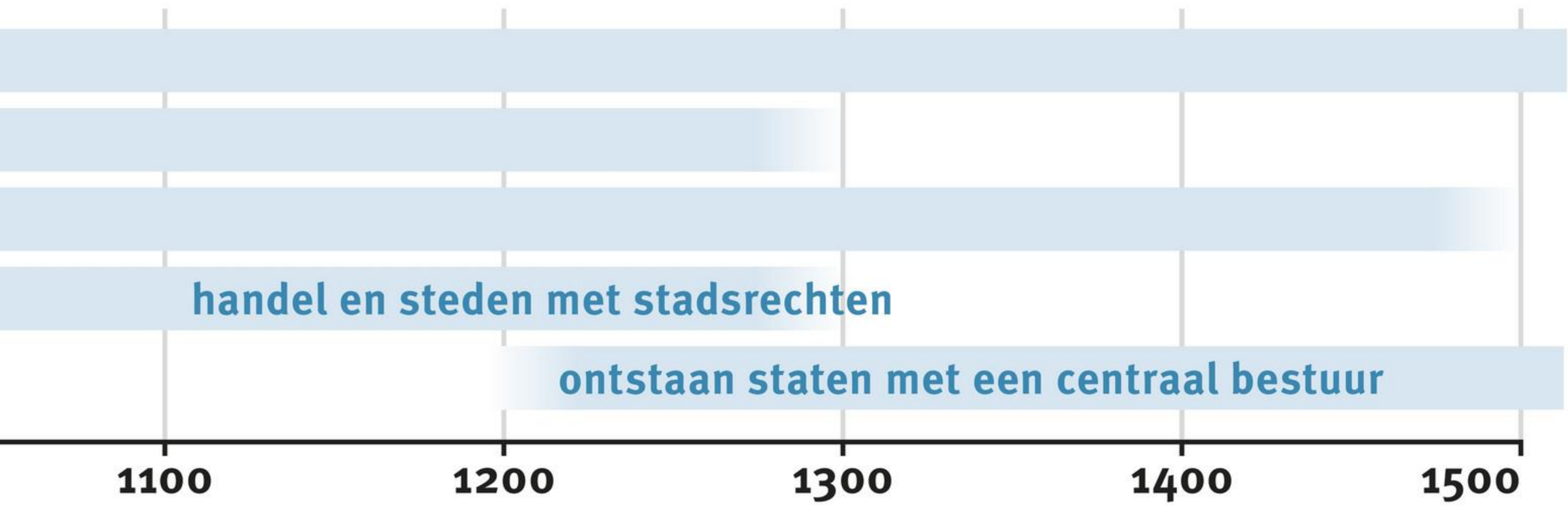

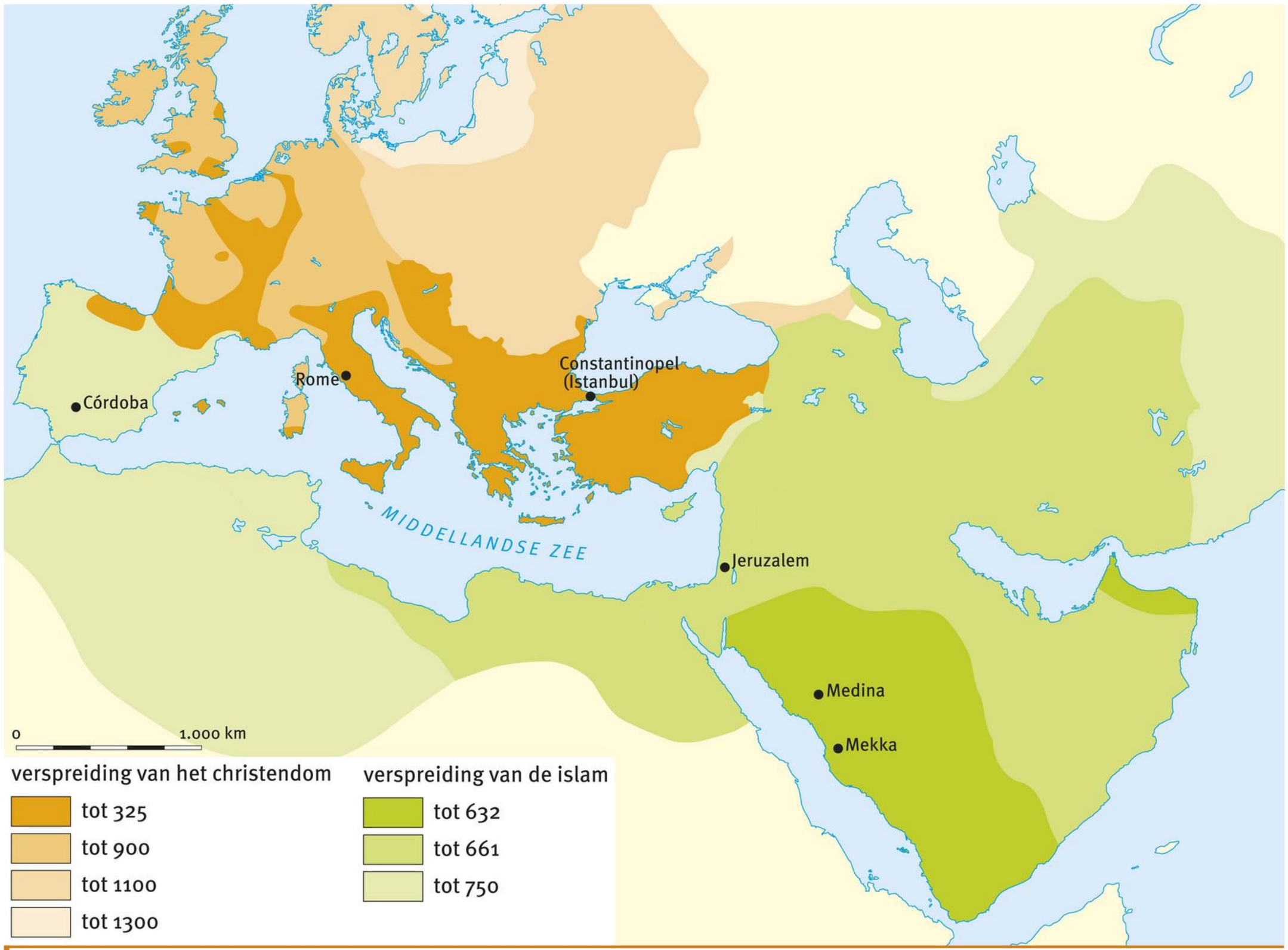
Bron 1 Een afbeelding uit een middeleeuws boek, gemaakt tussen 1412 en 1416. Je ziet boeren die in de maand juli aan het werk zijn op het land.

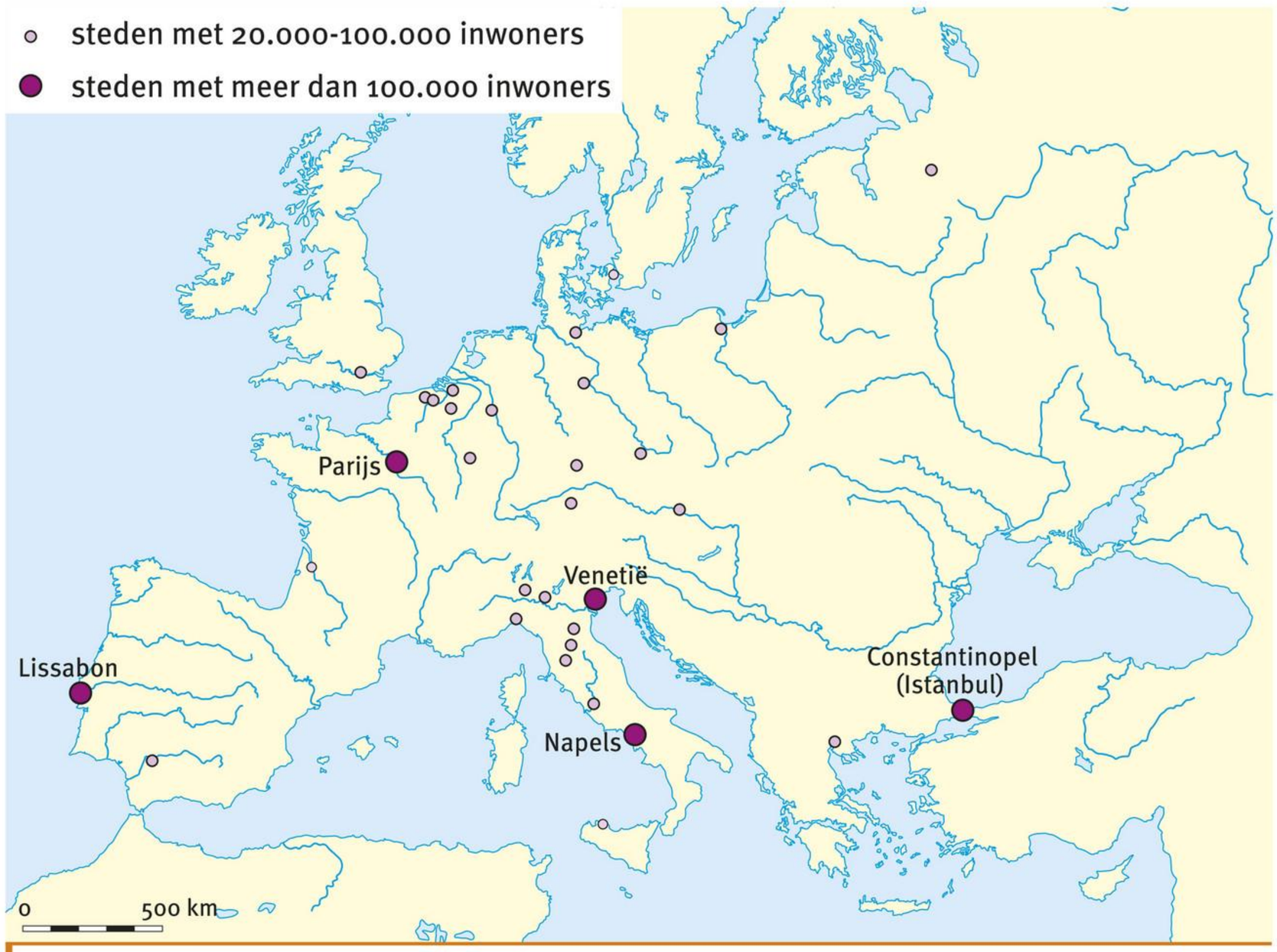
Rond 1410 liet een machtige Franse edelman een prachtig boek maken. Het was een godsdienstig boek: er stonden gebeden in. Zo wist de edelman welk gebed hij op welk moment van de dag of het jaar kon opzeggen. Het boek is versierd met meer dan honderd prachtige afbeeldingen. Er zijn onder meer twaalf platen waarop het leven op het platteland in de twaalf maanden van het jaar te zien is. De schilders laten het werk van de boeren heel precies zien. Op deze afbeelding zie je hoe boeren graan oogsten met sikkels en schapen scheren met scharen. Op de achtergrond zie je het kasteel van de Franse edelman. Hij is de heer van het gebied.

Dit hoofdstuk gaat over de middeleeuwen: een periode van duizend jaar tussen 500 en 1500.

Bron 2 De verspreiding van het christendom en de islam.

Bron 3 Steden in Europa rond 1500.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de oriëntatietekst.

a De meesten mensen in de middeleeuwen waren boer.
Welke belangrijke taak hadden zij?

.....

b Een andere groep was de adel (edelmannen of ridders).
Wat was hun taak?

.....

c Hoe zie je op bron 1 dat de adel belangrijk was?

.....

d Er waren naast boeren en de adel nog andere groepen in de middeleeuwen.
Bedenk zelf een voorbeeld.

.....

2 Gebruik bron 2. Geloof was voor mensen in de middeleeuwen heel belangrijk.

a Welke godsdienst bestond al in de Romeinse tijd?

◯ A De islam.
◯ B Het christendom.

b Welke godsdienst ontstond in de middeleeuwen?

◯ A De islam.
◯ B Het christendom.

c Welke godsdienst verspreidde zich in de middeleeuwen?

◯ A Alleen de islam.
◯ B Alleen het christendom.
◯ C De islam én het christendom.

d Gebruik eventueel een atlas. Welk land was in de middeleeuwen grotendeels christelijk en is nu islamitisch?

◯ A Egypte.
◯ B Marokko.
◯ C Turkije.

e Gebruik eventueel een atlas. Welk land werd in de middeleeuwen grotendeels islamitisch en is nu christelijk?

◯ A Frankrijk.
◯ B Italië.
◯ C Spanje.

3 Gebruik bron 3. Vanaf het jaar 1000 ontstonden er weer steden in Europa.

a In welke twee gebieden lagen tussen 1000 en 1500 de meeste steden?

◯ A In België en Noord-Italië.
◯ B In Frankrijk en Scandinavië.
◯ C In Noord-Duitsland en Spanje.
◯ D In Noord-Italië en Frankrijk.

b Vind je dat er in 1500 veel of weinig steden in Europa waren? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek, op bladzijde 176-177. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij ‘de middeleeuwen’.

1 Leven op het platteland

BASIS

Bron 1 Deze tekening (uit onze tijd) laat zien hoe bijna alle mensen rond het jaar 500 in West-Europa leefden: als boeren in kleine dorpjes op het platteland.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Wat doen de boeren op deze tekening? Drie antwoorden zijn goed.

- ☐ A Ze eten duiven.
- ☐ B Ze hoeden varkens.
- ☐ C Ze maaien het gras.
- ☐ D Ze oogsten graan.
- ☐ E Ze plukken appels.

b Wat was het belangrijkste bestaansmiddel rond 500 in West-Europa?

- ○ A De handel.
- ○ B De landbouw.
- ○ C De nijverheid.
- ○ D De visserij.

2 Gebruik bron 1. Rond 500 was het onveilig in Europa.
Hoe zorgden deze boeren voor hun veiligheid? Noem drie manieren.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Nieuwe koninkrijken

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat er nieuwe koninkrijken ontstonden toen het Romeinse Rijk uiteenviel.

Bron 2 Kaart van de grenzen van het Oost- en West-Romeinse Rijk en de volksverhuizingen.

Eeuwenlang was het Romeinse Rijk erg groot en machtig. Maar in de 4e eeuw ontstonden er grote problemen.

Het eerste probleem was het leger van de Romeinen. Dat was te klein om de lange grenzen van het rijk goed te bewaken. Een tweede probleem was dat de Romeinen steeds vaker met elkaar vochten, als er een nieuwe keizer gekozen moest worden. Tijdens zo'n ruzie werd het rijk niet goed bestuurd. Door deze problemen werd het Romeinse Rijk in 395 in tweeën gesplitst. Er kwam een keizer voor het West-Romeinse Rijk en een keizer voor het Oost-Romeinse Rijk. Dit laatste rijk bleef bestaan tot 1453.

Aan het West-Romeinse Rijk kwam veel eerder een einde. Dat kwam door de twee hierboven genoemde problemen. Bovendien trokken regelmatig Germaanse volken het West-Romeinse Rijk binnen, op zoek naar een nieuwe plek om te wonen of om te plunderen. Die volken vluchtten voor de Hunnen, een volk uit Azië dat plunderend

door Europa trok. Deze grote verplaatsing van Germaanse volken noemen we de **volksverhuizingen**. In 476 werd de laatste Romeinse keizer afgezet.

De Germanen stichtten overal in West-Europa nieuwe **koninkrijken**. Dat zijn gebieden die een koning bestuurt. Vanwege deze en andere grote veranderingen laten we een nieuwe periode in de geschiedenis beginnen: de **middeleeuwen**. Dat is de periode van 500 tot 1500 n.C.

3 In de 4e eeuw waren er twee grote problemen in het Romeinse Rijk.

a (t) Onderstreep in de leertekst 'Nieuwe koninkrijken' de woorden die duidelijk maken waar deze problemen staan.

b Schrijf de twee problemen kort op.

– .....

.....

– .....

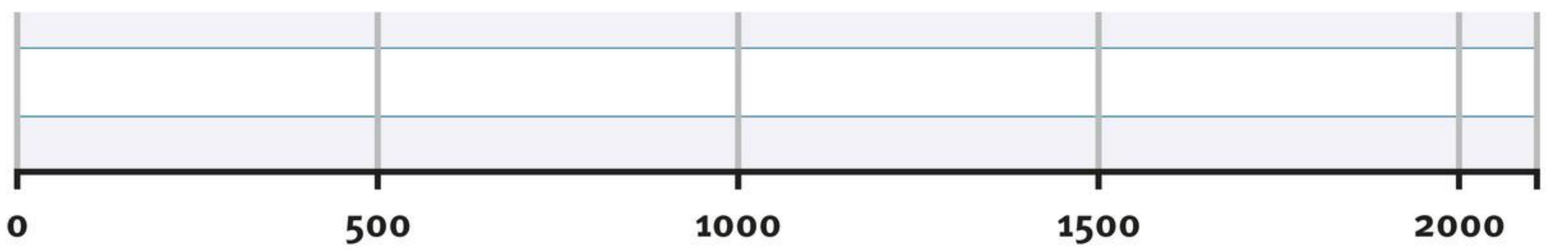
.....

c (t) In de leertekst staat een gevolg van deze problemen. Onderstreep de woorden die duidelijk maken waar dat gevolg staat.

d Schrijf kort op wat het gevolg was.

.....

4 **a** Kleur op de tijdbalk de periode van de middeleeuwen.

b Gebruik de leertekst en bron 1. Welke drie zinnen passen bij de grote veranderingen aan het begin van de middeleeuwen?

- ☐ A De Hunnen veroverden het Oost-Romeinse Rijk.
- ☐ B De meeste mensen woonden in de stad.
- ☐ C Er kwam een einde aan het West-Romeinse Rijk.
- ☐ D Steden verdwenen; iedereen leefde op het platteland.
- ☐ E Het Romeinse leger was groot genoeg om de grenzen te beschermen.
- ☐ F In West-Europa ontstonden Germaanse koninkrijken.

Veilig op een domein

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom mensen rond 500 op een domein gingen wonen.

Bron 3 Op het platteland maakten boeren bijna alles zelf: kleding, gereedschap en gebruiksvoorwerpen. Van de hoorns van schapen of koeien maakten ze bijvoorbeeld lepels. Zo'n hoorn werd drie maanden in water geweekt. Dan was hij zacht genoeg om open te snijden en uit te rollen. Daaruit sneden de boeren lepels.

Tijdens de volksverhuizingen was er in West-Europa voortdurend oorlog: steden werden geplunderd en reizigers werden beroofd. Na het vertrek van de Romeinen werden wegen slecht onderhouden. Hierdoor werden er bijna geen voedsel en andere producten naar steden gebracht en konden ambachtslieden hun producten moeilijk verkopen. Er was bijna geen handel meer en muntgeld werd niet meer gebruikt. Veel mensen trokken daarom van de steden naar het platteland.

Op het platteland zochten mensen bescherming bij een machtige boer. Zo'n boer kon een versterkte boerderij bouwen en gewapende knechten in dienst nemen. In ruil voor bescherming moesten kleine boeren hun grond afstaan aan de machtige boer. Veel kleine boeren werden zo **horigen**: boeren zonder eigen grond. Een klein aantal boeren kreeg juist veel grond in bezit. Ze werden heer van een **domein**: een gebied met een versterkte boerderij, huizen van boeren, een kerk, landbouwgrond en bossen. Soms was er ook een werkplaats of een molen.

5 Hieronder staan vier zinnen die uitleggen waarom er domeinen ontstonden. Maar de zinnen zijn in tweeën geknipt. Maak de juiste combinaties.

A	Omdat de wegen niet onderhouden werden,	○	○ 1 ontstonden domeinen.
B	Omdat er geen voedsel naar de steden kwam,	○	○ 2 stonden kleine boeren hun grond af.
C	In ruil voor bescherming van een machtige boer	○	○ 3 trokken mensen naar het platteland.
D	Zo kregen sommige boeren veel grond en	○	○ 4 verminderde de handel sterk.

6 **a** Welke vier soorten gebouwen stonden er op een domein? Geef ook telkens aan waarvoor deze gebouwen werden gebruikt.

☐ A Een kerk: .....

☐ B Een markthal: .....

☐ C Een versterkte boerderij: .....

☐ D Een molen: .....

☐ E Huizen met stallen: .....

☐ F Winkels: .....

b Om welke reden moesten de bewoners van een domein veel spullen zelf maken?

.....

.....

.....

Het hofstelsel

Leerdoel

- Je kunt uitleggen uit welke delen een domein bestond en wie er woonden.

Bron 4 Op deze middeleeuwse kalender zie je in welke maand welk werk op het land moest worden gedaan.

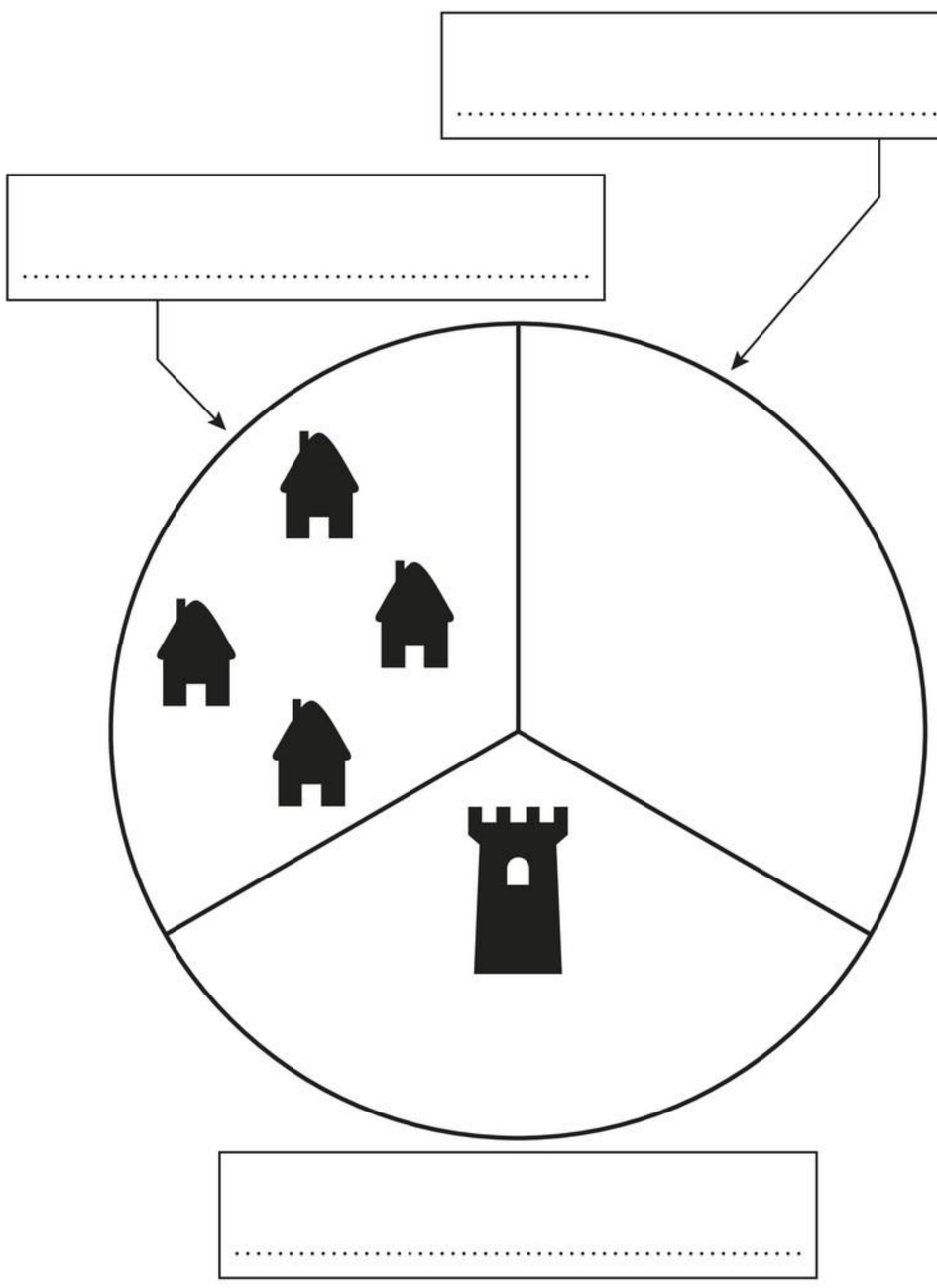
Een domein bestond uit drie delen.

- Eén deel waren ‘woeste gronden’, zoals bossen of rivieren. Die leverden hout of vis.
- Een tweede deel gebruikte de heer zelf. Daar stond zijn boerderij. Alle opbrengsten van de akkers, weilanden en boomgaarden waren voor de heer.
- Op een derde deel woonden en werkten de horigen.

Tussen de heer en zijn horigen bestonden afspraken. De heer beschermde zijn horigen. Ook mochten de horigen elk een stukje land bewerken. Ze leefden van de opbrengsten. In ruil daarvoor betaalden de horigen een deel van de oogst als pacht aan de heer. Dat konden bijvoorbeeld eieren, boter of graan zijn. De horigen moesten ook **herendiensten** doen, zoals werken op het land van de heer en zijn boerderij onderhouden. Horigen mochten het domein niet verlaten zonder toestemming van de heer. Horigen waren dus niet vrij. Dit hele stelsel van heren, horigen en herendiensten heet het **hofstelsel**.
In sommige streken waren niet alle boeren horigen geworden. Daar waren nog vrije boeren. Zij hadden eigen grond. Als vrije boer moest je in oorlogstijd meevechten in het leger van de koning. De wapens moest je zelf betalen.

7 **a** Hieronder zie je een plattegrond van een domein. Het bestaat uit drie delen.

- Schrijf naast elk deel de juiste naam: *woeste gronden* • *grond van de heer* • *gronden van de horigen*.
- Eén deel is begroeid met bos. Welk deel is dat? Kleur dat deel bruin.
- In de twee andere delen liggen weilanden (groen) en akkers (geel). Kleur die delen groen en geel.

b De bossen, weilanden en akkers van het domein zorgden voor bijvoorbeeld hout, hooi en graan. Hoeveel van deze opbrengsten kreeg de heer? Zet telkens een kruisje op de juiste plek.

	Alle opbrengsten	Een deel van de opbrengsten	Geen opbrengsten
Woeste gronden			
Gronden van de horigen			
Grond van de heer			

c Wat was een taak van de heer van een domein?

.....

d Wat waren twee verplichtingen van horigen op een domein?

– .....

– .....

e Geef bij elke activiteit aan of het gaat om een herendienst verrichten of om pacht betalen.

Activiteit voor de heer	Herendienst	Pacht
Een kip leveren		
Een zak graan geven		
Het hek rond de weide repareren		
De akkers ploegen		

8 **a** Wat waren twee voordelen van het bestaan van vrije boeren?

.....

.....

.....

b Wat waren twee nadelen van het bestaan van vrije boeren?

.....

.....

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen dat er nieuwe koninkrijken ontstonden toen het Romeinse Rijk uiteenviel.

a Vul aan.
Het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk had drie oorzaken:

– .....

– .....

– .....

In het gebied van het West-Romeinse Rijk ontstonden nieuwe ....., die werden gesticht door .....

- Ik kan uitleggen waarom mensen rond 500 op een domein gingen wonen.

b Vul de juiste woorden in.

Door het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk werd het ..... en werden ..... slecht onderhouden. Daardoor was het moeilijker om te ..... Mensen trokken weg uit de ..... en zochten ..... en voedsel bij een heer op het platteland. Ze woonden voortaan op ..... en leefden van de .....

- Ik kan uitleggen uit welke delen een domein bestond en wie er woonden.

c Vul aan.
Een domein bestond uit drie delen, namelijk:

– .....

– .....

– .....

Op een domein woonden:

– .....

– .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Het christendom wordt belangrijker

BASIS

Bron 1 Bonifatius wilde het christendom onder de Friezen verspreiden. Dat liep voor hem niet goed af: op 5 juni 754 werd hij vermoord. Dat zie je op deze tekening uit 975. Links vooraan zie je de bijbel die Bonifatius boven zijn hoofd gehouden zou hebben om zich te beschermen tegen de slagen van zwaarden en bijlen.

Intro

1 Gebruik bron 1. Bekijk de bijbel links vooraan.

a Om welke reden denken mensen dat deze bijbel van Bonifatius is geweest?

- ◯ A Bonifatius is met deze bijbel in zijn handen afgebeeld.
- ◯ B De beschadigingen op de bijbel lijken gemaakt door bijlen en zwaarden.
- ◯ C Deze bijbel is heel oud, er zijn veel beschadigingen.

b Om welke reden had Bonifatius een bijbel meegenomen naar de Friezen?

- ◯ A In de Bijbel staan verhalen over de Germanen.
- ◯ B In de Bijbel staan verhalen over het christendom.
- ◯ C In de Bijbel staan verhalen over monniken.
- ◯ D In de Bijbel staan verhalen over natuurgoden.

2 Bonifatius wilde de Friezen bekeren tot het christendom.
Waarin geloofden de Friezen?

- ◯ A Ze geloofden in de god die in de Bijbel beschreven wordt.
- ◯ B Ze geloofden in Egyptische goden, zoals Osiris.
- ◯ C Ze geloofden in Germaanse goden, zoals Donar.
- ◯ D Ze geloofden in Romeinse goden, zoals Jupiter.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Bekeren tot het christendom

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe monniken het christendom verder verspreidden in Europa.

Bron 2 De Germanen geloofden dat de god Donar grote kracht bezat. Als er tijdens onweer donderslagen klonken, was dat Donar, die met zijn hamer sloeg. Zo maakte hij zijn vijanden bang. Veel mensen droegen een kleine hamer om hun nek. Die moest hen beschermen tegen gevaar en ongeluk. Als Germanen bekeerd waren tot het christendom, vervingen ze de hamer door een christelijk kruis.

In een deel van Europa was de bevolking al in de tijd van de Romeinen christelijk geworden. Maar dat was lang niet overal zo. Rond 500 geloofden veel mensen in het huidige Nederland en Duitsland in Germaanse goden. Ze geloofden bijvoorbeeld in Donar, de god van de donder en het weer, en in Freya, de godin van de vruchtbaarheid. Dat waren natuurgoden. De mensen vereerden ook stenen, heilige bomen en waterbronnen. Christenen vonden dat verkeerd en wilden hen bekeren tot het christendom. Christenen noemden deze mensen **heidenen**: mensen die geloofden in natuurgoden en -krachten.

In de 7e en 8e eeuw kwamen **monniken**, zoals Bonifatius en Willibrord, naar het huidige Nederland. Zij stichtten hier **kloosters**. In zo'n klooster leefden monniken (mannen) of nonnen (vrouwen) volgens strenge regels. Ze wilden in hun leven zoveel mogelijk bezig zijn met het geloof. Sommige monniken probeerden mensen te bekeren. Ze reisden door de gebieden van de Germanen en vertelden over Jezus. Ook vernielden ze Germaanse heiligdommen en hakten ze hun heilige bomen om. Zo wilden ze laten zien dat de Germaanse goden niet bestonden. De monniken kregen hulp en bescherming van koningen.

Het was niet makkelijk om de Germanen te bekeren tot het christendom. Velen bleven in natuurgoden en natuurkrachten geloven. Daarom koppelde de kerk het geloof aan heidense feesten en gebruiken die de Germanen al kenden. Zo vierden de Germanen in de winter het midwinterfeest. Zij vierden dan dat de zon weer langer ging schijnen. Dat feest werd Kerstmis, het feest van de geboorte van Jezus.

3 **a** Maak de zinnen kloppend.
De Germanen in Noord-Europa geloofden rond 700 in *één god* / *natuurgoden*.
De monniken die hen wilden bekeren geloofden in *één god* / *natuurgoden*.

b Noemden de Germanen zichzelf heidenen? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

c Schrijf het juiste woord achter de omschrijving.

Een man die in een klooster woont: .....

Een vrouw die in een klooster woont: .....

d Wat past bij een leven in een klooster?
- Lezen in de Bijbel: *wel* / *niet*
- Trouwen en een gezin stichten: *wel* / *niet*
- Veel bidden tot God: *wel* / *niet*
- Veel eten en drinken: *wel* / *niet*

4 **a** Gebruik bron 2. Was deze ketting van een heiden of van een christen? Leg je antwoord uit.

Van een *heiden* / *christen*, want .....

.....

b Om welke reden hakten monniken bomen om die voor de Germanen heilig waren?

.....

.....

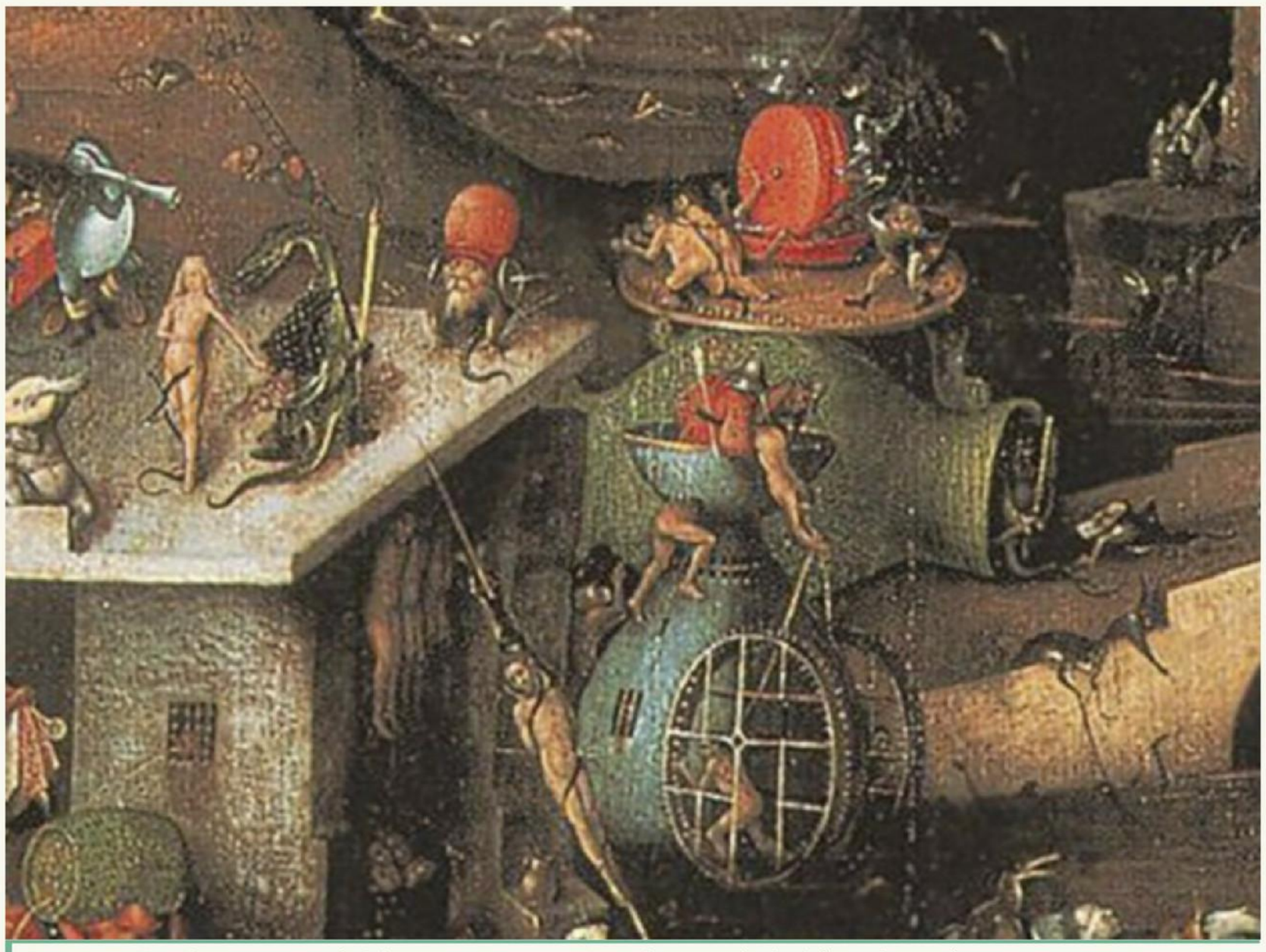
c Veel Germanen bleven hun heidense feesten vieren. De kerk wilde dit niet en bedacht een oplossing.
Geef een voorbeeld van die oplossing.

.....

Invloed op het dagelijks leven

Leerdoel

- Je kunt met voorbeelden laten zien dat het christendom belangrijk was voor mensen in de middeleeuwen.

Bron 3 Deel van een schilderij van Jeroen Bosch over de hel (rond 1500).

Op den duur waren vrijwel alle mensen in West-Europa christen. Het christelijke geloof werd ook steeds belangrijker in het dagelijks leven van de mensen. Elk dorp had een kerk en een priester. Die priester hielp gelovigen om te leven volgens de christelijke regels. Zo werden kinderen bij hun geboorte gedoopt en trouwden mensen in de kerk. Christenen gingen op zondag naar de kerk, dan hoefden ze niet te werken. Ze begroeven hun doden in de grond bij de kerk. Wanneer je volgens de regels van de kerk leefde, zou je na je dood in de hemel komen. Als je slecht leefde, kwam je in de hel. Daar moest je eeuwig branden. Veel mensen waren bang om in de hel te komen. Ze geloofden dat alleen priesters contact hadden met God. Priesters waren ook bijna de enigen die konden lezen en schrijven. Zij konden dus lezen wat in de Bijbel stond. Daarom luisterden de mensen goed naar hen.

5 **a** (t) In de leertekst staat: 'Elk dorp had een kerk.' Leg uit bij welke betekenis van het woord 'kerk' deze zin past.

.....

.....

b (t) Iemand zegt: 'In de middeleeuwen hoorden bijna alle mensen bij de christelijke kerk.' Onderstreep in de leertekst 'Invloed op het dagelijks leven' een zin waaruit dat blijkt.

6 De kerk speelde een belangrijke rol in het dagelijks leven van de mensen.

a Wat deed een priester bij de volgende gebeurtenissen in iemands leven? Vul het schema in.

Gebeurtenis	Wat doet de priester?
Geboorte	
Trouwen	
Elke zondag	
Overlijden	

b Om welke twee redenen luisterden veel middeleeuwers goed naar priesters?

- ☐ A Alleen priesters bepaalden of je in de hel of in de hemel kwam.
- ☐ B Alleen priesters hadden contact met God.
- ☐ C Alleen priesters hielden natuurgoden tevreden.
- ☐ D Alleen priesters konden mensen dopen of trouwen.
- ☐ E Alleen priesters zorgden voor vrije dagen.

c Om welke reden vonden mensen in de middeleeuwen het heel belangrijk om een goed christelijk leven te leiden?

.....

Adel, geestelijkheid en boeren

Leerdoel

- Je kunt de drie standen in de middeleeuwse samenleving beschrijven.

Bron 4 Jezus zegent de drie standen. Tegen de eerste stand zegt hij: 'Jullie moeten bidden voor iedereen.' De tweede stand krijgt als opdracht: 'Jullie moeten iedereen beschermen.' En de derde: 'En jullie moeten werken.' (Houtsnede uit 1488.)

In de middeleeuwse samenleving was de bevolking verdeeld in standen. Een **stand** is een groep mensen die een eigen taak had. Er waren in de middeleeuwen drie standen.

- De eerste en belangrijkste stand was de geestelijkheid. Een **geestelijke** is iemand die in dienst is van de kerk, zoals priesters, monniken en nonnen. De geestelijken moesten bidden voor de mensen. De hoogste geestelijke was de **paus**. Hij bestuurt de kerk.
- De tweede stand was de **adel**. Iemand van adel wordt ook wel edelman genoemd. De adel moest de geestelijken en boeren beschermen. Je kon niet zomaar edelman worden. Óf je vader was van adel óf de koning maakte een edelman van je, bijvoorbeeld een hertog, graaf of **ridder**. Ridders waren goed bewapende ruiters.
- Tot de derde en laagste stand hoorden de boeren. Zij bewerkten het land en zorgden voor voedsel.

In al deze standen waren mannen het belangrijkst. Het bestuur van landen en de kerk was bijna altijd in handen van mannen. Vrouwen werkten wel, bijvoorbeeld op de boerderij.

7 Welke taak had elke stand? Maak de juiste combinaties.

A	Adel	◯	◯ 1 Land bewerken
B	Boeren	◯	◯ 2 Bidden voor het volk
C	Geestelijken	◯	◯ 3 Het volk beschermen

8 **a** Gebruik bron 4. Bij het cijfer 3 zie je de derde stand. Hoe zie je dat?

◯ A Deze mensen dragen wapens om mensen te beschermen.
◯ B Deze mensen hebben nette jurken en mantels aan.
◯ C Deze mensen staan dicht bij Jezus, het zijn geestelijken.
◯ D Deze mensen werken op het land, het zijn boeren.

b Zet achter de volgende personen steeds bij welke stand ze hoorden. Kies uit: *eerste stand • tweede stand • derde stand.*

Graaf: .....

Horige: .....

Monnik: .....

Paus: .....

Ridder: .....

Vrije boer: .....

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen hoe monniken het christendom verder verspreidden in Europa.

a Vul de juiste woorden in.

Rond 500 woonden in het huidige Nederland en Duitsland .....

Zij geloofden in .....

In de 7e en 8e eeuw kwamen ..... naar dit gebied. Zij stichtten

....., en wilden mensen bekeren tot het .....

- Ik kan met voorbeelden laten zien dat het christendom belangrijk was voor mensen in de middeleeuwen.

b Het christendom was belangrijk voor mensen in de middeleeuwen.
Geef vier voorbeelden waaruit dat blijkt.

.....

.....

.....

.....

.....

- Ik kan de drie standen in de middeleeuwse samenleving beschrijven.

c Vul de zinnen aan.

De eerste stand bestond uit ..... Hun taak was

.....

De tweede stand bestond uit ..... Het was hun taak om

.....

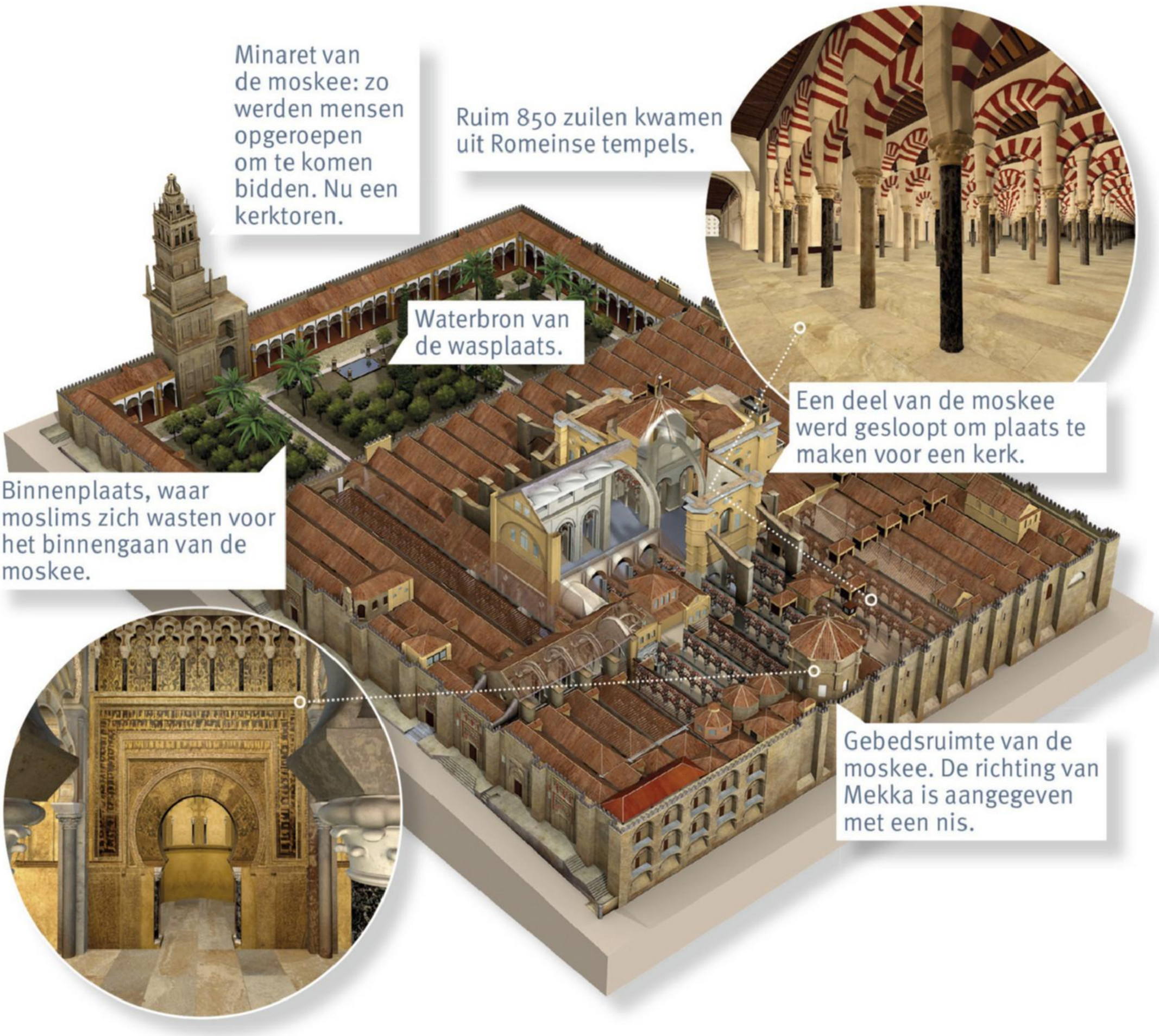
Tot de derde en laagste stand hoorden de ..... Hun taak bestond uit

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De islam ontstaat

BASIS

Bron 1 In de Spaanse stad Córdoba staat de Mezquita. Rond het jaar 750 kwam er een nieuwe godsdienst in Europa: de islam. De Mezquita was in de middeleeuwen het grootste islamitische gebedshuis van Europa. Nu is de Mezquita in Córdoba weer een kerk, maar je kunt nog zien dat het gebouw ooit een moskee was.

Intro

1 Gebruik bron 1. Waaraan kun je nu nog zien dat de Mezquita gebouwd is als moskee?

.....

.....

2 Op de plek van de Mezquita stond eerst een tempel, later een moskee en weer later een kerk. Wie bouwden welk gebouw? Maak de juiste combinaties.

A	Tempel	◯	◯ 1 Moslims
B	Kerk	◯	◯ 2 Christenen
C	Moskee	◯	◯ 3 Romeinen

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Het ontstaan van de islam

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de islam ontstond.

Bron 2 Op deze prent uit 1595 zie je een verhaal uit de Koran afgebeeld. Het verhaal is dat God de engel Gabriël (met vleugels) naar Mohammed (zonder gezicht) stuurt om hem te vertellen over het geloof. Mohammed was uitgekozen om het geloof in Allah onder de mensen te verspreiden.

In de 7e eeuw ontstond in het Midden-Oosten een nieuwe godsdienst: de **islam**. Net als het jodendom en het christendom is de islam een godsdienst met maar één god.
De stichter van de islam, Mohammed, woonde in Mekka. De meeste mensen in Mekka geloofden in natuurgoden. Mohammed kwam als handelaar in contact met joden en christenen. Hij raakte ervan overtuigd dat er maar één god was: Allah. Mohammed probeerde dit idee te verspreiden onder de bevolking van Mekka. Maar dat lukte niet. De mensen hadden geen belangstelling voor zijn boodschap. Ze bleven vasthouden aan hun eigen natuurgoden en joegen Mohammed zelfs weg.

In 622 vertrok Mohammed daarom naar de stad Medina. Daar lukte het wel om mensen te bekeren tot de islam. Vanuit de stad Medina werden veel meer mensen op het Arabisch schiereiland bekeerd tot de islam. Daarom begint de islamitische jaartelling in het jaar 622. Ook in Mekka werden de mensen **moslims**. Dat zijn mensen die in Allah geloven.

3 Hoe ontstond de islam? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Mensen in Mekka zien de ideeën van Mohammed niet zitten.
B Mohammed begint over Allah te vertellen.
C Mohammed maakt kennis met verschillende godsdiensten.
D Mohammeds boodschap slaat aan in Medina.

..... – ..... – ..... – .....

4 **a** Om welke reden zouden mensen Mohammed eerst weggejaagd hebben uit Mekka?

.....

.....

b Het lukte Mohammed wel om de inwoners van Medina te bekeren.
Wat voor soort verandering is dat? Leg je antwoord uit.

Een *culturele* / *economische* / *politieke* verandering, want een .....

.....

5 Gebruik bron 2.

a Hoe zag Mohammed zichzelf?

◯ A Als de belangrijkste god van de natuurgodsdienst van de mensen in Mekka.
◯ B Als de enige god waarin joden en christenen moesten gaan geloven.
◯ C Als degene die ervoor kon zorgen dat je in de hemel kwam.
◯ D Als iemand die boodschappen van God doorgaf aan de mensen.

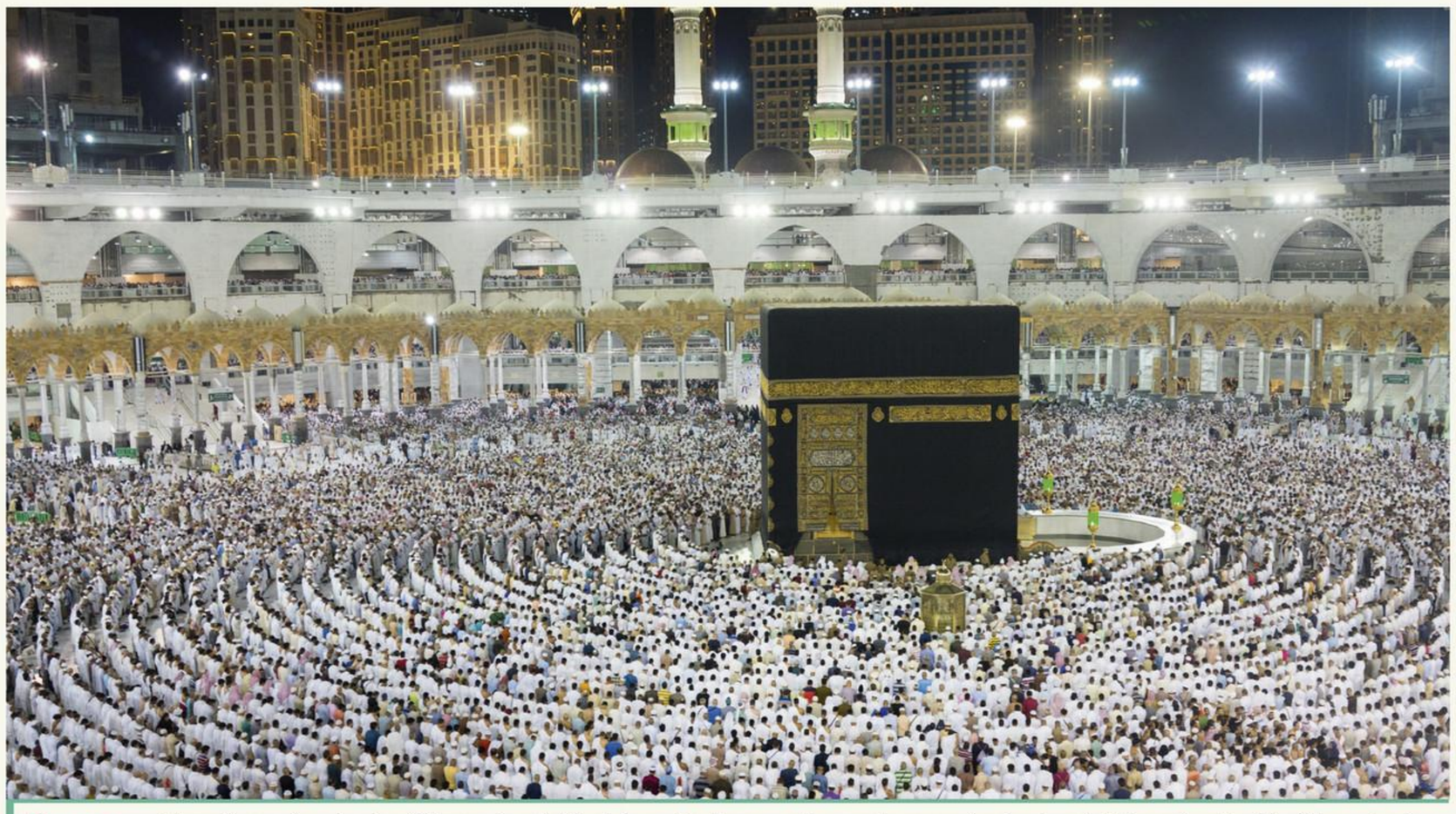
b Het is voor moslims verboden om Mohammed en Allah af te beelden.
Hoe is dat in deze bron opgelost?

.....

De inhoud van de islam

Leerdoel

- Je kunt vier kenmerken van de islam noemen.

Bron 3 Moslims in de heilige stad Mekka. Het zwarte gebouw in het midden is de Kaäba, het 'huis van God'. Alle moslims moeten eenmaal in hun leven Mekka bezoeken. Daar moeten ze zevenmaal plechtig om de Kaäba heen lopen. Elk jaar gaan meer dan twee miljoen moslims naar Mekka om mee te doen aan deze plechtigheid.

Hieronder staan vier belangrijke kenmerken van de islam.

Ten eerste hebben moslims een heilig boek: de **Koran**. Daarin staan de uitspraken en verhalen van Mohammed. In de Koran staan ook verhalen over andere boodschappers van God, zoals Jezus en Mozes.

Ten tweede geloven ze dat er één god is en dat Mohammed de laatste en belangrijkste boodschapper van God was.

Ten derde vertelde Mohammed de mensen hoe ze moesten leven. Hij zei dat je in de hemel kunt komen, als je in Allah gelooft en volgens zijn regels leeft. De belangrijkste leefregels van de islam heten ook wel de **vijf zuilen**.

- Je moet geloven in de enige god Allah.
- Je moet vijf keer per dag bidden, met je gezicht naar Mekka.
- Je moet armen en zieken helpen.
- Je mag niet eten of drinken in de vastenmaand ramadan, van zonsopkomst tot zonsondergang.
- Je moet één keer in je leven een bedevaart maken naar Mekka.

Ten slotte komen moslims op vrijdagmiddag bijeen in hun gebedshuis, de **moskee**. Ze komen daar bij elkaar om samen te bidden.

6 (t) In de leertekst 'De inhoud van de islam' staan vier kenmerken van de islam. Onderstreep vier zinnen die elk een kenmerk van de islam samenvatten.

7 De zinnen hieronder gaan over de vijf zuilen. Vul de zinnen aan.

– Tijdens de ramadan is het verboden om .....

.....

– Mekka is zó belangrijk voor moslims dat .....

.....

– In iedere moskee staat een muur richting Mekka, want .....

.....

8 Gebruik zo nodig paragraaf 4 van hoofdstuk 2.

a Vul de tabel in.

	Christendom	Islam
Gelovige heet een		
Naam stichter		
Ontstaan in	..... eeuw	..... eeuw
Heilig boek is		
Gelovigen komen samen in een		

b Noem twee overeenkomsten tussen de islam en het christendom.

.....

.....

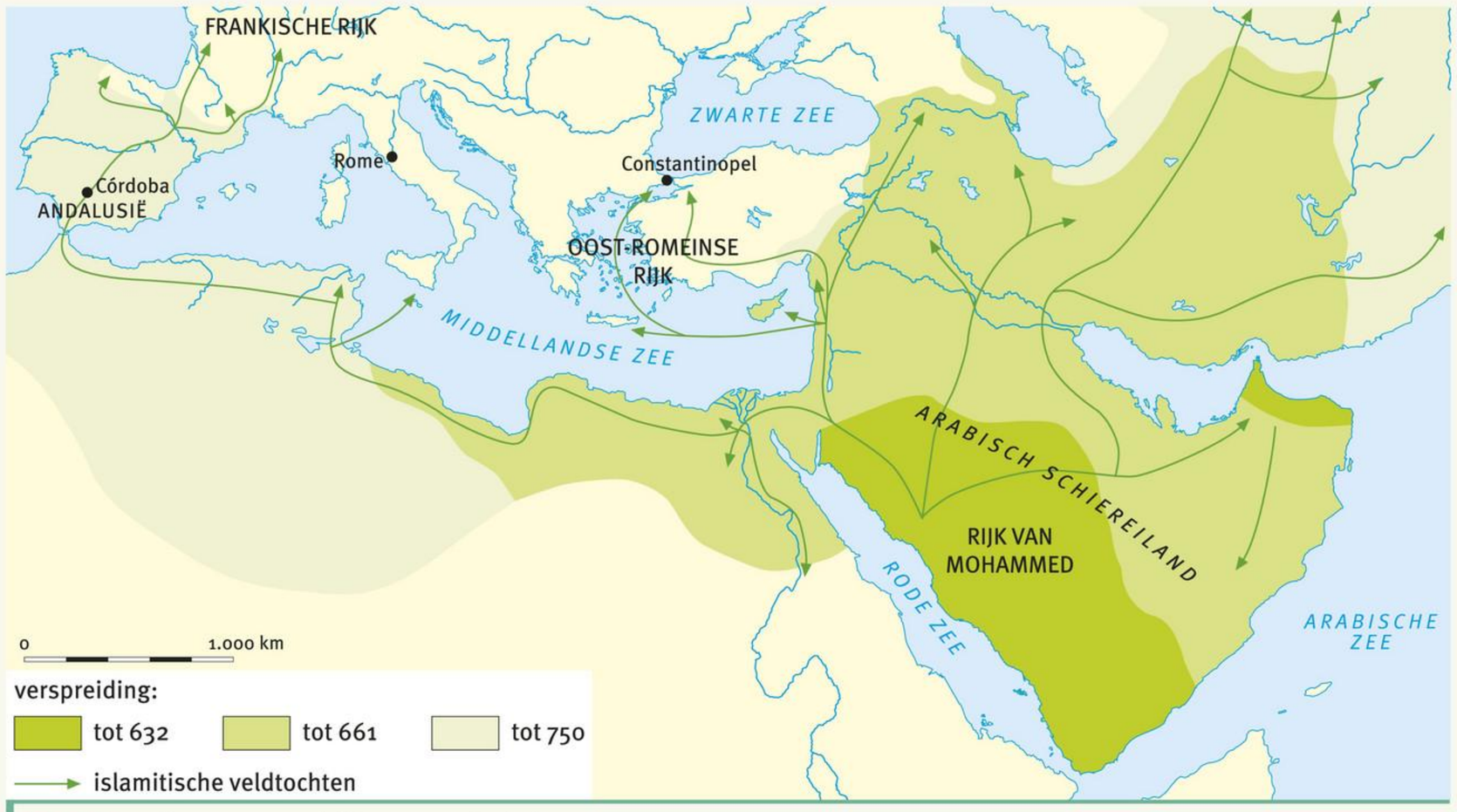
.....

.....

De verspreiding van de islam

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de islam zich verspreidde.

Bron 4 De verspreiding van de islam.

Mohammed wilde zoveel mogelijk mensen bekeren tot de islam. Tijdens zijn leven verspreidde hij de islam in de steden Medina en Mekka en een groot gebied daaromheen. Tot aan zijn dood in 632 bestuurde Mohammed dit islamitische rijk. Na zijn dood breidden de opvolgers van Mohammed het rijk verder uit. Ze veroverden grote delen van het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje. In deze gebieden lagen rijke steden. De veroveraars konden zo dus heel rijk en machtig worden. Dat was waarschijnlijk de belangrijkste reden voor hun veroveringen. Zij hadden niet het doel om de inwoners van deze gebieden te bekeren tot de islam.

Joden en christenen die in het islamitische rijk woonden, hoefden zich niet te bekeren tot de islam, omdat ze in dezelfde god geloofden. Zij moesten wel extra belasting betalen en soms in aparte stadswijken wonen. Als je moslim werd, hoefde je deze belasting niet te betalen. Ook voor een belangrijke baan in het bestuur of het leger moest je moslim zijn. Het kon dus wel een voordeel zijn om je te bekeren. Op den duur bekeerden daarom veel joden en christenen zich tot de islam.

9 Gebruik bron 4. In welke periode werd de islam in de drie onderstaande gebieden verspreid? Maak de juiste combinaties.

A	Tot 632	◯	◯ 1 Spanje
B	Tussen 632 en 661	◯	◯ 2 Gebied rond Medina en Mekka
C	Tussen 661 en 750	◯	◯ 3 Midden-Oosten en Noord-Afrika

10 Veel christenen die in het islamitische rijk woonden, bekeerden zich op den duur tot de islam. Noem twee redenen waarom zij op den duur moslim werden.

– .....

.....

– .....

.....

11 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Arabieren geloven in meerdere goden.
B De dood van Mohammed.
C Islamitische heersers veroveren Spanje.
D Mohammed vlucht naar Medina.
E Veel christenen in Spanje hebben zich bekeerd tot de islam.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

Samenvatten

12 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan beschrijven hoe de islam ontstond.

a Vul de juiste woorden in.

In de 7e eeuw kreeg Mohammed de overtuiging dat hij in één god moest geloven, namelijk ...... In de stad ..... hadden de mensen eerst geen interesse in het verhaal van Mohammed.

In 622 vertrok Mohammed naar de stad ..... Daar bekeerden veel mensen zich tot de islam. Ze werden .....

- Ik kan vier kenmerken van de islam noemen.

b Noem vier kenmerken van de islam.

– .....

– .....

.....

– .....

– .....

- Ik kan beschrijven hoe de islam zich verspreidde.

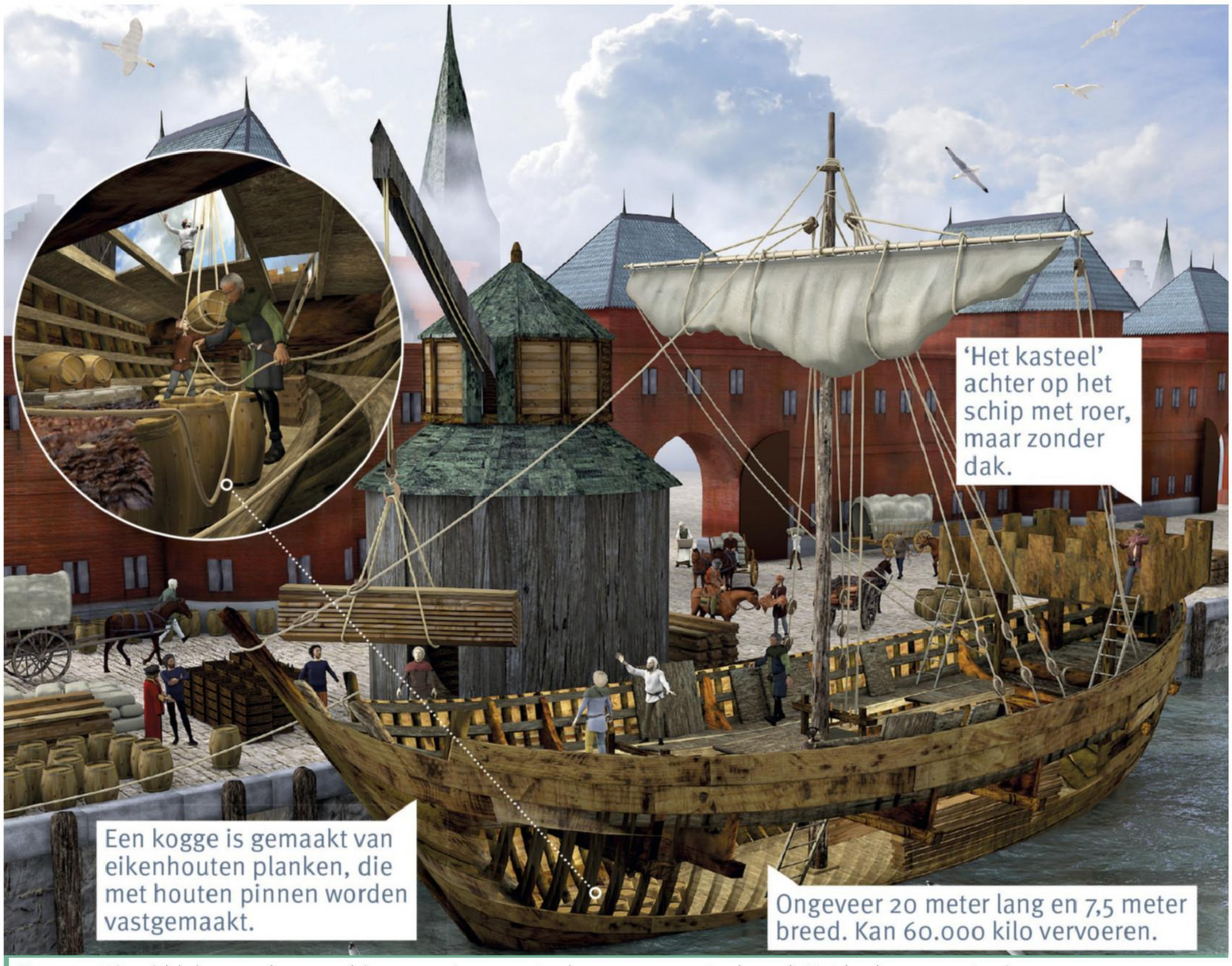
c Vul de juiste woorden in.

Mohammed stichtte een ..... rijk. Zijn opvolgers ..... veel gebieden. Zo werd het rijk steeds groter. Joden en christenen die daarin woonden, moesten extra ..... betalen en konden geen belangrijke baan in het ..... krijgen. Veel joden en christenen ..... zich daarom tot de islam.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De handel groeit weer

BASIS

Bron 1 Dit middeleeuws koggeschip was zo’n 20 meter lang en 7,5 meter breed. Het had een groot ruim. Dat was handig, want de handel groeide en er waren grote schepen nodig. De inwoners van Zutphen en andere handelssteden verdienden veel geld met de handel, bijvoorbeeld in hout. Een hijskraan laadt planken op dit schip. Achterop het schip staat het ‘kasteel’: een verhoging zonder dak. Daar had de stuurman goed uitzicht. (Tekening uit onze tijd.)

Intro

1 Gebruik bron 1. Vanaf 1100 werden er veel koggeschepen gebouwd.
Wat is daarvoor een verklaring?

.....

.....

2 De scheepvaart was in de middeleeuwen belangrijker dan vervoer per paard en wagen.
Bedenk een voordeel van vervoer per schip vergeleken met vervoer per paard en wagen.

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Er komen weer steden

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom de handel en de steden weer groeiden.

Bron 2 Een straat in een middeleeuwse stad. Links een kleermaker, achteraan een handelaar in bont en pelzen, daarnaast een barbier (kapper) en rechts vooraan een apotheek. (Afbeelding uit de 15e eeuw.)

Tussen 500 en 1000 waren de meeste mensen in Europa boeren. Ze leefden van de opbrengst van het land. Rond het jaar 1000 stegen de opbrengsten van de landbouw. Dat kwam doordat er meer grond geschikt gemaakt werd voor landbouw. Dit gebeurde bijvoorbeeld door bossen te kappen. Het voedsel dat de boeren over hadden, ruilden ze op markten. Markten ontstonden op kruispunten van wegen en/of rivieren en bij kastelen en kloosters. Ambachtslieden en handelaren gingen daar ook wonen, omdat ze er hun producten konden verkopen. Doordat er meer voedsel was, groeide ook de bevolking. Sommige marktplaatsen groeiden uit tot steden.

In de steden was veel nijverheid. Ambachtslieden maakten producten die ze wilden ruilen voor voedsel en grondstoffen. Maar ruilen was lastig. Boeren ruilden met eieren of groenten die niet lang goed bleven. Ook hadden boeren niet altijd nijverheidsproducten nodig. Om het handelen makkelijker te maken, gingen mensen elkaar weer met geld betalen. Veel steden en gebieden maakten hun eigen geld. Er waren dus veel verschillende munten.

3 **a** Hoe ontstonden rond het jaar 1000 steden? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Bij marktplaatsen groeiden dorpen uit tot steden.
B Er ontstonden marktplaatsen op kruispunten van wegen en/of rivieren.
C Steeds meer grond werd voor landbouw geschikt gemaakt.
D Voedsel dat over was, geruild of verkocht.

..... – ..... – ..... – .....

b Wat was een voordeel van geld, in vergelijking met voedsel als ruilmiddel?

.....

4 Om welke redenen kwamen de volgende mensen op de genoemde plaatsen? Maak de juiste combinaties.

A	Een ambachtsman woont graag bij een kruispunt van wegen,	○	○ 1 want daar wonen mensen die zelf geen voedsel verbouwen.
B	Een boer brengt een deel van de oogst naar een stad,	○	○ 2 want daar komen veel mensen langs.
C	Een handelaar woont graag bij een kasteel,	○	○ 3 want dat zorgt voor bescherming van de handel.
D	Een horige woont graag op een domein,	○	○ 4 want daar zorgt de heer voor bescherming.

Leven in de stad

Leerdoel

- Je kunt de vier sociale lagen in een middeleeuwse stad noemen en uitleggen wat een gilde was.

Bron 3 De meester beoordeelt een meesterproef. Links staat een beeldhouwer, hij maakt een zuil. Rechts boort een timmerman gaten. (Afbeelding uit de 15e eeuw.)

In een stad waren andere sociale lagen dan op het platteland. Op het platteland was de heer het belangrijkst. Daarna kwamen de vrije boeren en het minst belangrijk waren de horigen.

In de stad woonden burgers. Dat waren vrije mensen: ze hoefden niet te werken voor een heer of op zijn land te blijven, zoals horigen.

In de stad waren vier sociale lagen.

- De eerste groep waren de rijke kooplieden en de meesters van een gilde. Zij bestuurden vaak de stad.
- De tweede groep was een middengroep die bestond uit winkeliers en ambachtslieden.
- De derde groep bestond uit mensen zonder vast werk. Zij waren vaak arm.
- De vierde groep bestond uit oude of zieke mensen. Zij konden niet werken. Door te bedelen of met hulp van de kerk konden zij in leven blijven.

In de stad werkten mensen met hetzelfde beroep samen in een **gilde**, bijvoorbeeld het schoenmakersgilde. Handelaren en ambachtslieden moesten lid zijn van een gilde om hun werk in een stad te kunnen doen.

Als je een beroep wilde leren, werd je eerst leerling bij een **meester** van een gilde. Als je een goede leerling was, werd je na een paar jaar **gezel**. Een gezel was een ambachtsman die in dienst was van een meester. Een gezel kon pas meester worden, als hij met succes een meesterproef had afgelegd. Slaagde de gezel voor de meesterproef, dan werd hij lid van het gilde en kon hij een eigen werkplaats beginnen.

In het gilde stelden de meesters samen regels op. Deze regels moesten ervoor zorgen dat de leden van het gilde altijd voldoende konden verdienen om van te leven. Een gilde had bijvoorbeeld een vast aantal meesters, zodat er niet te veel werkplaatsen kwamen. Ook legde een gilde vast hoe een product gemaakt werd en wat de prijs ervan was. Zo konden de meesters geen klanten bij elkaar weglokken. Ten slotte spraken de leden van een gilde af elkaar te steunen bij overlijden of ziekte.

5 **a** Bij welke sociale laag hoorden deze mensen? Maak de juiste combinaties.

A	Eerste laag	◯	1 Mensen zonder vast werk
B	Tweede laag	◯	2 Bedelaars en daklozen
C	Derde laag	◯	3 Rijke kooplieden en meesters van een gilde
D	Vierde laag	◯	4 Winkeliers en ambachtslieden

b Wat was een belangrijk sociaal verschil tussen de meeste mensen in de stad en de meeste mensen op het platteland?

◯ A De inwoners van de stad verbouwden hun voedsel niet zelf.
◯ B De inwoners van de stad waren ambachtslieden.
◯ C De inwoners van de stad waren handelaren.
◯ D De inwoners van de stad waren vrije mensen.

6 **a** Wat was een gilde?

.....

.....

b In welke volgorde leerde je in de middeleeuwen een beroep? Zet de volgende woorden in de juiste volgorde*: gezel • leerling • meester*.

.....

c Wanneer mocht een gezel lid worden van een gilde?

.....

7 **a** Een gilde wilde ervoor zorgen dat alle leden voldoende inkomen hadden. Daarvoor maakten ze regels.
Onderstreep in de leertekst ‘Leven in de stad’ drie zinnen waarin drie regels staan die ervoor zorgden dat alle leden voldoende inkomen hadden.

b Maak de zinnen kloppend.
Elk gilde had regels die ervoor moesten zorgen dat alle leden voldoende inkomen hadden. Deze regels hadden te maken met *cultuur* / *economie* / *politiek*. De regels maakten de sociale verschillen tussen leden van een gilde *groter* / *kleiner*.

c Hebben bedrijven in onze tijd ook zulke regels afgesproken? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Het bestuur van de stad

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat de burgers van middeleeuwse steden machtiger werden.

Bron 4 Stadsplattegrond van Utrecht uit 1612. In 1122 kreeg Utrecht stadsrechten en kort daarop werden stadswallen met een verdedigingsgracht om de stad aangelegd.

In het begin werden steden bestuurd door de heer van het gebied. Al snel kregen de steden **stadsrechten** van de heer. Dat betekent dat een stad zichzelf mocht besturen, eigen wetten en regels kon maken en zelf rechtsprak. Meestal zaten alleen rijke kooplieden en gildemeesters in het bestuur van de stad. Armere burgers hadden geen inspraak. Ook kregen steden soms het recht om een muur om de stad te bouwen of een markt te houden. In ruil voor het stadsrecht betaalden de inwoners van de steden belasting aan de heer. Sommige steden werden door de handel zo rijk dat ze zelf een sterk leger hadden. Steden konden dus heel machtig worden.

8 **a** Welke groep burgers werd machtiger als een stad stadsrechten kreeg?

.....

b Leg uit waarom deze groep machtiger werd door de stadsrechten.

.....

.....

c Om welke twee redenen waren veel steden machtiger dan domeinen op het platteland?

- ☐ A Steden betaalden geen belasting aan de heer.
- ☐ B Steden konden zich beter beschermen door een sterke stadsmuur.
- ☐ C Steden lagen altijd bij het kasteel van de heer.
- ☐ D Steden produceerden meer voedsel dan de domeinen.
- ☐ E Steden waren rijker dan de domeinen op het platteland.

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen waarom de handel en de steden weer groeiden.

a Vul de juiste woorden in.

Rond 1000 stegen de opbrengsten van de ..... . Dat kwam doordat er meer ..... in gebruik werd genomen. De extra opbrengsten werden verhandeld op ..... . Daar gingen steeds meer mensen wonen en ontstonden op den duur ..... .

- Ik kan de vier sociale lagen in een middeleeuwse stad noemen en uitleggen wat een gilde was.

b Vul aan.
In de middeleeuwse steden bestonden de volgende vier sociale lagen:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Een gilde is: .....

De meesters van een gilde maakten afspraken over: .....

.....

Die afspraken hadden als doel dat: .....

.....

- Ik kan uitleggen dat de burgers van middeleeuwse steden machtiger werden.

c Maak de zinnen kloppend.
Sommige middeleeuwse steden kregen stadsrechten. Dat betekent dat zij *door de koning bestuurd werden* / *hun eigen bestuur hadden*. In het stadsbestuur zaten vooral *ambachtslieden en kooplieden* / *gildemeesters en kooplieden*. In een stad hadden dus *wel* / *niet* alle burgers iets te vertellen in het bestuur.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Koningen willen meer macht

BASIS

Bron 1 Tijdens een gevecht gaf een schild bescherming. Het maakte de drager ook herkenbaar, want op het schild stond het symbool van de koning of de stad waarvoor hij vocht. Dit schild heeft het rode kruis van de heerser van Bourgondië. Dat is een gebied in Frankrijk. De familie van Bourgondië heerste over veel Nederlandse gebieden. (Schild uit circa 1474.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Waaraan kon je de soldaten van de heerser van Bourgondië herkennen?

.....

.....

b Gebruik bron 1 en 4. Hoe heette de heerser die aan de macht was toen het schild van bron 1 werd gebruikt?

- ◯ A Filips de Goede.
- ◯ B Filips de Stoute.
- ◯ C Karel de Stoute.

2 Een belangrijke taak van koningen was oorlog voeren.
Bedenk wat zij hiervoor nodig hadden.

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Overal verschillende regels

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat het lastig was om een middeleeuws koninkrijk te besturen.

Bron 2 Lange tijd mochten steden en gebieden een eigen munt maken. Daardoor waren er verschillende munten, die elk een eigen waarde hadden. In 1433 liet Filips de Goede munten maken met hetzelfde uiterlijk, gewicht en metaal. Deze munt heet de vierlander. De munt werd gebruikt in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland, allemaal gebieden van Filips.

Rond 500 waren overal in Europa koninkrijken ontstaan. De adel hielp de koning bij het bestuur van zijn rijk. Edelmannen bestuurden stukken van zijn land en hielpen bij het voeren van oorlog. De grenzen van die koninkrijken veranderden vaak door veroveringen of erfenissen.

Het was niet gemakkelijk om een groot rijk te besturen. Ten eerste moesten koningen steeds door hun rijk reizen om te controleren wat er in de vele gebieden en steden in hun rijk gebeurde. Ze regelden dan zaken en hielden zich bezig met de rechtspraak. En ze controleerden of de adel wel gehoorzaam was. Ten tweede waren er in elk gebied en in elke stad binnen een rijk andere wetten en regels. De koning moest rekening houden met al die verschillende afspraken. Er waren bijna geen wetten die overal in zijn rijk gelijk waren.

3 **a** Leg uit dat in een stad vaak andere regels golden dan op het platteland. Vul de zinnen aan.

Steden met stadsrecht .....

Op het platteland .....

b In één koninkrijk golden veel verschillende regels. Onderstreep in de leertekst 'Overal verschillende regels' nog een oorzaak waardoor het besturen van een koninkrijk lastig was.

4 Maak de zinnen kloppend.

a Provincies hebben in onze tijd *wel* / *geen* eigen munten.
Provincies hebben in onze tijd *wel* / *geen* eigen wetten.

b Elk gebied en veel steden mochten in de middeleeuwen eigen munten maken.
Wat was hiervan een nadeel?

- ◯ A Door het gebruik van geld werden producten duurder.
- ◯ B Er moest vaak geld worden gewisseld.
- ◯ C Het was zwaar om mee te nemen.
- ◯ D Niet iedereen had geld.

c Gebruik bron 2. Om welke reden heet deze munt de vierlander?

.....

d Wat was bijzonder aan deze munt?

.....

.....

Koningen willen een centraal bestuur

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom koningen hun gebieden centraal wilden besturen.

Bron 3 Rijke inwoners van Holland en Zeeland geven in 1433 een boek aan hun nieuwe heerser, hertog Filips de Goede. In het boek staan de rechten van de gebieden Holland en Zeeland. Ze vragen aan Filips om hun deze rechten niet af te nemen. (Tekening uit dit boek, omstreeks 1450.)

Vanaf 1200 gingen koningen langzaam een aantal dingen veranderen in het bestuur. Ten eerste bleven koningen steeds vaker op één plaats. Ze bestuurden hun rijk dan vanuit deze 'hoofdstad' en reisden niet meer rond door hun rijk.

Ten tweede probeerden koningen in verschillende gebieden en steden dezelfde wetten en belastingen in te voeren. Ze wilden af van al die verschillende afspraken. Als overal dezelfde wetten golden, zou het bestuur een stuk makkelijker worden.

Ten slotte probeerden koningen de macht van de adel te verkleinen. Lange tijd had de koning de adel nodig gehad in het bestuur en om oorlog te voeren. Edellieden hadden vaak een eigen leger en eigen inkomsten uit grondbezit. Daardoor waren zij vaak niet gehoorzaam aan de koning.

Al deze veranderingen passen bij een **centraal bestuur**. Dat is een bestuur vanuit één plaats, waarbij overal in het koninkrijk dezelfde wetten en belastingen gelden.

Een voorbeeld van een heerser die een centraal bestuur wilde, was de hertog van Bourgondië. Deze hertog bestuurde Bourgondië, een gebied in Frankrijk. Maar hij bezat ook verschillende gebieden in Nederland en België, zoals Holland, Zeeland en Vlaanderen. De adel in die gebieden hielp hem met het bestuur. Overal golden andere regels. Ook had de hertog met elk gebied andere afspraken over de hoogte van de belastingen. Dat was heel onoverzichtelijk.

5 **a** Om welke drie redenen wilden de koningen graag een centraal bestuur?

- ☐ A Dan hoeft de koning niet meer rond te reizen.
- ☐ B Dan is het bestuur verdeeld over verschillende gebieden en steden.
- ☐ C Dan krijgen de steden meer macht.
- ☐ D Dan krijgt de koning meer macht.
- ☐ E Dan wordt de adel belangrijker in het bestuur.
- ☐ F Dan zijn de belastingen overal hetzelfde.

b Wat is een staat?

- ◯ A Een gebied dat het recht heeft om eigen munten te slaan.
- ◯ B Een gebied met duidelijke grenzen, waar overal dezelfde wetten gelden.
- ◯ C Een gebied met eigen regels en overleg.
- ◯ D Een gebied waar een koning vanuit één plaats regeert.

6 **a** Gebruik bron 4. Kun je Bourgondië een staat noemen? Maak de zinnen kloppend.

Het bezit van de hertog van Bourgondië bestond *wel* / *niet* uit een verzameling van losse gebieden. De gebieden lagen *wel* / *niet* allemaal tegen elkaar aan. De grenzen van die gebieden waren daarom *wel* / *niet* één lange lijn. De grenzen van Bourgondië waren dus *duidelijk* / *onduidelijk*. Je kunt Bourgondië daarom *wel een* / *geen* staat noemen.

b Leg uit dat de hertog van Bourgondië een politieke verandering wilde.

.....

.....

Koningen hebben meer geld

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe koningen probeerden hun macht te vergroten.

Bron 4 De Bourgondische hertogen en hun gebieden. De bijnaam 'de Stoute' betekent zoiets als 'de moedige'.

Vanaf 1200 probeerden koningen hun macht te vergroten. Dat was mogelijk doordat koningen steeds meer belastingen in geld ontvingen. Boeren betaalden hun pacht met geld en de koning ontving ook belastinggeld uit de rijke handelssteden. Met dit geld betaalden koningen:

- ambtenaren, die hen hielpen bij het bestuur;
- een **huurleger**. Dat is een leger van huursoldaten die betaald worden om voor een koning te vechten.

Omdat ambtenaren en huursoldaten een salaris van de koning ontvingen, waren zij aan hem gehoorzaam. De adel had vaak een eigen leger en eigen inkomsten uit grondbezit. Daardoor waren zij minder gehoorzaam aan de koning. Koningen gebruikten huurlegers om van edellieden hun leger en een deel van hun grond af te nemen. Zo lukte het bijvoorbeeld de koningen van Frankrijk en Spanje om steeds machtiger te worden. Die landen werden sterke staten met een koning aan het hoofd en een centraal bestuur.

In andere gebieden bleek het lastiger om een centraal bestuur in te stellen. Vanaf de 15e eeuw wilden de hertogen van Bourgondië ook een centraal bestuur. Er kwam bijvoorbeeld een bijeenkomst waar de hertog met mensen uit al zijn gebieden kon spreken. Zo hoefde hij niet meer naar al zijn gebieden te reizen. Ook benoemde hij ambtenaren om hem te helpen bij het bestuur. Maar een echte eenheid werden de gebieden nog niet. De bestuurders van de steden en de edellieden verzetten zich met succes.

7 **a** De koning ontving belastingen in geld. Wie kon hij daarmee betalen? Onderstreep in de leertekst 'Koningen hebben meer geld' twee groepen.

b Gebruik je antwoord bij vraag a. Welke groep werd hierdoor minder belangrijk?

◯ A De adel.
◯ B De ambtenaren.
◯ C De koningen.
◯ D De priesters.

c Welke twee zinnen passen bij een ambtenaar?

☐ A Deze man had vaak een eigen leger.
☐ B Deze man ontving inkomsten uit zijn landbezit.
☐ C Deze man was in dienst van de koning.
☐ D Deze man werd in deze stand geboren.
☐ E Deze man werd ontslagen als hij ongehoorzaam was.

d Bij vraag c heb je drie zinnen *niet* aangekruist. Die zinnen passen bij een edelman. Gebruik de drie zinnen om uit te leggen waarom koningen de macht van de adel wilden verkleinen. Vul aan.

– Een koning had geen keuze in wie hem zou helpen bij het bestuur, want .....

.....

– Een edelman kon zich met geweld verzetten tegen de koning, want .....

.....

– Een edelman was minder afhankelijk van de koning dan een ambtenaar, want .....

.....

8 **a** Gebruik bron 3. Wat wilden de edellieden duidelijk maken aan de hertog van Bourgondië door het boek met rechten aan te bieden?

.....

.....

.....

.....

b Leg uit dat de adel in Bourgondië een andere mening had over het centrale bestuur dan de Bourgondische heersers.
De Bourgondische heersers waren *voor* / *tegen* een centraal bestuur, want

.....

.....

De adel in Bourgondië was *voor* / *tegen*, want .....

.....

.....

Samenvatten

9 Je maakt een samenvatting van de drie leerteksten. Dit doe je met de drie leerdoelen.

- Ik kan uitleggen dat het lastig was om een middeleeuws koninkrijk te besturen.

a Vul het schema in.

Het was lastig voor een koning om zijn rijk te besturen.
Dat had twee redenen:

Reden 1: De koning moest steeds door zijn rijk reizen om .....

.....

.....

.....

Reden 2: Alle gebieden en steden in zijn rijk hadden .....

.....

.....

.....

- Ik kan uitleggen waarom koningen hun gebieden centraal wilden besturen.

b Om welke drie redenen wilden koningen hun gebieden centraal besturen?

– .....

.....

– .....

.....

– .....

.....

- Ik kan beschrijven hoe koningen probeerden hun macht te vergroten.

c Vul het schema in.

Vanaf 1200 ontvingen koningen vaker belastingen in *geld* / *goederen*.

Hiervan betaalden ze:

- .....
- .....

↓

Met zijn *ambtenaren* / *huurleger* kon de koning ongehoorzame edellieden aanpakken.

Door zijn *ambtenaren* / *huurleger* had de koning de adel niet meer nodig bij het bestuur.

↓

Hierdoor:

- kreeg de koning *meer* / *minder* macht, en
- kreeg de adel *meer* / *minder* macht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

6 Veranderingen

HISTORISCH DENKEN

Dorestad

Leerdoelen
- Je kunt herkennen wat er in een bepaalde tijd verandert of hetzelfde blijft.
- Je kunt bepalen of het om een politieke, sociale, economische of culturele verandering gaat.

Vaardigheid
- V2.4 en V2.5

Basis
- Paragraaf 3.1

Rond 700 woonde er een handjevol boeren bij de kruising van de Rijn en de Lek. Honderd jaar later, rond 800, ontstond op die plek een stad: Dorestad. Wij zouden ‘stadje’ zeggen, want er woonden een paar duizend mensen. Rond 900 was Dorestad alweer verdwenen. Nu ligt op dezelfde plek Wijk bij Duurstede.
In deze opdracht onderzoek je wat er door het ontstaan van de stad Dorestad veranderde en wat hetzelfde bleef.

Uitleg 1 Wat blijft hetzelfde en wat verandert?

Als je bijvoorbeeld de middeleeuwen wilt begrijpen, dan onderzoek je wat er veranderde. Je ontdekt dat er aan het begin van de middeleeuwen, rond 500, grote **veranderingen** waren. Er waren bijvoorbeeld volksverhuizingen en het Romeinse Rijk viel uit elkaar.
Maar als je de tijd rond 500 goed wilt begrijpen, is het ook belangrijk om te kijken naar wat hetzelfde bleef. Het is bijna nooit zo dat alles anders wordt. Sommige dingen blijven juist langere tijd hetzelfde. Zo hielden mensen bijvoorbeeld hetzelfde geloof en bleven ze dezelfde taal spreken.
Er zijn veranderingen op verschillende gebieden:
- **politiek**: alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt;
- **sociaal**: alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien;
- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

1 Gebruik uitleg 1.

a In welke drie zinnen gaat het om een verandering?

- ☐ A De Romeinen schreven in het Latijn; mensen in de middeleeuwen gebruikten het Latijn, de taal van de geestelijkheid.
- ☐ B In de 5e eeuw verloren de Romeinen hun macht over het zuiden van Nederland en groeide de macht van de Franken.
- ☐ C In de Romeinse tijd bekeerden veel slaven zich tot het christendom.
- ☐ D In de Romeinse tijd waren veel mensen boer; in de middeleeuwen leefden de meeste mensen van de landbouw.
- ☐ E Toen het Romeinse bestuur zwakker werd, werd het onveilig en verdween de handel.

b Gebruik bron 1. In deze bron staan vier zinnen. Bij welk gebied past de zin?
Maak de juiste combinaties.

A	Zin 1	◯	◯ 1 Politiek gebied
B	Zin 2	◯	◯ 2 Economisch gebied
C	Zin 3	◯	◯ 3 Sociaal gebied
D	Zin 4	◯	◯ 4 Cultureel gebied

Bron 1 Vier zinnen over de mensen die rond 700 bij de kruising van de Rijn en de Lek woonden.

1 De mensen geloofden in natuurgoden.
2 De mensen handelden weinig en gebruikten geen muntgeld.
3 Bijna alle mensen waren vrije boeren: ze hadden meer rechten dan horigen.
4 De mensen woonden in een gebied dat van de Friese koningen was.

2 **a** Gebruik bron 1 en 2. Maak de tekst kloppend en vul aan.

Bron 1 beschrijft de situatie rond 700, toen er nog geen stad was. Rond 700 was er *nauwelijks* / *veel* handel en werd er *wel* / *geen* geld gebruikt. Alle mensen leefden dus van de .....

Bron 2 beschrijft de situatie rond 800, toen Dorestad was ontstaan. Rond 800 was er *nauwelijks* / *veel* handel en werd er *wel* / *geen* geld gebruikt.

Dit zijn twee veranderingen op ..... gebied.

b Gebruik bron 2. Noteer vier beroepen die in Dorestad bestonden.

.....

.....

c Welk beroep bestond ook al in het jaar 700?

.....

Bron 2 Een beschrijving van Dorestad rond 800.

Bijna alles over Dorestad weten we door opgravingen. Archeologen vonden resten van lange aanlegsteigers voor boten. Direct aan de rivier stonden de houten huizen van kooplieden. Daarachter lagen boerderijen. Er waren ook werkplaatsen, waar bijvoorbeeld brons werd gemaakt. Archeologen vonden bijvoorbeeld ook wijnvaten, aardewerk en glaswerk uit Duitsland en barnsteen uit de Baltische staten. Munten uit Dorestad zijn gevonden in Friesland, en ook verder weg in Noorwegen, Noord-Engeland en Zuid-Frankrijk. In de 8e eeuw veroverden de Franken Dorestad op de Friezen.

3 Gebruik bron 1 en 2.
Welke verandering op politiek gebied was er tussen 700 en 800?

.....

.....

4 Gebruik bron 1 en 3. Deze vraag gaat over het geloof. Maak de zinnen kloppend en vul aan.

Rond 700 geloofden mensen in ..... . Het kruis op de mantelspeld laat zien dat sommige mensen in Dorestad rond 800 geloofden in ..... . Er was dus *iets / niets* veranderd op ..... gebied.

Bron 3 In Dorestad zijn duizenden gespen en mantelspelden gevonden: meestal heel gewone en soms heel kostbare, zoals deze fibula. Dat is een mantelspeld. Die werd gebruikt om een mantel of jas dicht te maken. Deze fibula is gemaakt rond 800 en gevonden bij Dorestad. In het midden zie je een groen kruis met een grote steen als middelpunt. Dat betekent dat sommige mensen in Dorestad christelijk waren.

5 Gebruik uitleg 1 en bron 3. Deze vraag gaat over sociale verschillen.
Maak de tekst kloppend en vul aan.

Rond 700 waren bijna alle mensen in Dorestad vrije boeren. Er waren dus *grote / kleine* sociale verschillen tussen mensen.

Rond 800 hadden sommige mensen *wel / geen* duurdere sieraden dan anderen. De sociale verschillen tussen mensen waren dus *groter / kleiner* geworden.

Er was dus *iets / niets* veranderd op ..... gebied.

6 Gebruik al je antwoorden. Je hebt onderzocht wat er veranderde en wat er hetzelfde bleef tussen 700 en 800 in het gebied waar Rijn en Lek elkaar kruisten.

a Veranderde er veel of juist niet? Leg je antwoord uit met twee voorbeelden.

Er waren *veel* / *weinig* veranderingen, want .....

.....

.....

.....

b Je hebt gezien dat landbouw belangrijk bleef.
Bedenk zelf nog iets wat waarschijnlijk hetzelfde bleef.

.....

.....

c Je hebt van alles geleerd over Dorestad.
Bedenk een nieuwe vraag over iets wat je nog niet weet over Dorestad.

.....

.....

.....

Maak online steropdracht 7 voor extra uitdaging.

Karel de Grote en Karel de Stoute

Leerdoelen
- Je kunt herkennen wat er in een bepaalde tijd verandert of hetzelfde blijft.
- Je kunt bepalen of het om een politieke, sociale, economische of culturele verandering gaat.

Vaardigheid
- V2.4 en V2.5

Basis
- Paragraaf 3.5

In de middeleeuwen hadden heel wat heersers dezelfde naam. Om bijvoorbeeld al die Karels uit elkaar te houden, kreeg elk een bijnaam. Zo kreeg Karel, koning van de Franken, de bijnaam ‘groot’, want hij was nogal groot. Karel, hertog van Bourgondië, kreeg de bijnaam ‘stout’, wat dapper betekent.
In deze opdracht onderzoek je wat beide Karels wilden veranderen tijdens hun bestuur.

8 Gebruik uitleg 1. Zou Nederland over zo'n tien jaar erg veranderd zijn? Of zou in 2030 nog veel hetzelfde zijn?

a Bekijk het schema. De zinnen in de eerste kolom gaan over Nederland in 2030: hoe zou dat eruit kunnen zien? Gaat het wel of niet om een verandering ten opzichte van nu? Maak de tweede kolom kloppend.

Nederland in 2030	Verandering?	Soort verandering
1 We spreken Engels met elkaar.	*Wel* / *Niet*	
2 We betalen met guldens.	*Wel* / *Niet*	
3 We hebben veel bewondering voor topsporters.	*Wel* / *Niet*	
4 We kunnen bij verkiezingen stemmen op één van de politieke partijen die meedoen.	*Wel* / *Niet*	

b Bij welk gebied passen de zinnen in het schema? Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek* • *sociaal*. Noteer je antwoord in de derde kolom.

c Bedenk zelf iets wat in 2030 veranderd zal zijn in Nederland. Omschrijf die verandering in één zin.

.....

.....

d Gaat het bij jouw antwoord op vraag c om een verandering op politiek, economisch, sociaal of cultureel gebied? Leg je antwoord uit.

.....

9 Gebruik uitleg 1 en bron 4.

a De tekst van bron 4 bestaat uit twee alinea's. Zet '1' voor de eerste alinea en '2' voor de tweede alinea.

b Onderstreep in elke alinea één zin die een verandering aangeeft.

c Zijn de veranderingen die je hebt onderstreept, politiek, economisch, sociaal of cultureel van aard?

.....

d Staat in bron 4 ook een voorbeeld van iets wat hetzelfde bleef? Zet een stippellijn (of een lijn in een andere kleur) onder deze zinnen.

Bron 4 Karel de Grote (747/748-814) heerste over het Frankische Rijk. Hier zie je een fragment uit een levensbeschrijving van Karel de Grote, geschreven door iemand uit de middeleeuwen.

Het Frankische Rijk was al uitgestrekt en krachtig toen Karel het van zijn vader overnam. Hij breidde het rijk zo sterk uit, dat hij het bijna verdubbelde. [...]

Tijdens zijn bestuur stelde Karel de Grote vast dat de wetten in zijn rijk veel fouten bevatten. [...] Hij bedacht hoe hij de wetten kon aanvullen en hoe hij fouten in de tekst kon verbeteren. Hiervan kwam weinig terecht. Maar van alle volken die in zijn rijk leefden, liet hij de ongeschreven wetten opschrijven.

10 Gebruik uitleg 1 en bron 5.

a Beschrijft feit 1 of feit 2 een verandering? Leg je antwoord uit.

Feit *1* / *2*, want .....

.....

.....

b Zijn de feiten in bron 5 politiek, economisch, sociaal of cultureel van aard?

.....

c Welk verband is er tussen feit 1 en feit 2?

◯ A Karel wilde elk gebied een andere belasting opleggen, omdat niet alle gebieden evenveel soldaten aan hem leverden.

◯ B Karel wilde in al zijn gebieden belasting heffen, omdat hij constant dure oorlogen voerde.

◯ C Karel wilde makkelijker belasting kunnen heffen, omdat zijn staande leger veel geld kostte.

Bron 5 Karel de Stoute (1433-1477) was hertog van Bourgondië. Hier zie je twee feiten over Karel de Stoute.

Feit 1 Karel de Stoute hervormde het leger. Zijn leger bestond niet meer uit edellieden en hun soldaten, maar hij had een staand leger. Dat betekent dat hij zelf soldaten in dienst had, hen zelf betaalde en hen direct kon inzetten om oorlog te voeren.

Feit 2 Het lukte Karel de Stoute niet om een 'vaste' belasting op te leggen: een belasting die de inwoners van al zijn gebieden elk jaar zouden moeten betalen. In plaats daarvan moest hij elke keer als hij geld nodig had, toestemming vragen aan de verschillende gebieden in zijn rijk om een nieuwe belasting op te leggen.

11 **a** Gebruik bron 4. Maak de zinnen kloppend en vul aan.

Karel de Grote leefde in de ..... en ..... eeuw. Zijn idee om overal in zijn rijk dezelfde wetten te hebben, past *wel* / *niet* bij het instellen van een centraal bestuur. Dit idee *lukte* / *mislukte*.

b Gebruik bron 5. Maak de zinnen kloppend en vul aan.

Karel de Stoute leefde in de ..... eeuw. Zijn ideeën voor een legerhervorming en een 'vaste' belasting passen *wel* / *niet* bij het instellen van een centraal bestuur. Deze twee ideeën *lukten* / *lukten voor een deel* / *mislukten*.

c Gebruik je antwoorden bij vraag a en b. Maak de zin kloppend.

Het instellen van een centraal bestuur was *een langzame ontwikkeling* / *een snelle verandering*.

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

7 Onderzoek met bronnen uit de middeleeuwen

TOEPASSEN

Kloosterleven

Basis
- Paragraaf 3.2

Bonifatius verspreidde het christendom in Nederland. Dat vond hij als monnik belangrijk. Hoe was het om monnik te zijn? In deze opdracht onderzoek je hoe monniken leefden en hoe een klooster eruitzag. Aan het slot teken je een plattegrond van een klooster.

1 Gebruik bron 1.

a Wat waren de twee belangrijkste taken van monniken?

- ☐ A Bidden.
- ☐ B Dikke boeken lezen.
- ☐ C Eten en drinken.
- ☐ D Slapen.
- ☐ E Werken.

b Welke drie woorden passen bij het leven van een monnik?

- ☐ A Creativiteit: met nieuwe ideeën komen.
- ☐ B Eenzaamheid: je alleen voelen.
- ☐ C Gehoorzaamheid: je aan regels houden.
- ☐ D Gulzigheid: veel eten en drinken.
- ☐ E Regelmaat: alles op een vaste volgorde doen.
- ☐ F Soberheid: eenvoudig leven.
- ☐ G Vrolijkheid: veel lol beleven.

c Leg je antwoorden bij vraag b uit.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 1 Enkele regels van de monniken.

Hoofdstuk 16 Bidden
Zeven keer per dag bidden de monniken op vaste tijden.

Hoofdstuk 22 Slapen
Monniken slapen in een grote zaal. Ze slapen met hun kleren aan, met een riem of touw om hun middel. Zo zijn ze altijd klaar om direct op te staan voor het nachtelijke gebed.

Hoofdstuk 39 en 40 Eten en drinken
Eet met mate, zodat er nooit een monnik misselijk wordt.
Drink niet tot je niet meer kunt, maar met mate.

Hoofdstuk 48 Handenarbeid
Nietsdoen is slecht. Daarom moeten de monniken op vaste tijden een deel van de dag werken. Het andere deel gebruiken ze om boeken over het geloof te lezen.

2 **a** Gebruik bron 2. Om welke reden mochten monniken hun klooster eigenlijk niet verlaten?

- ◯ A Buiten een klooster kun je niet bidden en dat was juist de belangrijkste taak van monniken.
- ◯ B Buiten het klooster zouden monniken misschien verleid worden om veel te eten of verliefd te worden.
- ◯ C Het was voor monniken veel te gevaarlijk om zich buiten het klooster te wagen.
- ◯ D Monniken waren nodig om in de moestuinen en boomgaarden van het klooster te werken.

b Gebruik zo nodig bron 1 van paragraaf 2. De monnik Bonifatius was wel vaak buiten het klooster.
Welke belangrijke taak moest hij daar uitvoeren?

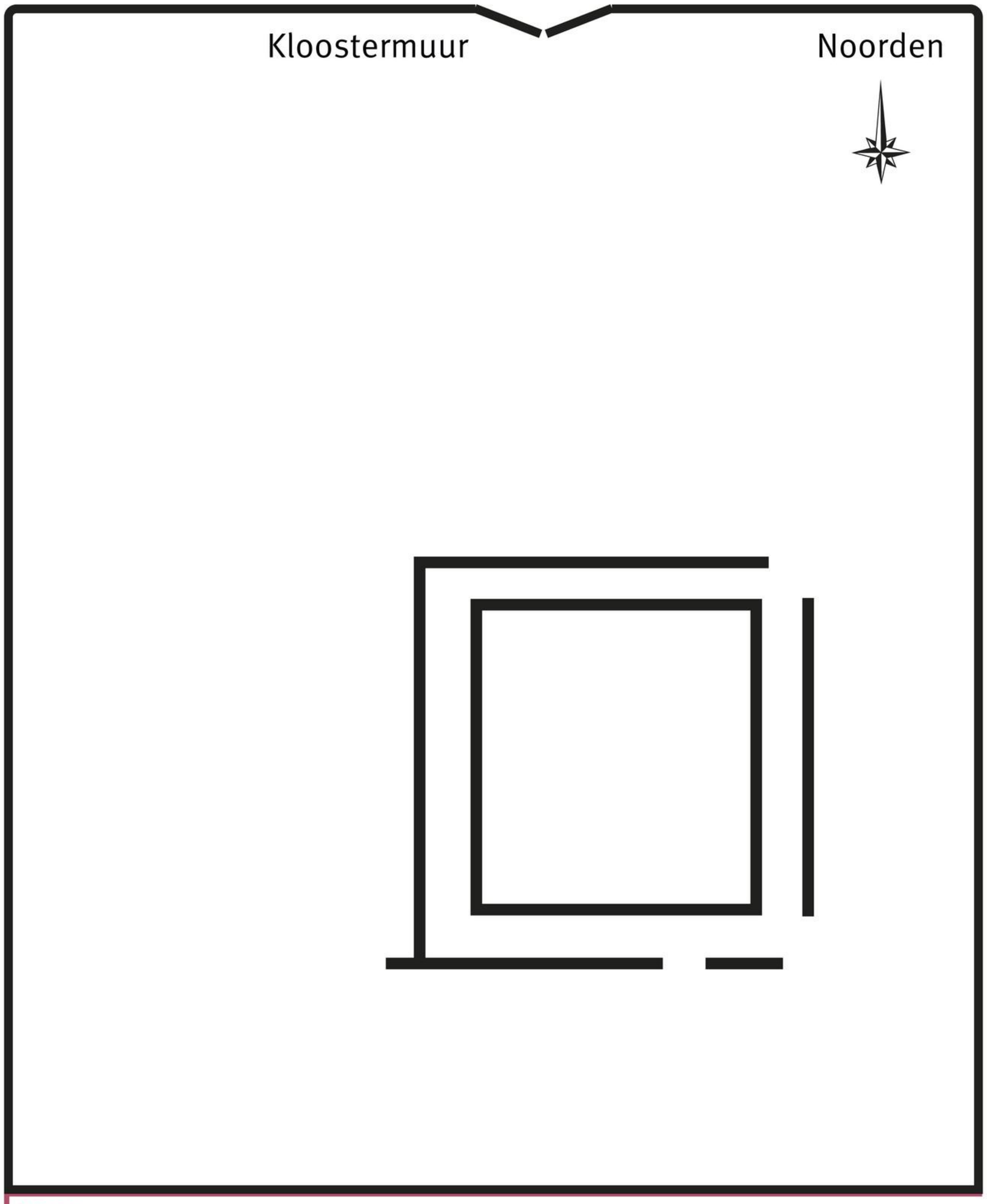
.....

Bron 2 De gebouwen van een klooster.

De monnik Benedictus vond dat je tijdens je leven zoveel mogelijk aan God moest denken. Monniken die volgens zijn regels leefden, mochten daarom het klooster niet verlaten. In het klooster moest dus alles zijn wat de monniken nodig hadden. De gebouwen in het klooster waren gebouwd rondom een binnenplaats met langs de vier randen een overdekte wandelgang. Aan de noordkant van het klooster lag de kerk. Die had de vorm van een kruis. Aan de andere kant van de binnenplaats lagen de keuken en de eetzaal, waar de monniken samen aten. Aan de oostzijde waren slaapzalen en een schrijfkamer. Daartegenover lagen de voorraadkamers. Daar was ook het gastenverblijf voor reizigers. Rond de gebouwen lagen moestuinen, een kruidentuin, een boomgaard en een werkplaats. Om het hele terrein stond een muur met een poort. Daar zat een poortwachter, die bepaalde wie naar binnen mocht. Vaak had een klooster ook grond buiten de kloostermuren.

3 Gebruik bron 2. Welk gebouw in het klooster had welke functie? Maak de juiste combinaties.

A	De kerk van het klooster	◯	◯ 1 is de belangrijkste plek om te bidden.
B	De moestuin van het klooster	◯	◯ 2 zorgt voor bescherming.
C	De muur rond het klooster	◯	◯ 3 zorgt voor voedsel.

Bron 3

4 Gebruik bron 2 en 3. Maak de plattegrond van het klooster (bron 3) af. Dat doe je zo.

- In het midden van het klooster zie je de vierkante binnenplaats met wandelgang eromheen. Schrijf 'binnenplaats' en 'wandelgang' op de juiste plek.
- Lees bron 2 goed. Waar zie je de kerk en de andere kamers van het klooster? Schrijf de namen op de juiste plek.
- Teken de tuinen, de boomgaard en de werkplaats binnen de muren van het klooster.

De Zwarte Dood

Basis

- Paragraaf 3.4

Je kreeg hoge koorts en paars-zwarte bulten in de lies, oksel of hals. En binnen een week stierf je een pijnlijke dood. De Zwarte Dood of builenpest was een zeer besmettelijke ziekte. In de middeleeuwen stierven er miljoenen mensen aan. Besmette vlooien brachten de ziekte over. In deze opdracht onderzoek je hoe de pest zich razendsnel door heel Europa verspreidde.

5 Leg uit waarom de pest ook wel de Zwarte Dood heet.

.....

.....

6 **a** Gebruik bron 4. Wat wilden de Tartaren met hun list bereiken?

.....

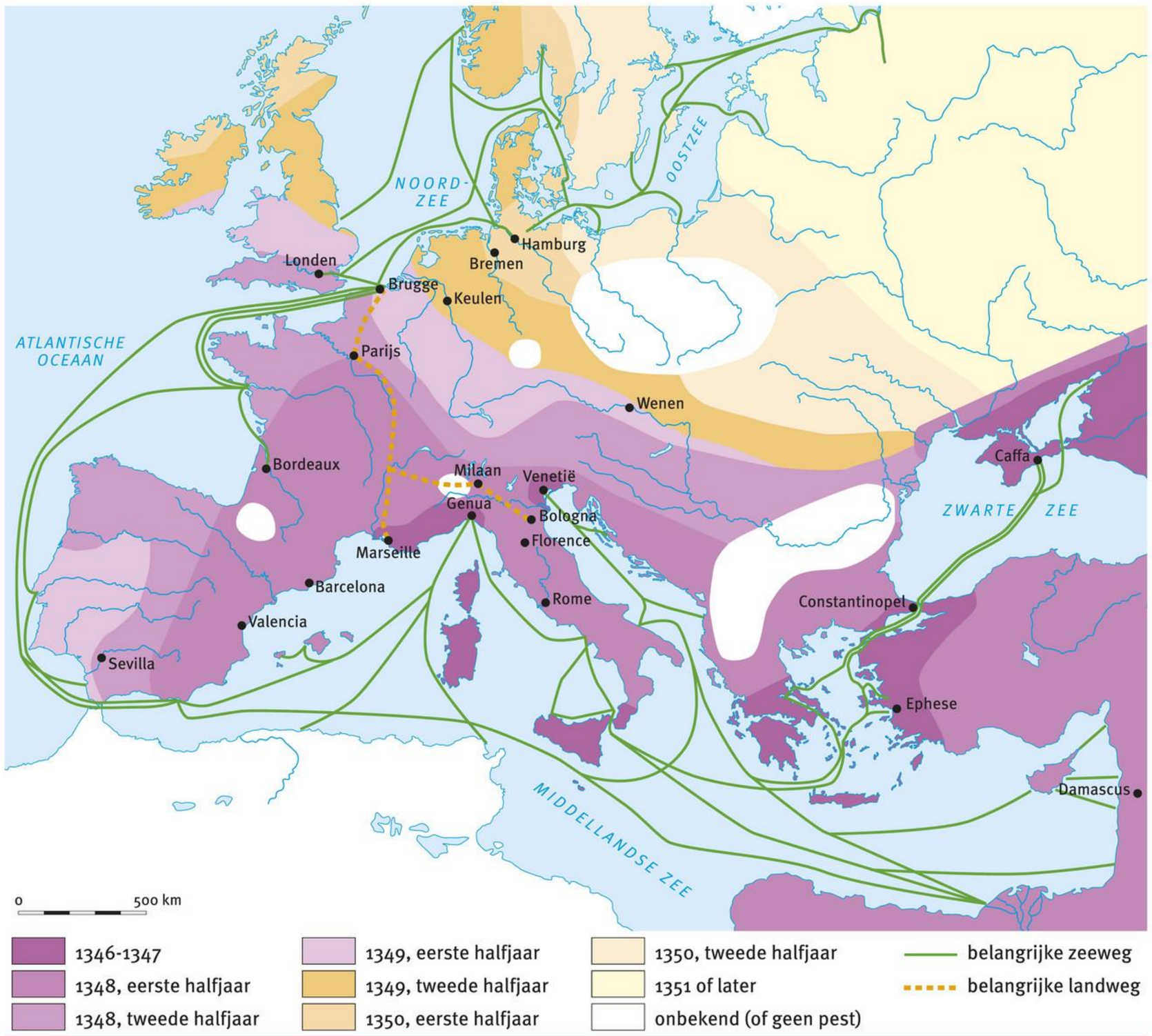
.....

b Gebruik bron 5. Leg uit dat het verhaal in bron 4 klopt met wat je op de kaart ziet.

.....

Bron 4 De pest in Caffa.

De stad Caffa ligt aan de Zwarte Zee. In 1346 probeerden Tartaren, een volk uit Azië, de stad in te nemen. Ze omsingelden de stad. Toen onder de Tartaren de pest uitbrak, bedachten ze een vreselijke list. Met katapulten schoten ze slachtoffers van de pest over de muren van de stad.

Bron 5 Kaart waarop je de belangrijkste Europese handelsroutes ziet en de verspreiding van de pest in Europa rond 1350.

7 Gebruik bron 5.

a Maak de tekst kloppend.
Vanuit Caffa verspreidde de pest zich vooral over *land* / *zee*. Daar liep *wel een* / *geen* belangrijke handelsroute.

b Noem vier steden die direct na Caffa getroffen werden door de pest.

.....

c Kijk naar de ligging van de steden op deze kaart. Welke overeenkomst zie je?

.....

d Maak de tekst kloppend.
Parijs werd door de pest getroffen in de *eerste* / *tweede* helft van 1348. Dat was een half jaar *eerder* / *later* dan het meeste gebied rondom de stad. Parijs ligt *wel* / *niet* aan een belangrijke handelsroute.

e Welke zin omschrijft het best hoe de pest zich over Europa verspreidde?

- ◯ A Van noord naar zuid.
- ◯ B Van oost naar west.
- ◯ C Van west naar oost.
- ◯ D Van zuid naar noord.

8 Leg uit dat de handel een belangrijke rol speelde bij de snelle verspreiding van de pest over Europa.

.....

.....

.....

8 De Vikingen

VERDIEPEN

Een Britse geleerde aan het hof van Karel de Grote was radeloos, toen hij rond 800 de tochten van de Vikingen of Noormannen naar Engeland beschreef: ‘Nog nooit woedde er zo’n terreur in Brittannië en nog nooit leefden we in zo’n angst, als nu voor de heidenen. Wie had gedacht dat we op zo’n gewelddadige manier uit zee konden worden aangevallen? Kijk eens naar de kerk van Saint-Cuthbert: hij is bespat met het bloed van de dienaren van God en beroofd van al zijn versierselen.’
De vraag is: wie waren de Vikingen en hoe leefden zij?

Bron 1 Een Vikingschip of drakkar. Door zijn bijzondere bouw was het een alleskunner. Op rivieren en langs de kust was het een roeiboot. Op zee gebruikten de Vikingen zeilen.

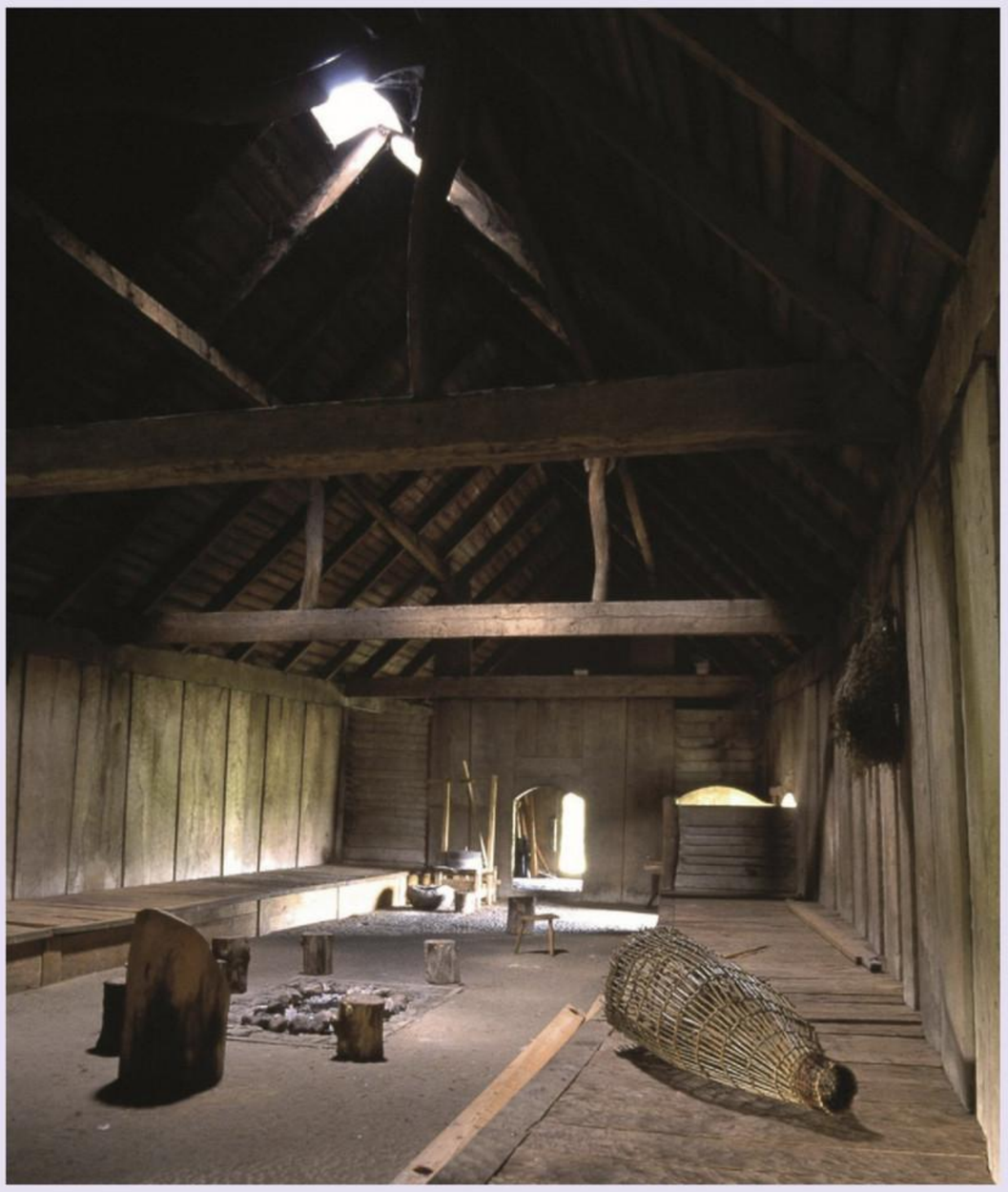
Bron 2 Een kaart van de tochten van de vikingen.

De Vikingen waren een Germaans volk dat in Scandinavië woonde. Ze leefden van het verbouwen van graan en het houden van koeien, paarden, schapen en geiten. Verder handelden ze in hout, honing en pelzen. Dat ruilden ze liefst tegen goud.
In de 8e eeuw begon de bevolking in Scandinavië snel te groeien. Daardoor ontstond een gebrek aan voedsel. Vooral daarom trokken de Vikingen waarschijnlijk naar andere landen. De Vikingen waren geboren zeelieden. Ze gebruikten hun schepen om landen binnen te vallen en te plunderen. Maar in de winter kwamen ze graag terug naar huis. Soms was die reis te ver en bleven ze in een gebied wonen.

Bron 3 Dagelijks leven.

Vikingen woonden in boerderijen, de zogenaamde langhuizen. Vast onderdeel van een Vikinghuis waren de brede, houten banken langs de wanden. Daar zaten of sliepen de bewoners. In het midden was een vuurplaats, die warmte en licht gaf. Ook gebruikten de bewoners de vuurplaats om op te koken. De huizen hadden geen ramen, alleen een gat in het dak voor de rook. Ze waren gebouwd van hout en/of turf. De daken waren van riet, stro of turf.
Als ze niet op rooftocht waren, werkten de mannen en jongens op het land. De vrouwen en meisjes maakten het voedsel klaar en verzorgden de kleding. In de lange winters werden er spelletjes gespeeld en verhalen verteld over goden en plundertochten. Verder werd er geworsteld en geschaatst. Kinderen hadden houten speelgoed, bijvoorbeeld zwaarden, bootjes, dieren en tollen.

Bron 4 Verschil tot in de dood.

De mooiste dood voor een Viking was een dood op het slagveld. Een hoofdman die zo stierf, werd op twee lansen of roeiriemen gelegd en naar zijn schip (drakkar) gedragen. De drakkar werd naar open water gebracht, afgeduwd en in brand geschoten met brandende pijlen. De Vikingen wachtten op de oever, totdat het schip totaal opgebrand was en zonk.
Een Viking kon ook sterven van ouderdom of ziekte: een schandelijke dood voor zo'n sterk, moedig en strijdlustig volk. Zieken kregen dan ook nauwelijks verzorging. Ze werden apart gelegd in een tent met wat water en brood.
Als zieken geluk hadden, knapten ze weer op. Anders werd hun lichaam simpelweg verbrand.

Bron 5 Een ooggetuigenverslag uit de 10e eeuw.

In 922 n.C. was de Arabische koopman Ibn Fadlan aanwezig bij de crematie van een Vikingstamhoofd. Hij schreef het volgende:
'Eerst werd het stamhoofd in een tijdelijk graf gelegd. Er werden kleren voor hem gemaakt en een van zijn slavinnen bood aan om hem te vergezellen naar het Walhalla.
Deze vrouw werd tien dagen lang verzorgd door twee bedienden. Ze kreeg volop eten en drinken en zong voortdurend liederen. Op de dag van de crematie werd de boot van de dode aan land gesleept en op een stapel hout gelegd. De dode werd opgegraven, prachtig aangekleed en op de kussens gelegd.
Daarna vulden aanwezigen de boot met voedsel, allerlei nuttige voorwerpen, persoonlijke bezittingen en enkele paarden en honden. Deze waren speciaal voor dit doel gedood. Vervolgens werd de slavin op het schip getild.
Een oude, in zwart geklede vrouw beklom het schip en stak de vrouw met een dolk tussen de ribben. Op hetzelfde moment wurgden twee mannen de slavin met een touw. Een familielid van het overleden stamhoofd stak het schip in brand. Daarna werd het bedekt met zand. Op de grafheuvel die zo ontstond, kwam een paal te staan. Daarop was in runentekens de naam van de dode gegraveerd.'

Bron 6 Een oude schoolplaat over de aanval van de Vikingen op Dorestad in 834. Dorestad was een belangrijke handelsstad langs de Rijn (vlak bij het tegenwoordige Wijk bij Duurstede).

1 **a** Aan welke woorden denken de meeste mensen bij Vikingen?

- ◯ A Dapper, handelaren, slim.
- ◯ B Plunderaars, veroveraars, woest.
- ◯ C Gehoorzaam aan hun leider, oorlogszuchtig, sluw.
- ◯ D Verstandig, kerkenbouwers, kunstliefhebbers.

b Hoe komt het dat bijna iedereen aan die woorden denkt? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A De Vikingen hebben door heel Europa plundertochten gemaakt.
- ☐ B De Vikingen brachten het christendom naar Europa en bouwden kerken.
- ☐ C De Vikingen brachten overal in Europa vrede, waardoor de handel enorm toenam.
- ☐ D De Vikingen worden vaak als woeste mannen afgebeeld.

2 Gebruik bron 1 en 2. De Vikingen drongen met hun boten diep door in de binnenlanden van Europa. Hoe slaagden ze daarin? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A De Vikingschepen hadden alleen grote zeilen, zodat ze goed op zee konden varen.
- ☐ B De Vikingschepen hadden alleen roeispanen, waarmee de woeste Vikingen de rivieren op voeren.
- ☐ C De Vikingschepen konden als roeiboot én als zeilboot worden gebruikt.
- ☐ D Met de Vikingschepen konden de Vikingen zowel op zee als op rivieren varen.

3 Gebruik bron 2. Noem ten minste vier landen waar de Vikingen langere tijd bleven.

.....

.....

4 Gebruik alle bronnen. Werk in een groepje van drie.
Jullie gaan nu het leven van Vikingen onderzoeken en op een poster laten zien.

a Beantwoord samen de volgende vragen over het dagelijkse leven van de Vikingen. Schrijf de antwoorden op een los A4'tje.
- Hoe woonden ze?
- Wat waren hun middelen van bestaan?
- Welke taakverdeling was er in hun samenleving?
- Hoe werden ze begraven?
- Waarheen gingen ze op plundertocht?
- Welke producten brachten ze mee van hun plundertocht?

b Kijk nog eens naar je antwoorden bij vraag a. Zoek samen plaatjes die te maken hebben met het leven van de Vikingen. Plak je antwoorden op de vragen en de plaatjes op je poster. Je mag ook tekeningen maken. Zet bij elk plaatje een duidelijk bijschrift, waarin staat wat er te zien is. Tip: je kunt plaatjes uit je boek kopiëren, maar op internet staan nog veel meer afbeeldingen van Vikingen.

Bron 7 Dit soort koppen zetten de Vikingen op hun boten als ze gingen vechten.

Bron 8 Tochten naar Oost-Europa.

Engeland en West-Europa kregen al snel te maken met plundertochten van de Vikingen. De Vikingen waren vooral op zoek naar makkelijke buit, zoals de rijkdommen van kloosters, kerken en handelssteden als Dorestad.
De Vikingen gingen ook naar het oosten. Via de rivieren die in de Oostzee uitkwamen, voeren ze tot ver in Rusland. Het waren tochten vol risico, maar de opbrengst kon enorm zijn: wijn, zijde en juwelen. Ook in Rusland bleven groepen Vikingen wonen en ook daar gingen ze uiteindelijk op in de bevolking. Misschien stamt uit die tijd de grote liefde van de Russen voor alcohol. De Vikingen waren berucht om hun drankgebruik en werden zelfs 'wijnzakken' genoemd!

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Bijna alle mensen werken als boer op een domein.
B Het Romeinse Rijk valt uiteen in een oostelijk en een westelijk deel.
C Koningen gaan hun gebieden centraal besturen.
D Mohammed verspreidt de islam.
E Steeds meer mensen gaan in steden wonen.

..... – ..... – ..... – ..... – .....

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties.

A	Edelman	◯	◯ 1 Ambachtsman in dienst van een meester
B	Gezel	◯	◯ 2 Boer zonder land die voor een heer werkt
C	Meester	◯	◯ 3 Man die in een klooster woont
D	Ridder	◯	◯ 4 Ambachtsman met een eigen werkplaats
E	Monnik	◯	◯ 5 Hoogste geestelijke van de christelijke kerk
F	Horige	◯	◯ 6 Goed bewapende ruiter
G	Paus	◯	◯ 7 Man die de koning helpt tijdens een oorlog

3 Hoe werkte het hofstelsel? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *domein* • *heer* • *herendiensten* • *horigen* • *pacht* • *vrije boeren*.

De heer had een ..... . De meeste boeren die hier op het land werkten, waren ..... . Ze betaalden een deel van de oogst als ..... aan de heer. Ook moesten ze ..... voor de heer verrichten. De ..... moesten meevechten met de heer en hadden een eigen stukje grond. De ..... was de belangrijkste persoon.

4 Welke twee uitspraken zijn juist?

☐ A Direct na de ineenstorting van het Romeinse Rijk nam de handel weer toe.
☐ B Het verbod op alcohol is een van de vijf zuilen van de islam.
☐ C Monniken reisden naar gebieden waar heidenen woonden, om hen te bekeren.
☐ D Om lid te worden van een gilde moest je eerst voor een heer werken.
☐ E Voor een middeleeuwer waren priesters belangrijker dan ridders.

5 Bij welke stand hoorden de volgende personen? Kies uit: *eerste stand* • *tweede stand* • *derde stand*.

Gezel: .....

Koning: .....

Paus: .....

Ridder .....

Vrije boer: .....

6 Aan het einde van de middeleeuwen begint een belangrijke verandering in het bestuur: koningen proberen een centraal bestuur in te stellen.

a Welke twee maatregelen passen daarbij?

- ☐ A De koning deelt zijn macht met de steden.
- ☐ B De koning gaat overal dezelfde belastingen heffen.
- ☐ C De koning gebruikt verschillende soorten munten in zijn land.
- ☐ D De koning laat de adel het land verdedigen.
- ☐ E De koning stelt ambtenaren aan om hem te helpen bij het bestuur.

b Van welke groep wilde de koning macht afnemen om zelf meer macht te krijgen?

- ◯ A Van de adel.
- ◯ B Van de ambtenaren.
- ◯ C Van de boeren.
- ◯ D Van de soldaten.

7 Gebruik de jaartallen uit het overzicht van de stof. De middeleeuwen bestaan uit twee tijdvakken: de tijd van monniken en ridders en de tijd van steden en staten. Welke naam past het best bij welk deel? Leg je antwoord uit.

– Bij het eerste deel (de periode 500-1000) past het beste de tijd van *monniken en ridders* / *steden en staten*, want .....

.....

.....

– Bij het tweede deel (de periode 1000-1500) past het beste de tijd van *monniken en ridders* / *steden en staten*, want .....

.....

.....

Oefenen van historisch denken

8 Wat voor soort verandering zijn de gebeurtenissen in het schema? Vul het schema in. Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek* • *sociaal*.

Gebeurtenis	Soort verandering
Bekering tot het christendom	
De val van het Romeinse Rijk	
Het ontstaan van kloosters	
Een vrije boer wordt een horige	
Als ambachtsman gaan werken	

9 Gebruik bron 1.
Zie je veranderingen in de bron? Maak de tekst kloppend.
Kloosters waren *wel* / *niet* nieuw in de 13e eeuw. Het bestaan van een klooster is dus *wel een* / *geen* verandering. De afgebeelde gebeurtenis betekende *wel een* / *geen* verandering voor het kind.

Bron 1 Veel ouders brachten een of meer van hun kinderen naar een klooster. Daar werden de kinderen opgeleid tot monnik of non. (Tekening uit de 13e eeuw.)

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 Leven op het platteland

- Ik kan uitleggen dat er nieuwe koninkrijken ontstonden toen het Romeinse Rijk uiteenviel.
- Ik kan uitleggen waarom mensen rond 500 op een domein gingen wonen.
- Ik kan uitleggen uit welke delen een domein bestond en wie er woonden.

§2 Het christendom wordt belangrijker

- Ik kan uitleggen hoe monniken het christendom verder verspreidden in Europa.
- Ik kan met voorbeelden laten zien dat het christendom belangrijk was voor mensen in de middeleeuwen.
- Ik kan de drie standen in de middeleeuwse samenleving beschrijven.

§3 De islam ontstaat

- Ik kan beschrijven hoe de islam ontstond.
- Ik kan vier kenmerken van de islam noemen.
- Ik kan beschrijven hoe de islam zich verspreidde.

§4 De handel groeit weer

- Ik kan uitleggen waarom de handel en de steden weer groeiden.
- Ik kan de vier sociale lagen in een middeleeuwse stad noemen en uitleggen wat een gilde was.
- Ik kan uitleggen dat de burgers van middeleeuwse steden machtiger werden.

§5 Koningen willen meer macht

- Ik kan uitleggen dat het lastig was om een middeleeuws koninkrijk te besturen.
- Ik kan uitleggen waarom koningen hun gebieden centraal wilden besturen.
- Ik kan beschrijven hoe koningen probeerden hun macht te vergroten.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan herkennen wat er in een bepaalde tijd verandert of hetzelfde blijft.
- Ik kan bepalen of het om een politieke, sociale, economische of culturele verandering gaat.

Jaartallen

ca. 500 n.C.	Einde van het West-Romeinse Rijk
622	Ontstaan van de islam
ca. 625-750	Uitbreiding van het islamitische rijk
ca. 700-750	Verspreiding christendom in Noord-Nederland
900-1300	Heropleving van steden en handel in Europa
vanaf 1200	Koningen proberen hun macht te vergroten

Begrippen

§1 Leven op het platteland

volksverhuizing
Grote verplaatsing van Germaanse volken in de 4e en 5e eeuw.

koninkrijk
Gebied dat een koning bestuurt.

middeleeuwen
De periode van 500 tot 1500 n.C.

horige
Boer die geen eigen grond had, maar moest werken op het land van de heer en de grond van de heer niet mocht verlaten zonder zijn toestemming.

domein
Een gebied waar één heer de baas was. Het bestond uit de grond van de heer, de grond van horigen en de woeste gronden.

herendienst
Werk dat horigen voor de heer moesten doen.

hofstelsel
Systeem waarbij een heer de horigen in zijn gebied beschermde. Hij deed dit in ruil voor herendiensten en een deel van de opbrengst van het land.

§2 Het christendom wordt belangrijker

heiden
Zo noemden christenen iemand die in natuurgoden en -krachten geloofde.

monnik
Geestelijke die in een klooster leeft.

klooster
Gebouw waar monniken of nonnen volgens strenge regels leven.

stand
Een groep mensen met een eigen taak. In de middeleeuwen waren er drie standen: de geestelijkheid, de adel en de boeren.

geestelijke
Iemand in dienst van de kerk, zoals de paus, priesters, monniken en nonnen. Geestelijken vormden de eerste stand.

paus
De hoogste geestelijke van de christelijke kerk.

adel
Groep mensen die de geestelijken en boeren moest beschermen. De adel vormde de tweede stand.

ridder
Een goed bewapende ruiter.

§3 De islam ontstaat

islam
Een godsdienst waarbij mensen geloven in één god: Allah.

moslim
Aanhanger van de islam, volgeling van Mohammed.

Koran
Het heilige boek van de islam.

vijf zuilen
De vijf belangrijkste leefregels van de islam.

moskee
Gebouw waar moslims samenkomen om te bidden.

§4 De handel groeit weer

gilde
Een vereniging van mensen met hetzelfde beroep.

meester
Een ambachtsman die geslaagd was voor zijn meesterproef. Hij mocht zijn eigen werkplaats beginnen.

gezel
Een ambachtsman die in dienst was van een meester.

stadsrecht
Het recht van de burgers van een stad om zichzelf te besturen. De burgers konden regels en wetten maken en zelf rechtspreken.

§5 Koningen willen meer macht

centraal bestuur
Bestuur vanuit één plaats, waarbij overal in het koninkrijk dezelfde wetten en belastingen gelden.

huurleger
Een leger van soldaten die betaald worden om voor een koning te vechten.

Begrippen historisch denken

verandering
Je spreekt van een verandering als mensen dingen op een andere manier gaan doen of op een andere manier gaan denken.

politiek gebied
Alles wat te maken heeft met hoe een land wordt bestuurd en hoe wetten worden gemaakt.

sociaal gebied
Alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien.

economisch gebied
Alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien.

cultureel gebied
Alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoontes, hun geloof, kunst en wetenschap.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Tijdbalk

1
200.000 v.C.
150.000 v.C.
100.000 v.C.
2
3
4
5
6
3000 v.C.
2500 v.C.
2000 v.C.
1500 v.C.
1000 v.C.
500 v.

50.000 v.C.
1 n.C.
1 n.C.
500 n.C.
1000 n.C.
1500 n.C.
2000 n.C.

Register

A

adel 135, 174
akkerbouw 26, 64
ambtenaar 35, 65

B

belasting 35, 65
beroepsleger 80, 115
bestaansmiddel 20, 64
bestuur 35, 65
Bijbel 94, 116
bondgenoot 81, 115
bron 8, 47, 65
burger 72, 115
burgerrecht 72, 115

C

centraal bestuur 152, 175
christen 93, 116
christendom 93, 116
cultureel gebied 10, 156, 175
cultuur 22, 64

D

democratie 72, 115
domein 125, 174

E

economie 26, 64
economisch gebied 10, 156, 175
eeuw 9, 98, 116

F

farao 37, 65
feit 9

G

geestelijke 135, 174
Germanen 82, 115
geschiedenis 8, 47, 65
gevolg 10
gezel 146, 175
gilde 146, 175
Grieks-Romeinse cultuur 90, 116

H

handel 35, 64
heiden 131, 174
herendienst 127, 174
historie 22, 64
historisch denken 7
hofstelsel 127, 174
horige 125, 174
huurleger 153, 175

I

irrigatielandbouw 33, 64
islam 138, 175

J

jaartelling 9, 102, 116
jager-verzamelaar 20, 62
jodendom 93, 116
jood 93, 116

K

keizer 86, 116
keizerrijk 86, 116
kerk 94, 116
klooster 131, 174
koninkrijk 124, 174
Koran 140, 175

L

landbouw 26, 64

M

meester 146, 175
mening 9
middeleeuwen 124, 174
monnik 131, 174
moskee 140, 175
moslim 138, 175
mythe 74, 115

N

natuurgodsdienst 41, 65
nijverheid 35, 64
norm 11

O

offer 41, 65
ongelijkheid 72, 115
oorzaak 10
oudheid 75, 115
overblijfsel 8, 46, 65

P

paus 135, 174
periode 9, 98, 116
piramide 43, 65
politiek gebied 10, 72, 115, 156, 175
prehistorie 22, 64
priester 41, 65

R

ridder 135, 175
Romeinse Rijk 79, 115

S

slaaf 37, 65
sociaal gebied 10, 156, 175
sociale lagen 37, 65
sociale verschillen 20, 64
staat 35, 65
stadsrecht 147, 175
stadstaat 72, 115
stand 134, 174

T

taakverdeling 20, 64
tempel 41, 65
tijdvak 9, 98, 116

V

veeteelt 26, 64
verandering 10, 156, 175
verleden 8, 47, 65
vijf zuilen 140, 175
volksverhuizing 124, 174

W

waarde 11
wetenschap 75, 115

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven
i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

TECHNISCH TEKENWERK

Sittrop Grafisch Realisatie Bureau, Rotterdam

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne
Greetje Ligthart, Rosmalen

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Misschien maak jij elke dag wel een selfie en deel je je portret daarna op social media. Jij bepaalt dan hoe je jezelf laat zien aan anderen. In het verleden maakten mensen lange tijd geen of weinig portretten: de meeste mensen waren daarvoor te arm. Ook vonden bijvoorbeeld mensen in de middeleeuwen zichzelf en hun bestaan op aarde niet zo belangrijk. Het portret op de voorkant laat zien dat dat veranderde. Deze vrouw wilde zichzelf wel laten zien. Haar kleding vertelt dat ze welvarend was en haar blik is zelfbewust. Het is onbekend wie ze is. Misschien is ze de echtgenote van de schilder Rogier van der Weyden, die het portret rond 1440 schilderde.

BRONVERMELDING

Omslag
Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlijn
Binnenwerk
ANP, Robin van Lonkhuijsen: p. 6; Paul Beckx: p. 122, 137, 143; Bibliotek des Priesterseminars: p. 10; Bridgeman Images: p. 11, 22, 26, 41, 42, 59, 71, 74, 131; British Museum: p. 9, 66-67, 89; Canon van Nederland: p. 29; Chicago University Press: p. 51; Bianca Enthoven: p. 19, 59, 91, 101, 124; Wim Euverman: p. 20, 32, 72, 78, 88; Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Kunste: p. 133; Getty Images: p. 35, 61; – Paul Hanny: p. 8, 17; Hollandse Hoogte: p. 12-13, 15, 61; J.H. Isings: p. 169; Dan Lewandowski: p. 25; Jay Metternes, Virginia (USA): p. 18; Museum De Koperen Knop: p. 46, 54; onbekend: p. 125; Van Oort redaktie en kartografie: p. 14, 33, 34, 68, 120, 123, 141, 153, 165, 167; Diederik Pomstra: p. 48; publiek domein: p. 28, 37, 40, 43, 58, 59, 72, 85, 86, 92, 94, 108, 109, 118, 126, 130, 134, 138, 144, 145, 147, 151, 173; Rijksmuseum: p. 149; Rijksmuseum van Oudheden: p. 48, 100; Scala Images: p. 79, 93, 96; Scheepvaartmuseum: p. 167; Shutterstock: p. 29, 139, 170; Herman Sittrop: p. 12-13, 37, 66-67, 91, 104, 105, 114, 118-119, 127, 155, 164; skulpting.com: p. 46; Stichting Nederlandse Penningkabinetten (SNP): p. 150; University of Pennsylvania: p. 75; Wikipedia: p. 168; A. Willemsen: p. 159; Vincent van Zeijst: p. 80

ISBN 978 94 020 7323 2

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Geert Buiting
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Barbara Peters
Judith Tadema
Camiel van Zilfhout

EINDREDACTIE

Gerard Rozing
Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

Nadya Molenaar

Release 5.1

ISBN 978 94 020 7323 2

598923-01

MALMBERG